

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

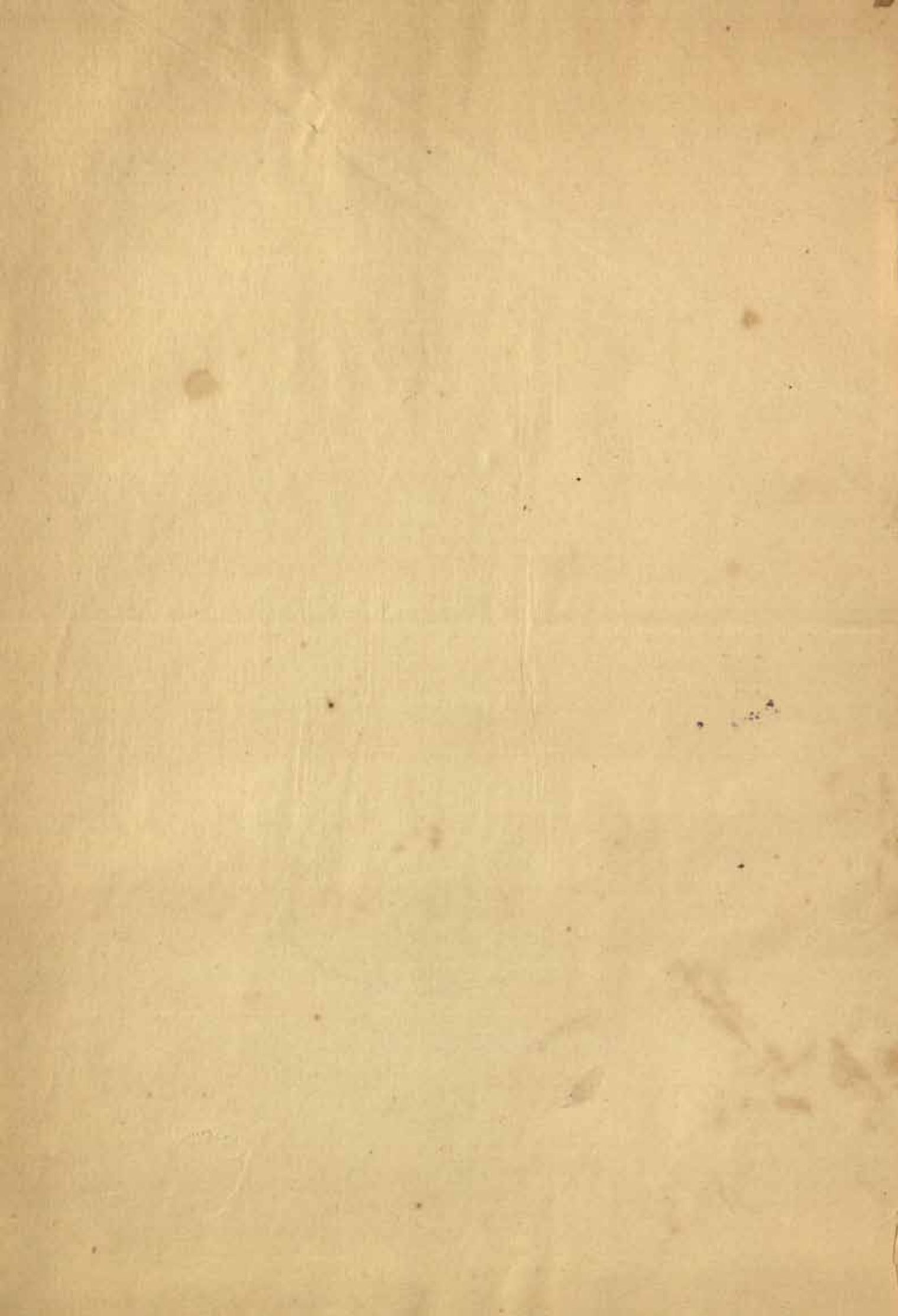
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 37050

CALL No. 913.9105/0.v.

D.G.A. 79.

80/55-
Antiquarian Services in Dutch India
Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië

Report on Antiquities
OULDHEIDKUNDIG VERSLAG
1928

Eerste en Tweede Kwartaal

37050

Uitgegeven door het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen

*Edited by
Royal Batavian
Association
of
Arts and
Sciences*

A 99(a)

Willemsdijk
ALBRECHT & Co. | *'s-Hage* M. NIJHOFF
1929

913.9405

O.V.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 37050

Date 18.3.63

Call No. 913.0905/0.V

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG

OVER HET

EERSTE EN TWEEDE KWARTAAL 1928.

§ 1. *Personalia.*

Na ommekomst van het aan den Chef verleende ziekteverlof, aanvaardde hij einde Januari weder zijne betrekking.

Bij Besluit van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst dd. 13 Januari 1928 No. F 5/1/13, werd hem wegens langdurigen dienst een buitenlandsch verlof van 8 maanden verleend met ingang van 2 Mei 1928, terwijl bij Gouvernementsbesluit dd. 17 April 1928 No. 8, gedurende zijne afwezigheid Dr. P. V. van Stein Callenfels tijdelijk met de waarneming zijner betrekking werd belast.

§ 2. *Reizen.*

Einde Februari en begin Maart maakte de Chef een inspectiereis naar Midden-Java en de prehistorische opgravingen bij Sampoeng. Tevens werd op deze reis eene vergadering van de Oudheidkundige Commissie te Djogja en Solo bijgewoond.

Dr. Callenfels maakte verschillende reizen in het belang van het prehistorisch onderzoek door de residenties Madioen en Rembang en kwam voor het voeren van besprekingen herhaalde malen naar Weltevreden.

In verband met de werkzaamheden te Singosari werd deze plaats meermalen door den Bouwkundig Inspecteur bezocht. Voorts werden door hem inspectiereizen ondernomen naar Klampok, Ardimoeljo, Soember Aloer, Karang Plasa, Tjandi Djaboeng, Koeta Renon, Tjandi Krandjangan, Tjandi Derma, Tjandi Brahoe, Tjandi's Botjok, Trenggiling, Soerawana, Tegawangi, Gambar, Bajalangoe, Toeban, Soember Djati, Kali Tjilik, Sawentar, Kotes, Tepas, Panataran en meermalen naar de tjandi's Toempang, Kidal en Soember Rawan. In Juni maakte hij tenslotte in opdracht van het tijd. wd. Hoofd een reis naar Cheribon teneinde een rapport met begrooting uit te brengen over de restauratie van den Kraton Kasepoehan aldaar. Op deze reis werden de Mohammedaansche oudheden van Tembajat, Grissee en Giri eveneens bezocht.

De Adjunct Bouwkundig Inspecteur, de Opzichter van Coolwijk en de Foto-graaf-teekenaar bepaalden hunne reizen hoofdzakelijk tot de tempels bij Prambanan in verband met de plaatshebbende restauratie-werkzaamheden. Laatst genoemde maakte tevens in opdracht van den Chef een reis naar Cheribon voor het fotografeeren van de erfstukken in den Kraton Kasepoehan.

§ 4. *Geschenken.*

De volgende boekwerken werden voor de bibliotheek ontvangen:
 Archaeological Survey of India, Annual Report 1924—25;
 Memoirs of the Archaeological Survey of India No. 30 en 32;
 Memoirs of the Archaeological Survey of India No. 25; (Basreliefs of Badami);
 Kunst op Bali, door P. A. J. Mooijen;
 The Bakhshālī manuscript, Parts I and II (Government of India Central Publication Branch, Calcutta).
 Johannes Rach en zijn werk (Kon. Bat. Gen. v. K. en W.)

§ 5. *Bescherming van monumenten en nieuwe opnamen.*

MIDDEN-JAVA.

Verslag van den Bouwkundigen Adjunct Inspecteur.

Prambanan (*eerste kwartaal*). In het vorig verslag wezen we er op, dat het verzamelde materiaal voor het onderzoek van het tusschenlijstwerk (gordel C) niet voldoende was, om tot een definitief resultaat te komen omtrent de verdeeling van de groote antefixen in de ojieflijst. Hoewel er intusschen nog enkele stukken uit den grooten steenhoop bijgekomen zijn, toch is het tot dusver niet gelukt, om een voldoende lengte in originali samen te stellen.

Dit neemt niet weg, dat het onderzoek toch tot resultaten heeft geleid. In de eerste plaats is vast komen te staan, dat op de velden naast de cella-ingangen een nis-type stond. We vonden nml. een hoek-antefix, waarbij direct een groote antefix aansluit, foto 1901. Daar deze verdeeling slechts op de velden naast de ingangen kan voorkomen, (op de normale velden staat tusschen de hoekantefixen en de groote midden-antefix nog een kleiner type) is dus het type met dit eene geval absoluut vastgesteld.

Voor de onderlinge afstanden van de antefixen werden de volgende gegevens gevonden:

- a. een uitwendige hoekantefix (kalakop-type) met aansluitend klein type,
- b. een inwendige hoekantefix met aansluitend klein type,
- c. een complete lengte van den zwaren dekband voor één veld waarop de moeten der antefixen nog zichtbaar zijn.

Uit deze gegevens zijn de onderlinge afstanden gemakkelijk te reconstrueeren.

Ofschoon wij later aan de hand van foto's etc. nog uitvoerig op deze kwestie hopen terug te komen, loopen we er even op vooruit met de mededeeling, dat de groote midden-antefix noch in de as van de onderliggende nis noch in het midden van de ojieflijst stond.

Op de vraag, hoe de twee typen van groote midden-antefixen over de verschillende velden waren verdeeld, kregen we door het ontbreken van de benoodigde lengten in oude stukken weliswaar het antwoord niet zoo positief als we gewenscht hadden, maar door een zorgvuldige sorteering en passing van diverse stukken werd toch een resultaat bereikt. Hieruit bleek, dat het palmet-type op de velden van de ware hoeken was geplaatst en het nis-type op de velden van de voorsprongen.

Daar het niet onmogelijk is, dat er nog meer stukken van dit onderdeel gevonden worden, zullen we met een uitvoerige verantwoording wachten, totdat het onderzoek van den steenhoop, de wegen etc. geheel is beëindigd.

Een ander niet minder belangrijk punt van onderzoek was de hoogte van het tusschenlijstwerk. In zijn bekend rapport heeft de heer Van Erp erop gewezen, dat dit punt onvoldoende door den heer Perquin was toegelicht, waardoor dan ook mede twijfel omtrent de juistheid van de samenstelling was gerezen. De mogelijkheid werd geopperd, dat zich oorspronkelijk tusschen de ojieflijst en de rechthoekig versneden bovenlijst een torus had bevonden.

In een na dien uitgebracht rapport komt de heer Perquin op deze kwestie terug en wordt de samenstelling op deugdelijker gronden verantwoord. Ofschoon hiermede volstaan had kunnen worden, zijn we toch blij, dat het verdere onderzoek nog meer bewijzen voor de juiste hoogte van het lijstwerk heeft opgeleverd.

Bij het samenstellen van de bekroningen boven de groote kalakoppen van de ingangen gelukte het nml. om op twee plaatsen én bij den Oostelijken én bij den Noordelijken cella-ingang (die onderling verschillen) de hoogte van den teerling vanaf de basislijsten tot de kroonlijst vast te stellen. Daar nu de hoogte van de beide reeksen nissen bekend is, is ook de hoogte van het zgn. tusschenlijstwerk hieruit af te leiden. En het blijkt, dat zich nimmer een torus in het lijstwerk bevonden heeft.

Het derde punt, dat een nader bewijs vroeg, was de verdeeling van de kleine antefix-groepen op de rechthoekig versneden lijst. Ook dit is gelukkig tot klaarheid gebracht, omdat met behulp van oude stukken een deel van de lijst samengesteld kon worden, waaruit voldoende duidelijk de oorspronkelijke verdeeling blijkt, foto 1850. Vanaf den inwendigen hoek zijn er drie groepen en vanaf den uitwendigen hoek twee, in totaal dus vijf groepen op elke zijde. Oogenschiijnlijk heeft deze verdeeling iets vreemds, omdat ze geheel afwijkt van die in de overeenkomstige lijst van de benedenste reeks nissen, waar slechts twee groepen voorkomen, maar beschouwen we ze in verband met de antefixen in de ojieflijst, dan wordt ze volkomen begrijpelijk. Trouwens we zullen later bij de kroonlijst zien, dat daarbij weer een andere groepverdeling voorkomt. Een streng doorgevoerde eenheid heeft in deze niet bestaan.

Tegelijk met het tusschenlijstwerk werden de nauw er mee samenhangende bekroningen van de kalakoppen uitgezocht en zoover mogelijk saamgesteld. Behalve dat als resultaat hiervan de totale hoogte van den teerling vastgesteld kon worden, verkregen we prachtige gegevens voor de samenstelling van de bovenste reeks nissen, de gordels D en E. Door de verkregen aansluitingen van de nisbekroningen

bij de bekroningen van de kalakoppen op de front-velden, de velden VI, XI en XVI, was het mogelijk om de juiste plaatsen van deze nisbekroningen aan te wijzen. Tegelijk leverde dit weer kostelijke gegevens voor de plaatsing van de velden op de voorsprongen.

Nu we reeds over zoovele vaste punten van den gordel E (bekroning van de tweede reeks nissen) beschikken, is ook een begin gemaakt met het uitzoeken van de kroonlijst. Mogelijk dat deze straks ook weer gegevens geeft voor de juiste plaats van de verschillende velden.

In het O. V. IIe kw. 1927 hebben we er op gewezen, dat de reconstructie van de kroonlijst, zooals de heer Perquin die gaf, onjuist was. Ten eerste blijkt dit uit de authentieke stukken, bovendien is het karakter van de kroonlijst veeleer Oost- dan Midden-Javaansch geworden.

Foto 8188 geeft de samenstelling van de kroonlijst door den heer Perquin, zie ook Pl. I. Voorop kan gesteld worden, dat de twee onderste geledingen nml. de lijst met het groote (blad?) motief en de guirlandeband met rozet absoluut vast staan. Door een ongelijke voegverdeling zijn op verschillende plaatsen stukken voorhanden, waarop ook nog gedeelten van de onderliggende nisbekroningen voorkomen.

Boven den guirlandeband met rozet volgt direct de zware band met het gans-motief en de zware vlakke dekband. De opeenvolging van de twee bovenste steenlagen is in orde en verzekerd, maar de directe oplegging van den zgn. ganzenband op de lijst met guirlande en rozet is foutief. Hier tusschen in behoort een rechthoekig versneden lijst met antefix-groepen en een geornamenteerd fries, foto 1898, Pl. II.

Beschouwen we eerst nader het hoekstuk van den ganzenband op foto 1897. Dan blijkt dat dit stuk behalve een smallen band, die over het onderliggende deel heensteekt, nog een tweeden smallen band heeft. Als nu de samenstelling van den heer Perquin juist was, dan zou dit onderste bandje deel uitmaken van den guirlandeband met rozet en derhalve geornamenteerd moeten zijn. Er is echter geen spoor van versiering op te bekennen, het is volkomen vlak. Hierdoor is dan ook al direct bewezen, dat de samenstelling van den heer Perquin onmogelijk juist kan zijn.

Intusschen levert het bewuste tweede bandje onder het hoekstuk van den ganzenband het bewijs, dat het onderliggende deel met een vlak gedeelte begon. Op foto 1898 zien we, dat het ornament boven en beneden een stuk van het fries vrij laat, en juist deze smalle vlakke band maakt in dit geval deel uit van het hoekstuk van de volgende steenlaag, foto 1897. Dat de twee steenlagen, die tezamen het fries en de daaronderliggende lijst uitmaken, bij elkaar behooren, blijkt voldoende uit de foto's.

Behalve het boven besproken hoekstuk van den ganzenband kunnen we nog een bewijs aanvoeren voor de juistheid van de gegeven samenstelling. Foto 1923 geeft een stuk van de lijst direct beneden het fries. In de as van een der antefix-groepen bevindt zich de top van een klokvormig bekroningsstuk. Op foto 1918 zien we hetzelfde stuk terug en blijkt het de top te zijn van de bekronende klok boven den Oostelijken ingang, die zooveel hooger reikt dan de bekroningen van de overige

cella's. Hiermee hebben we dus weer een eenvoudig maar betrouwbaar bewijs, dat het geornamenteerde fries etc. inderdaad tot de kroonlijst van den Çiwa-tempel heeft behoord.

Behalve de bewijzen, die we in de authentieke stukken zelf vinden, is er nog een motief, waar ik even op wil wijzen.

Bij het voorloopig onderzoek naar de structuur van de overige tempels van het Loro Djonggrang-complex bleek, dat alle tempels, de kleine tempeltjes der vier buitenreeksen inluis, een geornamenteerd fries in de kroonlijst hebben gehad. Nu is het ondenkbaar, dat waar alle tempels een fries hadden, de hoofdtempel alleen een uitzondering gemaakt zou hebben. Ook bij andere tempels vinden we genoeg voorbeelden, o. a. bij Kalasan, Sewoe, Loemboeng etc. We mogen dan ook gerust zeggen, dat het fries in de kroonlijst een der typische kenmerken is van de latere Midden-Javaansche monumenten.

Het ruimen van den grooten steenhoop aan den Westkant vordert nu goed en hopen we in het volgende kwartaal te kunnen beëindigen. Dit werk is gelukkig niet te vergeefs geweest. Verscheidene geornamenteerde stukken, waaronder menig stuk voor den hoofdtempel, zijn hierbij achterhaald. Helaas heeft het speciaal voor het tusschenlijstwerk weinig materiaal meer opgeleverd.

Prambanan (*tweede kwartaal*). Ofschoon we gehoopt hadden, in dit verslag de verdeeling van de antefixen etc. in het tusschenlijstwerk (gordel C) definitief af te kunnen handelen, lijkt het ons met het oog op de vondsten, die nog dagelijks gedaan worden, beter te wachten, totdat al het materiaal verzameld is. In de laatste maand werden aan de Westzijde van het terrein nog één groote antefix van het nis-type en één ojiefstuk gevonden.

Het uitzoeken van de gordels D en E (tweede reeks nissen) en van de kroonlijst is nu beëindigd. Zoover mogelijk werden eerst de velden partieel bij elkaar gezocht. Daarna werd de oorspronkelijke plaats en volgorde nagespeurd. Allereerst kwamen daarvoor in aanmerking de vier frontgevels, omdat deze bij de bekroningen van de groote kalakoppen boven de ingangen aansluiten en hierbij dus de grootste kans bestond, om de oorspronkelijke plaats terug te vinden. Het gelukte dan ook voor de velden XI en XVI de verlangde aansluitingen bij de kalakoppen te krijgen, zoodat de oorspronkelijke plaats van deze velden vast stond.

Evenals bij de nisbekroningen van de 1e reeks zijn er onder die van de 2e reeks twee smalle typen, die nergens anders dan op de Oostzijde thuis kunnen behoren, omdat de Oostelijke ingang wat monumentaler van opzet is dan die van de drie andere cella-ingangen. Daar nu de nisbekroningen van de Oost-West- en Noordzijde gevonden waren, stonden die van de Zuidzijde (veld VI) vanzelf vast.

Uitgaande van deze 4 maal 2 is 8 vaste hoekpunten gelukte het, om de juiste plaats van 7 velden op de voorsprongen nml. de nos. 2, 5, 7, 10, 12, 17 en 20 vast te stellen. Voor het achtste zijveld No. 15 kon geen aansluiting bij den hoekpilaster gevonden worden, zoodat dit voorloopig onbepaald bleef. De velden op de ware hoeken de nos.

3 en 4 konden afgeleid worden uit het tusschenlijstwerk, omdat hier de verschillende steenlagen nog in originali voorhanden zijn, terwijl de nos. 13—14 en 18—19 door een doorlopende steenlaag, hetzij in gordel D of E bij de respectievelijke zijvelden aansluiten. De combinatie van de twee hoekvelden en de nisbekroning, die noch bij een uitwendigen- noch bij een inwendigen hoek aansloot, konden nergens anders dan op de velden nos 8—9 en 15 thuis behooren.

Het spreekt vanzelf, dat het terug vinden van de oorspronkelijke plaatsen van de verschillende velden, die op zich zelf uit verscheidene elementen bestaan, niet zoo eenvoudig is geweest, als het wellicht uit deze zeer beknopte beschrijving lijkt. Om echter zonder foto's een volledige beschrijving te geven, komt ons vrij nutteloos voor, waarom we er dan ook mee zullen wachten, totdat de reconstructie van den Çiwa-tempel in zijn geheel gepubliceerd kan worden.

In aansluiting met gordel E (bekroningen van de 2e reeks nissen) werd de kroonlijst uitgezocht en op den grond opgesteld. Foto No. .... geeft een fragment van de kroonlijst op den hoek van de velden I en XX.

Nadat de verschillende gordels van den teerling waren uitgezocht, is een begin gemaakt, ze opnieuw op het terrein op te stellen, waarbij gebruik wordt gemaakt van de aangemaakte betonblokken inplaats van natuursteen. Bij de nieuwe opstellingen wordt er naar gestreefd, om den tempelhof zooveel mogelijk vrij te houden. Het is echter niet mogelijk, om voor alle gordels een plaats tusschen en achter de tempels te vinden, zoodat gordel E op het Noordelijk deel van den tempelhof tusschen den Vişnu-tempel en tempel B opgesteld moest worden. Daar het tempelplein aan den Zuidkant betreden wordt, gelooven we niet, dat deze eene gordel storend op het aspect van den tempelhof werken zal, althans niet in die mate, om er ten koste van veel geld en moeite een plaats buiten het eigenlijke tempelterrein voor te zoeken.

Het ruimen van den grooten steenhoop en de ontgraving aan de Westzijde is gereed gekomen. Deze arbeid is niet tevergeefs geweest. In totaal werden er 608 geornamenteerde stukken achterhaald, waaronder alleen voor den Çiwa-tempel 119 stuks. Onder deze zijn zeer belangrijke stukken, o. a. werd in den ringmuur de grootste helft van den dorpel van den Oostelijken ingang van den Çiwa-tempel gevonden. Het ontbrekende stuk lag reeds op het terrein, zoodat nu de geheele dorpel, waarop de onderste deelen van de figuren en de voetstukken voorkomen, geplaatst kan worden. Voorts werden twee monumentale antefixen van de kroonlijst van den Çiwa-tempel gevonden, één van het kalakop-type en één van het nis-type met menschelijke buste. Verder een aantal stukken van de bekende spiraalposten, rozetbanen, nisbekroningen etc. Behalve de hierboven genoemde geornamenteerde steenen kwamen uit den steenhoop, den grond en den ringmuur nog vele stukken van geribde klokken, onversierde lijsten en een zeer groot aantal gewelfsteenen voor den dag. De laatste werden afzonderlijk gehouden, omdat ze het materiaal vormen, waarmede later een poging gedaan zal worden om de gewelven te reconstrueeren. Ofschoon we toe moeten stemmen, dat de kans om den oorspronkelijken vorm van de gewelven terug te vinden, gering is, toch dient er van nu af met 't onderzoek rekening mee gehouden te worden.

Tegelijkertijd werden de wegen aan de West- en Zuidzijde van het terrein onderzocht. Aan de Westzijde werd niets gevonden. Ook de Westelijke helft van den Zuidelijken weg leverde niets op. Daarentegen kwamen uit het Oostelijk weggedeelte en uit het nog nimmer ontgraven terrein tusschen den tegenwoordigen- en den oorspronkelijken 2en ringmuur kostelijke stukken aan het licht. In totaal werden hier 52 geornamenteerde stukken gevonden, die bijna uitsluitend tot den Brahma-tempel en het Zuidelijk hoftempeltje behooren. Wegens noodzakelijke inkrimping van werkkrachten moest het onderzoek aan de Zuidzijde gestaakt worden. Zoodra de Noordzijde gereed is, wordt het echter weer hervat. Het omstapelen van den Noordelijken ringmuur en het terreinonderzoek langs de Noordgrens, waarmede tegen het einde van het kwartaal werd aangevangen, belooft ook geen vergeefsche arbeid te zijn.

Naar aanleiding van enkele vragen in de laatste vergadering van de Oudheidkundige Commissie is nog eens nagegaan, wat er nu nog van de poorten in den 3en ringmuur is terug te vinden. Hierbij hebben we ons ter plaatse door den heer De Vink laten voorlichten, die het laatste onderzoek, dat, voor zoover het het Zuidelijk gedeelte betrof, onder leiding stond van Dr. Stutterheim, heeft meegemaakt.

Bij het jongste onderzoek nu bleek, dat noch aan de Oostzijde noch aan de Noordzijde één steen meer van de poorten te vinden is. Het is alles grondig opgeruimd, zoodat we in dezen geheel op de beschrijving en teekening van den heer Yzerman zijn aangewezen. Volgens de laatste hebben en de Oostelijke en de Noordelijke poort in de as van het complex gelegen.

Als we ons niet vergissen is aan de juistheid hiervan getwijfeld, omdat later is gebleken, dat het beloop van den 2en ringmuur niet juist op de teekening is aangegeven. Men houde er echter rekening mede, dat, zooals de heer Yzerman zelf zegt, reeds in dien tijd weinig meer van den 2en ringmuur was te zien.

Het valt op, dat de beschrijving over den 3en ringmuur veel positiever is. Hiervan was het beloop „van de Oostelijke, Noordelijke en Zuidelijke zijde nog door sawahs en over den weg te volgen”, terwijl iets verder wordt gezegd „ook de drie poortopeningen kunnen in dezen muur nog worden nagewezen”. Daar nu bij het jongste onderzoek van Dr. Stutterheim is gebleken, dat de poort aan de Zuidzijde, welke niet in de as ligt, op de teekening van Yzerman juist is aangegeven, en we voor de Noordzijde in de teruggevonden muurresten tusschen den 2en en 3en ringmuur een waardevol gegeven bezitten, waaruit blijkt, dat de poort in de as van het complex lag, en dus ook hier de teekening van Yzerman betrouwbaar lijkt, zien we geen enkele reden, waarom aan de opgegeven ligging van de Oostelijke poort getwijfeld moet worden.

Op den Westelijken wand van de kamer in den Viṣṇu-tempel werden door den heer De Vink enkele in roode kleurstof geteekende lijnen opgemerkt. Bij nadere bestudeering bleek het de teekening van een binnen-decoratie. De kamerwand werd door vlakke penanten, op de wijze van de hoofdkamer van den Çiwa-tempel, in drie paneelen verdeeld. Elk der paneelen had links en rechts, dus naast de vlakke

penanten, een fijn geprofileerden pilaster, waarvan de kleinste profielen nauwkeurig zijn geteekend. Wat de eigenlijke paneelversiering moest worden, is niet te zien. Het is niet onmogelijk, dat hier een basrelief gebeiteld moest worden, in den geest als ook aan het exterieur voorkwam, want de omlijsting wijst geheel in deze richting. Of de bouwmeesters niet aan de uitvoering van het ontwerp zijn toe gekomen, of dat het later weer is opgegeven, valt uit de teekening natuurlijk niet op te maken, maar dit blijkt er zonneklaar uit, dat, vóór tot uitvoering van dergelijke ontwerpen werd overgegaan, ze tot in het kleinste detail op de plaats werden geteekend.

Op den Noordelijken wand van dezelfde kamer werd onder het Oostelijk uitstekende steenblok een in zwarte verfstof aangebrachte inscriptie ontdekt. De inscriptie is zeer kort en nog niet gelezen.

Sewoe (eerste kwartaal). De reconstructie van den bijtempel kwam half Februari gereed. We hopen het tempeltje binnenkort te kunnen publiceeren.

Kalasan (eerste kwartaal). Bij de herstelling van de kroonlijst moesten enkele stukken noodwendig door nieuwe worden vervangen. Zoo werden o. a. op den Zuid-Oosthoek een stuk van de geornamenteerde steunlijst en het hoekstuk van den vlakken dekband gemist, welke beide door nieuwe steenen zijn vervangen.

Van de groote antefixen, die op den dekband staan, werd helaas weinig meer op het terrein terug gevonden. Van de twee kleinste antefixen op den Zuid-Oosthoek van de Zuidelijke cella waren bijv. slechts de twee driehoekige topstukken over, de rechthoekige benedenstukken ontbraken. Toch zijn beide antefixen op nieuwe, vlakke benedenstukken herplaatst. De functie toch van deze kloeke antefixen in het kader van de horizontale geledingen moet o. i. van zooveel belang geacht worden, dat het bezwaar van een enkel nieuw stuk ervoor moet wijken. Bovendien gaat door de groote hoogte, waarop de antefixen zijn geplaatst, bij de minste bemossing de eigenlijke ornamentale versiering al direct voor een groot deel verloren en blijft in hoofdzaak slechts de contour en massa van de antefix spreken. Dit houdt niet in, dat alle ontbrekende stukken van de antefixen verder klakkeloos door nieuwe stukken zijn vervangen. Integendeel, het invoegen van nieuwe, vlakke stukken in geornamenteerde partijen geschiedt eerst, nadat voor elk stuk afzonderlijk het vóór en tegen rijpelijk is overwogen.

De foto's 8789, 8791, 8794 en 8796 geven respectievelijk den Zuid-Oosthoek (ware hoek), den Zuid-Oost- en Zuid-Westhoek van de Zuidelijke cella en den Zuid-Westhoek van de 1e dakgeleding vóór de afbraak. De Zuid-Oosthoek (ware hoek) is grootendeels afgestort en zoo incompleet, dat hij zonder meer terug gesteld zal worden.

De genoemde foto's doen zien, dat, behalve de afdekking der nissen, de 1e dakgeleding boven de Zuidelijke cella en den Zuid-Westhoek nog voor verreweg het grootste gedeelte in het bouwwerk aanwezig was. Aan het horizontaal lijstwerk beneden ontbrak slechts een enkel stuk; de geornamenteerde paneelen in den teerling

waren alle compleet. Van de smalle pilasters, die links en rechts de nis flankeren, ontbraken er enkele, maar daar noch op den pilaster noch op de console een ornamentale versiering voorkomt en de vorm van beide bekend is, konden de ontbrekende exemplaren zonder de geringste stoornis nieuw aangemaakt worden.

Het meest incompleet waren de kalakop-afdekkingen van de nissen. Van de zeven kalakoppen, die boven de Zuidelijke cella thuis hooren, waren er slechts twee in het werk voorhanden. De andere waren of geheel of gedeeltelijk afgestort. Gelukkig werden op het terrein enkele nisbekroningen terug gevonden, foto 1753. Daar voor het grootste aantal nissen, dank zij de twee in het werk aangetroffen exemplaren, het type vaststond, en voor de overige nissen voldoende aanwijzingen werden gevonden in de maten en in de fragmenten, die nog op hun oorspronkelijke plaats lagen, kon met behulp van het voorhanden materiaal tot reconstructie worden overgegaan. Helaas kon dit niet zonder invoeging van een belangrijk aantal nieuwe stukken gebeuren. Dezelfde overwegingen echter, die we reeds bij de bespreking van de groote antefixen van de kroonlijst naar voren brachten, nml. dat op zoo'n groote hoogte (± 13 M.) de massa en het silhouet van het sierstuk in speciale gevallen van grooter belang geacht moet worden dan de eigenlijke ornamentale versiering, hebben ook hier tenslotte den doorslag gegeven.

Het deel van de dakgeleding boven den Zuid-Westhoek (ware hoek) was nagenoeg geheel compleet, foto 8796, zoodat de herstelling hiervan geen bijzonderheden gaf. Bij de voorgenomen reconstructie van het achthoekig voetstuk en den bekronenden dagob hopen we in een volgend verslag uitvoerig stil te staan. In verband met bedoelde reconstructie is echter nu reeds een begin gemaakt met de completeering van het soubasement.

Foto 8794 doet zien, dat de hoeken van het soubasement en de teerlingbasis waren weggebroken en de eigenlijke teerling reeds aan het afbrokkelen was. Een voorziening van den hoek was dan ook dringend noodzakelijk.

Nu stonden twee wegen open, of den hoek door aanvulling van het inwendige werk ondersteunen, wat altijd een min of meer onbevredigend resultaat zou geven, of den hoek completeeren, waarmee de oude vorm werd hersteld. Bij het laatste geval deed zich het bezwaar voor, dat van de vier rijk geornamenteerde paneelen, die oorspronkelijk het fries van het soubasement sierden, er slechts twee gespaard bleven, zoodat de twee ontbrekende, die voorgoed verloren zijn gegaan, door vlakke steenen vervangen moesten worden. Nu willen we niet ontkennen, dat het gemis van deze fraaie paneelen wel altijd in min of meerdere mate gevoeld zal worden, maar er staat tegenover, dat, waar straks ook de top gereconstrueerd zal worden, de ware hoek geheel in zijn ouden vorm hersteld zal zijn en het silhouet zich weer vanaf de voetlijsten van het soubasement tot den pinakel van den dagob zal afteekenen. Aan deze uit een architectonisch oogpunt zoo grootsche aanwinst moet o. i. een detail, al is het dan ook een belangrijk detail, ondergeschikt blijven.

Van de tweede dakgeleding (het Ie achtkant), waarvan de Oostelijke helft gedurende het afgeloopen kwartaal onder handen werd genomen, werd zoo goed als niets

meer terug gevonden, zoodat de herstelling beperkt bleef tot hetgeen in het werk was aangetroffen. Gaarne hadden we bijv. de nisbekroning op den Zuid-Oosthoek herplaatst. Het benedengedeelte van de nis staat nog in het werk en de kalakop, die hier thuis behoort, werd bij de afbraak op den tempelkop tusschen het afgestorte puin terug gevonden. Het is trouwens de eenige nis van dit dakgedeelte, waar het beeld nog in staat. Tot dusver werd er echter geen enkele makara gevonden, die bij den kalakop past, zoodat we omtrent het type-makara, dat hier bij behoort in het duister tasten. Een reconstructie is dan ook voorshands uitgesloten.

Kalasan (*tweede kwartaal*). In ons vorig verslag zijn we de restauratiewerkzaamheden tot en met de 1e dakgeleding van den Zuidelijken voorsprong gevolgd, zoodat we nu de bekroning zouden moeten behandelen. Daar deze werkzaamheden echter in het begin van het volgende kwartaal gereed zullen komen, willen we er liever mee wachten tot ook de foto's na de restauratie gepubliceerd kunnen worden en een goed overzicht mogelijk is.

Nadat de Oostelijke helft van de tweede dakgeleding (1e achtkant) weer in het werk was terug gesteld, werd de 3e dakgeleding in zijn geheel afgehaald. De foto's Nos. 1848, 1846 en 1847 geven de Oostelijke helft van de 3e dakgeleding, zooals die in het werk werd aangetroffen. Om straks een hecht verband in den top te krijgen en voor een richtige uitvoering van de restauratie van het groote gewelf werden tegelijk met de 3e dakgeleding de bovenste lagen van het gewelf afgehaald en laagsgewijze op den grond uitgelegd. Alvorens de 3e dakgeleding terug te kunnen stellen, was het noodzakelijk, eerst het groote gewelf onder handen te nemen. Zooals bekend waren van het achthoekige gewelf het N.-Westelijk-, het Z.-Westelijk- en het Z.-Oostelijk veld bedenkelijk uit elkaar gerukt. In het midden van het Zuidelijke veld was zelfs een niet onaanzienlijk gedeelte weg gevallen, zoodat met recht voor een verdere instorting van het gewelf gevreesd werd. De restauratie van het gewelf is thans in vollen gang. Zoover noodig, worden de velden eerst afgebroken en daarna weer behoorlijk in verband terug gesteld. (Voor een detailbeschrijving van deze werkzaamheden zie men het rapport van den Bouwkundig Opzichter).

Bij de ontgraving van het Zuidelijk terreingedeelte bleek, dat het eigenlijke soubasement (omgang), hetwelk den twintighoekigen grondvorm van den tempel heeft, op een vierkanten sokkel rust. Of deze sokkel nu tot de fundeering gerekend moet worden, of dat het oorspronkelijke maaiveld zooveel dieper heeft gelegen dan het tegenwoordige, kon nog niet met zekerheid worden uitgemaakt. De trap op de Zuidzijde gaf in dezen geen afdoend bescheid. Wel loopt de sokkel voor de eerste traprede zonder eenig kenmerk van een voortrede of iets dergelijks door, zoodat we hieruit zouden kunnen concludeeren, dat de sokkel tot de fundeering behoort; toch zijn er een paar dingen, die doen twijfelen. In de eerste plaats is de sokkel tot op een hoogte van 60 à 70 cM. als schoon werk behandeld, wat al zeer vreemd voor een fundeering is. Bovendien werden tijdens de ontgraving een paar merkwaardige stukken gevonden, o. a. stukken van geornamenteerde velden, en een fragment van

een dagob, foto No. .... Het typische van deze stukken is, dat ze niet in natuursteen (andesiet), maar in witten steen (mergel) zijn uitgevoerd. Waar komen deze stukken vandaan? Het is niet denkbaar, dat ze van de balustrade van den omgang afkomstig zijn, want deze was blijkens de terug gevonden fragmenten in natuursteen uitgevoerd. Mogelijk zijn ze afkomstig van andere op het tempelterrein gelegen bouwwerken, maar dit is toch ook bevreemdend; bovendien is er tot dusver geen enkele fundeering in de onmiddellijke nabijheid van den tempel gevonden. Is het mogelijk, dat ze van een ouderen bouw afkomstig zijn en heeft daarbij wellicht ook de vierkante sokkel behoord?

Een andere in dit verband ook zeer typische vondst werd gedaan bij het weghalen van enkele steenlagen op den Noord-Westhoek, foto No. .... Hier kwam plotseling tusschen het gewone stapelwerk van den voet van het 2e soubasement een muurtje van schoon werk aan het licht, dat in geen enkel opzicht verband houdt met de structuur van den tegenwoordigen tempel. Het was helaas onmogelijk, om het muurwerk, dat hier juist een uitwendigen hoek vormt, verder te volgen, omdat het binnen den tegenwoordigen teerling ligt en dus een verdere uitbreking van den voet onuitvoerbaar is. Wel werd de Noord-Oosthoek op dezelfde plaats onderzocht, maar het gezochte muurwerk werd hier niet gevonden. Op den Zuid-Westhoek kwam het evenmin voor, wel een bewijs dus, dat het ten opzichte van den tegenwoordigen tempel zeer willekeurig is.

Andere Midden-Javaansche Oudheden. In de maand Juni werden verscheidene monumenten in de afdeeling bezocht. Allereerst de tjandi's Soekoeh en Tjeta. Bij Tj. Soekoeh zijn twee terrassen en ook de hoofdtempel met zwarte teer besmeurd, wat als een ernstige beschadiging van het monument moet worden aangemerkt. Een en ander is reeds ter kennis van autoriteiten gebracht.

Tjandi Tjeta werd nog in denzelfden toestand aangetroffen als we hem beschreven vinden in het werk van prof. Krom. Acht terrassen met vervallen poorten, de groote lingga met het typische sterrenbeeld, de groote schildpad liggend op een vleermuis (?), de drie zonnesteenen, de basreliefs, de poortwachter met het jaartal 1370 (?) çaka, de inscriptie op een der poorten etc. Wanneer de werkzaamheden op Prambanan en Kalasan het toelaten, hoopt de Oudheidkundige Dienst nog dit jaar een gedetailleerd onderzoek naar Tjandi Tjeta in te stellen.

De oudheden in het Bojolalische gaven geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. Tjandi Lawang, waar nog geen djoeroekoentji is aangesteld, moet weer eens noodig schoon gemaakt worden. Één der badplaatsen op de onderneming „Soekaboemi” dient voorzien te worden, maar door personeel- en geldgebrek zal het wel tot later uitgesteld moeten worden.

Omtrent de monumenten op den Diëng valt niets bijzonders te rapporteeren. Bij onze aankomst waren behalve tjandi Bima alle tempels behoorlijk schoon gemaakt. Het onderhoud van de afvoerleidingen laat echter nog wel wat te wenschen over. De O. D. zal hierin echter voorzien.

Tjandi Pringapoes was keurig onderhouden. De houten stutten aan de Noordzijde zijn echter verdwenen en dienen dus opnieuw aangebracht te worden. Tegelijk kunnen dan enkele geornamenteerde stukken, die in de desa's en in den weg liggen, op het terrein verzameld worden.

De tjandi's Asoe, Pendem, Loemboeng en Selagrija moeten weer eens grondig worden schoon gemaakt, terwijl bij Tj. Pendem de pagger, die door het instorten van den loodrecht afgegraven grond is omgevallen, opnieuw geplaatst dient te worden. Vooraf moet er echter aan alle zijden een strook grond bijgekocht worden voor het maken van een talud.

De voorziening van de gaanderijen van den Boroboedoer heeft een goed resultaat gehad. Enkele reliefs op de Zuidzijde hebben hier en daar nog vochtige plekken, maar overigens zijn alle reliefs kurkdroog. Toch verdient het aanbeveling nog enkele verzakkingen weg te werken. Mendoet, Pawon en Ngawen werden in goeden staat aangetroffen.

Verslag van den Bouwkundig Opzichter.

Tjandi Kalasan (*eerste kwartaal*). Kroonlijst (Zuidelijke voorbouw). Nadat de teerling geheel gesteld was, werd begonnen met het herplaatsen van de kroonlijst. Enkele ontbrekende en zwaar beschadigde lijsten werden door nieuw aangemaakte vervangen. Met de verankering van de verschillende lagen werd op dezelfde wijze voortgegaan als bij den teerling, de 1e en 4e laag steen voor steen met ankers aan elkaar gekoppeld, evenals het achterliggende werk, de 7e laag (zware dekband) werd met doorlopende ankers versterkt, aan voorzijde een van 7.10 M. lang met op de hoeken ankers van 3.70 M. en diagonaal ankers van 2 M. lang. Ook bij de tusschenliggende lagen werden, waar noodig, sommige steenen met ankers versterkt, vooral de hoeksteenen.

Eerste dakgeleding (Zuidelijke voorbouw). Vervolgens werd begonnen met het herplaatsen van de eerste dakgeleding. De zwaar beschadigde steenen van de voetlijsten van deze geleding (ojief en half rond) werden door nieuw aangemaakte vervangen, evenzoo werden van de nispilasters de verbrijzelde en ontbrekende steenen door nieuwe vervangen. Laag voor laag werd volgegoten met cementspecie en waar noodig met ankers versterkt. De Dhyani-boeddha's in middelste nis en in de Zuidelijke nis aan de Oostzijde van den voorbouw en die in de Zuidelijke nis van den waren hoek Zuid-Oost werden herplaatst. Tegen het eind van dit kwartaal waren deze werkzaamheden gevorderd tot het herplaatsen van de nisebekroningen, gesteld moeten dus nog worden de ojieflijst en de daarbovenliggende dekband, op welken laatste dan de dagobs gesteld kunnen worden.

Ware hoeken (Zuid-Oost en Zuid-West). Daar van beide hoeken de drie bovenste steenen van de uitwendige hoekpilasters verbrijzeld waren, werden

deze door nieuwe vervangen en tegelijkertijd met de werkzaamheden boven reeds vermeld de, voor het grootste gedeelte afgebroken, kroonlijsten wederom opnieuw gesteld. De 3e en 4e laag werden ook hier steen voor steen met ankers aan elkaar gekoppeld, terwijl de zware dekband met lange ankers werd versterkt, aan den Zuid-Oosthoek met ankers lang 2.30 M. en 3.10 M. met een diagonaal anker lang 1.40 M. en aan den Zuid-Westhoek ankers lang 3.70 M. en 3.45 M. met een diagonaal anker lang 1.50 M. De verschillende lagen van voorbouw en ware hoeken werden laag voor laag met cementspecie volgegoten.

De vulling onder den gebroken dorpel onder de nis aan Oostzijde (Teerling ware hoek Zuid-Oost) werd verwijderd en hiervoor in de plaats een ijzeren plaat, gebogen volgens het beloop van de onderzijde des dorpels, breed $6 \times \frac{3}{4}$ d.M. aangebracht. De einden van deze plaat rusten op de uitspringende, naar den achterwand van de nis toeloopende banden van de kapiteeltjes; bovendien werd de dikte van de plaat in den onderkant van den dorpel en zijkant van de makara's ingelaten. De vroeger aangebrachte specie in de scheuren van dorpel en bovenliggende bekroning werd zorgvuldig verwijderd en daarna deze met sterke cementspecie volgegoten. De specie werd 3 à 4 c.M. van den voorkant van het schoone werk teruggehouden.

Tweede soubasement (ware hoek Zuid-West). De voor een groot gedeelte verdwenen kern van het soubasement werd door middel van bekapte steenen, voor steun van het te maken bovenliggende werk, opnieuw gemaakt. Daarna werden plint, ojief en halfronde lijst opnieuw gesteld, het gelukte nog enkele van deze oude lijsten in het aanwezige materiaal te vinden, de overigen werden nieuw aangemaakt. Van de hierbovenliggende paneelversiering werden nog een paar aansluitende stukken aangetroffen, de ontbrekende werden door vlakke steenen aangevuld. De opvolgende ojieflijst werd ook opnieuw gesteld, terwijl tegen het eind van dit kwartaal deze werkzaamheden gevorderd waren tot aan het aanmaken en stellen van den dekband van het soubasement. In den loop van het volgend kwartaal kan dus begonnen worden met de herstellingen aan de teerlingbasis op dezen hoek. Ook hier werd laag voor laag volgegoten met cementspecie en waar noodig met ankers versterkt.

Tweede dakgeleding (Oostzijde). Van de restanten van deze geleding werden van drie zijden van het achtkant de buitenwanden en gedeeltelijke kern laag voor laag tot op het plint afgebroken. Daarna werd begonnen met het opnieuw stellen en kwamen deze werkzaamheden in dit kwartaal gereed. Alle lagen werden wederom volgegoten met cementspecie en de noodige ankers aangebracht. In de reeds vroeger opgeruimde steenhoopen op deze geleding werden nog enkele fragmenten aangetroffen, die herplaatst konden worden. Ook de bekroning van de nis waarin de nog eenige Dhyani-boeddha, in deze geleding, aanwezig is, werd gedeeltelijk gevonden, niet echter de betreffende makarastukken, zoodat helaas deze bekroning niet herplaatst kan worden.

Derde dakgeleding. Na afloop van de werkzaamheden aan de tweede dakgeleding werd begonnen met het afbreken van de derde. In overleg met den Bouwk. Adj. Inspecteur werd besloten om dit niet alleen aan de Oostzijde te doen, doch de volle lagen van dit gedeelte tot op de voetlijst af te breken, dus ook het gedeelte van het gewelf op deze hoogte. Laag voor laag wordt op het terrein uitgelegd en het is de bedoeling bij het wederom opnieuw stellen alleen den buitenwand met gedeeltelijke kern te herplaatsen, terwijl de binnenkant van de diverse lagen, tot het gewelf behorende, zoolang blijft liggen tot later met de herstellingen aan het geheele gewelf begonnen wordt.

Bekroningen eerste dakgeleding (Zuidelijke voorbouw). Uitzonderd den dagob boven den waren hoek Zuid-Oost, die herplaatst wordt zooals hij bij de afbraak aangetroffen werd, zullen de overige dagobs, alvorens herplaatst te worden, eerst op het terrein opgesteld worden. Met die behorende op den waren hoek Zuid-West werd tegen het einde van dit kwartaal een aanvang gemaakt en zullen de vijf van den Zuidelijken voorbouw geleidelijk volgen.

In dit kwartaal werd ook begonnen met het bijhakken van de nieuw aangemaakte lijsten en werd hier geregeld aan voort gewerkt.

Tjandi Kalasan (*tweede kwartaal*). Eerste dakgeleding (Zuidelijke voorbouw). Na het stellen van de twee bovenste lagen van deze geleding (ojiefljst en dekband) werd begonnen met het op het terrein opstellen van de restanten van de bekroning van deze geleding, bestaande uit de vijf dagobs en het door deze dagobs omsloten opgaande bouwdeel, aansluitende aan de Zuidzijde van de achthoekige tweede dakgeleding.

Nadat het geheel op den grond was opgesteld en fotografisch vastgelegd, werd het wederom afgebroken en begonnen met het herplaatsen op de eerste dakgeleding. Laag voor laag werd, na gesteld te zijn, volgegoten met cementspecie en waar noodig met ankers versterkt. Voor de ontbrekende steenen van de dagobs werden nieuwe aangemaakt.

Het door de dagobs omsloten opgaande bouwdeel werd opgetrokken voor zoover de oude steenen aanwezig waren, dat is tot den onderkant van de kapiteeltjes van de ondiepe nissen, waarvan er aan elke zijde een is aan Oost- en Westzijde in de as van den dagob in den inwendigen hoek en aan de Zuidzijde in de as van den middelsten dagob.

Ware hoek (Zuid-West). Tegelijk met de werkzaamheden hierboven genoemd werd ook begonnen met het stellen van den dagob op dezen hoek. Ook hier werd laag voor laag volgegoten met cementspecie en waar noodig de steenen, in de verschillende lagen, met ankers versterkt.

Voorts werd begonnen met de herstellingen aan de teerlingbasis. De vroeger aangebrachte vulling van ruwe steenen onder de Zuidelijke nis van dezen hoek werd

uitgebroken en vervolgens de opvolgende lijsten en banden op de oorspronkelijke wijze aangemaakt en gesteld. Van den hoekpilaster werden de drie onderste steenen, welke geheel verbrijzeld waren, door nieuwe vervangen. Deze werkzaamheden kwamen in dit kwartaal gereed.

Tweede soubasement. Ware hoeken. (Noord-West en Noord-Oost). In dit kwartaal werd tevens begonnen met de herstellingen aan deze soubasementen. Voor steun van het opgaande werk werd de gedeeltelijk ontbrekende kern, door middel van bekapte steenen, tot plinthoogte opgetrokken. Daarna werd begonnen met het aanmaken en stellen van het plint.

Deze werkzaamheden kwamen zoover gereed dat men op beide hoeken gevorderd is tot het stellen van den boven dit plint liggenden ojiefband.

Gewelf Hoofdcella. In overleg met den Bouwkundig Adj. Inspecteur werd besloten om de herstellingen aan het gewelf direct na afbraak van de derde dakgeleding onder handen te nemen.

Daar vooral van de Noord-West-, Zuid-West- en Zuid-Oostzijde van het achthoekige gewelf vele lagen belangrijk uitgeschoven waren, werden deze zijden tot op den band boven den loodrechten wand van de tempelkamer tandsgewijze uitgebroken. Begonnen werd met de Noord-Westzijde, nadat deze lagen waren uitgebroken werden zij wederom laag voor laag gesteld en volgegoten met cementspecie. De verbrijzelde steenen werden door nieuwe vervangen. Vervolgens werden op dezelfde wijze de twee andere zijden onder handen genomen. Deze werkzaamheden zullen in het begin van het volgende kwartaal gereed komen zoodat dan begonnen kan worden met de herplaatsing van de derde dakgeleding.

Geregeld werd voortgegaan met het bijhakken van nieuw-aangemaakte lijsten, banden enz. In de maand Juli zullen de werkzaamheden zoover gevorderd zijn, dat de steiger om den Zuidelijken voorbouw afgebroken en verplaatst kan worden naar de Noordzijde om dan daar met de herstellingen te beginnen.

Terreinonderzoek. Om het eerste soubasement van den tempel werd nog een onderzoek ingesteld naar eventueel bedolven steenen. Vrijwel om den geheelen tempel werden steenen aangetroffen, waarvan sommige tot op een diepte van 65 cM. onder het tegenwoordige maaiveld; merkwaardig is dat de meeste van deze steenen, ook de versierde, wadassteenen zijn, o. a. werd nog een viertal op elkaar passende steenen van een gedeelte van een dagob gevonden. Ter gelegener tijd zullen van enkele van deze steenen nog fotografische opnamen gemaakt worden.

Verslag van den Fotograaf-tekenaar.

De gerestaureerde bijtempel van Tjandi Sewoe werd opgemeten en een 10-tal grootere fotografische opnamen van verschillende bouwdeelen gemaakt.

Op Tjandi Prambanan werden opnamen gemaakt van de, door aanwinst der stukken uit Bangkok, gecompleteerde basreliefs, terwijl op Tjandi Kalasan verscheidene detailopnamen werden genomen.

Van 15—19 Juni werden op aanwijzing van het wd. Hoofd de poesaka's in de Kraton Kasepoehan te Cheribon gefotografeerd, terwijl vóór dien nog een paar korte dienstreizen in de residentie Djogjakarta werden ondernomen voor het fotografeeren van losse oudheden.

OOST-JAVA.

Verslag van den Bouwkundigen Inspecteur.

Singosari-werkzaamheden (*eerste kwartaal*). Het onderzoek in de omgeving werd ten deele voortgezet; de in het vorige kwartaal gemaakte teekeningen, waarop de onderzochte terreinen van onderzoek zijn aangegeven, werden aangevuld en de lichtdrukken: Nos. 416, 432, 433 en 434 naar Batavia gezonden. Op deze teekeningen werden ook de plaatsen der vondsten, enz. aangegeven. Door het Hoofd van den Dienst werd op het voorstel om het tempelterrein op de vereischte diepte te ontgraven, gunstig beslist, zoodat hiermede een aanvang werd gemaakt. Verder werd door het Hoofd opdracht gegeven, om, zoo mogelijk, het Goeroebeeld uit de Zuidelijke cella te verwijderen, waarvoor eene verwijding van den tendeele door neervallende steenen vernauwden toegang noodig is.

Ofschoon het gevaar in verband met deze werkzaamheden niet zoo groot is als vroeger werd voorgesteld, verdient het niettemin aanbeveling de grootst mogelijke voorzichtigheid te betrachten, opdat hooger liggende steenen niet naar beneden zullen vallen en aldus het beeld nog meer beschadigen. Met gunstig resultaat zijn deze werkzaamheden verricht en het beeld kan nu duidelijk worden waargenomen en zal vóór de verwijdering gefotografeerd worden in den stand, waarin het ter plaatse werd aangetroffen; reeds nú kan geconstateerd worden met welk een geraffineerde brutaliteit het beeld geschonden is — men heeft namelijk langs onder- en bovenzijde van één der handen groote afschuiningen gehakt, om de hand met eventueele attributen zoo volledig mogelijk te kunnen afhakken.

Beelden, fragmenten enz. in de omgeving van den tempel aangetroffen of ontgraven werden allen naar het tempelterrein overgebracht en van een merk voorzien, terwijl op tekening No. 416 werd aangegeven in welke onderzoeksvakken ze gevonden zijn.

Enkele der belangrijkste, namelijk: C uit vak: G9; G uit vak: F9; H, Ha, Hb, Hc, H9, H40, H40a, H40b, H40c, H45, uit vak: Fii, werden door het Hoofd uitgezocht, om ná gefotografeerd te zijn, naar Batavia gezonden te worden.

Verder werd opdracht gegeven om het beeld, opgegraven in 1925 en staande op het tempelerf een geschikter plaats te geven, terwijl in verband met de diepere terreinontgraving óók de andere beelden daarheen overgebracht zullen worden. Wat het groote beeldvoetstuk betreft in de Monographie plaat 73 (rechts boven) afgebeeld (fotonummer: 760) heb ik de maten van het ingediepte bovenvlak vergeleken met het gedeelte aan het beeld zelve verbonden en welk gedeelte in deze indieping zou moeten passen en is gebleken, dat zoowel vórm als máten overeenkomen, zoodat bij de overbrenging hiermede rekening gehouden zal worden en het beeld gesteld óp het voetstuk waar het behoort.

De plaats waar het beeld foto's: 7476—7479 werd opgegraven, werd nader onderzocht en toen niet alleen enkele kleine fragmenten voor den dag kwamen, maar ook baksteenrestanten van een klein monumentje, werd tot een meer uitvoerige ontgraving overgegaan, met het resultaat zooals afgebeeld op foto: 8887. Bij het bezoek van het Hoofd werd voorgesteld de vrij belangrijke plaats bij het geregeld onderhoud te betrekken — een pagger te plaatsen — grondovername te regelen en het niveau van den bestaanden aangrenzenden weg zoodanig te verlagen, dat de noodige waterafvoer geregeld zou kunnen geschieden, hetwelk werd goedgekeurd.

Ardimoeljo. Bij een hernieuwd onderzoek ter plaatse waar de fragmenten van het Doergabeeld gevonden zijn, foto's: 8899, 8900, bleek, dat intusschen de andesietblokken waren weggehaald, terwijl duidelijk werd, dat de petinggi daaraan schuldig was; aan de opdracht tot terugbrenging werd échter onmiddellijk voldaan. De beeldcombinatie is voor zoover mogelijk nu opgesteld op het achtererf van perceel Rampal 9 te Malang, foto's: 1209—1220, terwijl in verband met eventueele ontdekking van meerdere fragmenten (indien de cassave ter plaatse uitgetrokken is) omtrent de vaste plaats van de beeldgroep nog geen beslissing genomen werd.

Singosari (tweede kwartaal). Het graafwerk van het tempelterrein werd vrijwel geheel beëindigd; alle aanwezige beelden werden overgebracht naar de westzijde en aldaar in één rij opgesteld. De aanwezige en de in de desa's gevonden fragmenten en bouwsteen en werden gesorteerd en ten deele op het terrein in elkaar gezet; de middenbekroning van den tempel in den noord-westhoek; drie der nevencellabekroningen aan de westzijde ten zuiden; de kalakop van de noordzijde met aansluitende steenlagen en een gedeelte van de nevencellabekroning aan de zuidzijde (op de wijze, zooals deze combinatie in het werk gesteld zou kunnen worden, dus met de bewerkte zijden naar het noorden gericht); de kalakop met aansluitende steenen van de zuidelijke nevencella op dezelfde wijze, dus met het front naar het zuiden — aan de zuidzijde. Andere combinaties, zooals de zuidernis naast den westelijken ingang en enkele hoeksteen en werden op de passende plaatsen in den tempel zelve opgebouwd, echter zonder eenig verbindingsmateriaal.

Aan de zuidzijde van den tempel werd een belangrijke vondst gedaan, waarover wat betreft de fragmenten van het Goeroebeeld een afzonderlijk verslag zal

worden ingediend, terwijl wat de andere fragmenten betreft kan worden opgemerkt, dat verschillende daarvan vermoedelijk behooren bij de Singosaribeelden, welke naar Holland zijn verhuisd.

Bescherming van monumenten (eerste kwartaal). Karangplosso. Volgens mededeelingen zouden te Karangplosso aan den weg naar Batoe oudheden gevonden zijn; voorloopig is gebleken, dat slechts enkele oempaks aanwezig waren; bij gelegenheid zal het onderzoek echter worden voortgezet.

Krandjingan. Volgens den tekst van: „Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst”, door Dr. N. J. Krom, bladzijde 411 en overgenomen uit het verslag van wijlen den Heer Knebel, die de plaats in 1904 bezocht, bestaan de oudheden uit een baksteen en muurwerk, lang ongeveer 12,75 M. met insprongen enz. Na een oppervlakkige blootlegging en schoonmaak bleek echter, dat er vroeger twee monumentjes gestaan hebben — beiden geheel verschillend van bouw, ornamentering, enz. maar BUITENGEWOON belangrijk. Het ééne heeft paneelversieringen in den geest van tjandi Gambar bij Toeloeng-agoeng, de trapvleugels echter wijken daarvan belangrijk af en wijzen op een later tijdperk; de behakking van het ornament in den baksteen is zeer sierlijk en nauwgezet uitgevoerd. Het andere monumentje daarentegen wordt bijzonder getypeerd door den afwijkenden vorm van den teerling, welke — voor zoover te zien — geheel behakt is met een nāgalichaam, terwijl de trapvleugels eveneens uitmunten door karakteristiek ornament. Beide monumentjes zijn zoo belangrijk, dat een verder nauwkeurig onderzoek met ontgraving (welke niet zoo buitengewoon omslachtig is) noodzakelijk mag genoemd worden — en hiertoe dus, zoo mogelijk in den Oostmoesson, zal worden overgegaan, terwijl dan de noodige foto's en opmetingen zullen geschieden.

Soemberaloer in de omgeving van Malang, alwaar eveneens reeds vroeger oudheden gesignaleerd waren, werd bezocht maar slechts een paar tjandisteenen aangetroffen, welke gebruikt zijn als „maesans” voor een Javaansch graf.

Brahoe. In gezelschap van Ir. Maclaine Pont werd een bezoek gebracht aan Brahoe, waarvan de toestand steeds kritieker wordt; indien dus prijs gesteld zou worden op behoud van dit in vele opzichten belangrijk monument zouden maatregelen genomen moeten worden. Hieraan moet echter onmiddellijk toegevoegd worden, dat deze maatregelen omvangrijk en kostbaar zullen zijn. Ten opzichte van den aard der maatregelen of voorzieningen hebben wij uitvoerig van gedachten gewisseld, maar konden niet geheel tot overeenstemming komen; afgezien hiervan verdient het aanbeveling ten spoedigste fotografien te doen nemen, daar eene opmeting levensgevaarlijk is.

Tjengkok. Ingevolge schriftelijke opdracht werd een onderzoek ingesteld naar de Oudheden te Tjengkok op de grens van het gehucht Bendo desa Modjokendil, Afdeeling Berbek. De overblijfselen zijn zeer gering en schijnen inderdaad een deel uitgemaakt te hebben van een baksteenleiding.

Een vijftal andesietsteen en lagen ter plaatse. Volgens inlichtingen is niets bekend van oudheden in de desa's, liggend in de richting der leiding. Zoo mogelijk in den komenden oostmoesson zal echter worden nagegaan of en hoever de leiding dóórloopt, om aan de hand hiervan te onderzoeken of een of ander monumentje oorspronkelijk in verbinding stond met de leiding.

Oemboel-sari. Volgens mededeelingen van Ir. Versteegh alhier zouden zich op de Onderneming Oemboel-sari, Afd. Loemadjang en in de nabijheid van het Zuiderstrand, Hindoewaterwerken bevinden in den vorm van een leiding, welke onder de kalibedding zou doorloopen en in verband zou staan met een ommuurde ruimte, waarbinnen een bron. Op mijn verzoek om nadere inlichtingen aan den Administrateur van het land mocht ik echter nog geen bericht ontvangen.

Gambar. Voor den pagger 77 zware stekken geplant en 24 schoren aangebracht; ter lengte van 149 Meter vijf hoog prikkeldraden gespannen met kruizen van hetzelfde materiaal in elk der tusschenvakken; rondom het terrein een sloot gegraven ter diepte van 80 c.M. voor afvoer van water, daar het terrein bij zware regens geheel onder water komt te staan; den weg naar den tjandi verhoogd om dezelfde reden; boomwortels welke in den tjandi zouden ingroeien afgehakt; beiderzijds langs de paggers onkruid verwijderd; enkele boomtakken gekapt.

Toeban. Voor den pagger 60 stekken geplant; ter lengte van 100 M. vijf hoog prikkeldraden met tusschenkruizen gespannen; lontoro bijgeplant; onkruid, enz. van den tjandi verwijderd; schoren versterkt.

Panataran. Verscheidene afgestorven stekken door nieuwe vervangen, welke voldoende uitgroeien; rondom de badplaats aan den grooten weg eveneens enkele stekken vervangen; het bruggetje voor toegang naar de badplaats vernieuwd; (één hek verzonden naar Malang en bestemd voor Badoet, waar een onvoldoende toegangshek van bamboe gemaakt is) prikkeldraden opnieuw gehecht; beiderzijds van de paggers onkruid verwijderd en de aarde omgewerkt; de vervallen loods boven de badkamer bij den Hoofdtempel afgebroken; het hout opgeborgen en opgemeten; de muren van dezelfde badkamer verhoogd om het invloeien van water en verontreiniging te voorkomen; de waterafvoer van het terrein opnieuw geregeld; lontorostekjes bijgeplant in de paggers; bibit bijgezaaid. Rondom de badplaats aan den grooten weg vijf hoog prikkeldraden met tusschenkruizen gespannen. Beide tempelterreinen verkeerden nu in goeden staat van onderhoud.

Kotes. Zware stekken voor de ompaggering geplant en vijf hoog prikkeldraden met tusschenkruizen aangebracht; lontoroplanten gesnoeid; erf schoongemaakt en opnieuw afwaterend bewerkt.

Ngrimbi. Het overschietende prikkeldraad van Bangkal en Wringinlawang getransporteerd naar Ngrimbi om hiermede eventueel ter lengte van 69 Meter de ompaggering te maken.

Wringinlawang. Het prikkeldraadoverschot van Tikoes en Badjangratoe, te zamen twee en een kwart rol, overgebracht naar het erf van den djoeroekoentji te Wringinlawang ter bewaring om bij gelegenheid naar elders verzonden te worden; onkruid van het monument verwijderd.

Badjangratoe. Voor de ompaggering 70 stuks zware stekken geplant en ter lengte van 146 Meter vijf hoog prikkeldraden met tusschenkruizen gespannen; pagger gesnoeid; tjandi schoongemaakt en de openingen in de bovenvlakken der steenlagen geteerd.

Bangkal. Voor de ompaggering 106 zware stekken geplant en 30 schoren aangebracht; ter lengte van 203 Meter vijf hoog prikkeldraden met tusschenkruizen gespannen en de vroeger aangebrachte draden, welke geen dienst doen, omdat ze onvoldoende aan de dunne lontorostammetjes met ijzerdraadjes waren vastgebonden, verwijderd. Tjandi en erf schoongemaakt en de aarde rondom bij de paggers losgewerkt om den groei te bevorderen; de kleine openingen ontstaan door het uitrukken van onkruid in de bovenvlakken der baksteenlagen met teer bestreken, om den groei te verhinderen.

Goenoeng-gangsir. Tjandi schoongemaakt en van onkruid gezuiverd; pagger gesnoeid.

Tikoes. Voor de ompaggering 67 zware stekken geplant en 24 schoren aangebracht; ter lengte van 135 Meter vijf hoog prikkeldraden met tusschenkruizen aangebracht; pagger gesnoeid; rondom de aarde bij de paggers omgewerkt; de diepe waterafvoer-sloot ter lengte van 405 Meter uitgediept en schoongemaakt, zoodat het water nu naar behooren kan afstroomen; tjandi van onkruid gezuiverd; de taluds aan de oostzijde verzekerd.

Wat den waterafvoer betreft zullen afdoende maatregelen genomen moeten worden, want kort na de werkzaamheden hierboven aangeduid, werd bericht ontvangen, dat door de bandjirs op verschillende plaatsen de taluds der diepe afvoersloot zijn ingekalfd, zoodat het water wederom is opgestopt. De afvoer zal moeten geschieden middels betonbuizen, zooals dit te Ngawen geschied is; óf, indien dit mogelijk is, nog beter door de oude afvoerbuis, welke volgens de mededeelingen van Ir. Pont

nog bestaat. Te dien einde zal in den drogen tijd de situatie door den Heer Pont worden aangewezen en overwogen of herstel aanbeveling verdient; tot dien tijd zal de tegenwoordige toestand, wat betreft den waterafvoer, onveranderd blijven, daar het maken van voortdurende kosten van schoonmaak en ruiming ongewenscht is.

Badoet. Tjandi schoongemaakt; eveneens de rondliggende opstapelingen. Daar op het erf zelve bamboe groeit wordt voorloopig nog niet overgegaan tot het spannen van prikkeldraden; het toegangshek, dat te Panataraan in voorraad lag, werd naar Malang vervoerd en zal dienen ter vervanging van het bamboehokje.

Bescherming van monumenten (tweede kwartaal).

Ardimoeljo. De beeldgroep van Ardimoeljo werd in opdracht van het wd. Hoofd van den Dienst van Malang overgebracht naar het tempelterrein te Singosari.

Songoriti. Tijdens een dienstreis werden verschillende fragmenten behorende bij Tjandi Songoriti in de omliggende desa's opgemerkt; bij gelegenheid zal overleg gepleegd worden omtrent het terugbrengen.

Botjok. De beschrijving van de tjandi's te Botjok door Dr. Verbeek is wat de maten betreft juist, die van J. Knebel geeft eenige verschillen. Het minst beschadigde tempeltje heeft zeer veel overeenkomst met Tjandi Gambar te Toeloeng-agoeng; het tijdsverschil van beiden (Botjok, çaka: 1358 en Gambar, çaka: 1321 (?) komt vrijwel overeen. Botjok is niet geornamenteerd, maar bestaat zooals Gambar uit twee geledingen; de bovenste springt ongeveer 60 c.M. terug op de onderste geleding. Op het bovenvlak bevinden zich nog een vijftal neuten en het ziet er wel naar uit, dat daarop een houtbouw geconstrueerd was en het beeld op de oude plaats staat, ofschoon het evenmin is uitgesloten, dat oorspronkelijk nóg een derde geleding op de tweede was opgetrokken, zooals dát bij tjandi Gambar zeer waarschijnlijk is in verband met de rondom afgewerkte en versierde dekplaat, waarop het jaartal voorkomt; de plaats der neuten behoeft hiermede niet in tegenspraak te zijn. De verhooging ten Zuid-Oosten (waarop eveneens een beeld staat) was vroeger eveneens een tempeltje; de trap treden, regelmatig gelegd, zijn nog aanwezig; als het puin bij gelegenheid weggeruimd wordt, zal dit kunnen blijken.

Wat de beelden betreft (waarvan er één op het tweede terras van eerstgenoemd tempeltje staat en één op den puinhoop): beide zijn rijk behakt, zeer mooi getypeerd en bijna geheel gaaf. Met een kleine wijziging of aanvulling kan de tekst van: „Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst” door Dr. N. J. Krom, bladzijde 326, worden overgenomen.

Het eerste is een klein vrouwenbeeld, de vóorhanden (met een lotusknop voor het lichaam) zijn afgebroken; in de achterhanden bidsnoer en vliegenwaaier,

een Parwati dus. Hoog: 80 c.M. Het andere (waarvan het achterstuk 45 c.M. hoog is), een mannenbeeld, brengt eveneens de voorhanden voor de borst met een lotus, waar een kralensnoer overheen ligt; de achterhanden voeren links den vliegenwaaier, rechts met de tweede en derde naar binnen gebogen vingers een voorwerp in den vorm van een korten stok, welke aan het einde voorzien is van een vierdeelige knop, welke rondom daar over heen steekt; bovendien zijn achter elk der achterhanden drie vlammen in het achterstuk uitgebeiteld; beide hebben de lotusvegetatie uit potten van de Madjapahitsche kunst en zijn omgeven door een vlammenkrans tegen de achterschilden gehakt.

B a j e m. De Bodhisattwa's, daar ter plaatse aanwezig, dragen alle zes den stengel met lotusbloem over den rechterschouder en houden de rechterhanden geopend op de rechterknie. Er bevindt zich echter ook een hoogst zeldzaam voorkomende (pedestal?) kolom van 80 c.M. hoog en 24 c.M. dik, met een vierkant basement, — achtkanten schacht, — en rond kapiteel.

T e p a s. Bij het bezoek aan dezen tempel was de verwachting niet hooggespannen en geen fototoestel meegenomen, zoodat foto-opnamen achterwege moesten blijven, terwijl ook voor het volledig opmeten de tijd ontbrak. Voorloopig werd dus volstaan met de gegevens, voorgesteld op teekening No. 442, hierbij gevoegd.

De tempel is van natuursteen (harde padas) opgetrokken, in den tegenwoordigen staat hoog: 220 c.M. en meet in lengte en breedte: 650 × 650 c.M.

Alleen het bovenvlak en de trapvleugels ten deele zijn nogal vervallen, maar overigens ziet het monument er goed uit en wordt ook blijkbaar goed onderhouden. Tepas ligt in het district Wlingi, ongeveer 11 K.M. ten Noorden van Kesamben en is te paard te bereiken. Bij gelegenheid zullen alsnog foto's gemaakt worden.

S o e m b e r r a w a n. Een groot gedeelte van den tempel is verwoest door de wortels van een ficus, maar het gedeelte, dat gespaard is, bevindt zich in zeer goeden staat. Hij werd ten deele opgemeten door Melville, Rapporten 1904, plaat 63, waaruit bleek, dat de toestand sedert dien onveranderd gebleven is. Een groot aantal bouwsteen werd gebruikt voor de ommuring van een bron in de onmiddellijke nabijheid.

Het omhakken van den geweldigen boom zal een belangrijk werk zijn, maar vermoedelijk zal dit wel met „gesloten beurzen” kunnen geschieden, indien het afkomend hout, dat zeer geschikt is voor brandhout, aan de houthakkers geschonken wordt; dit zal overlegd worden met den Controleur van Toempang of den Wedono van Singosari. Indien dit mogelijk blijkt te zijn, zal het omhakken onder contrôle geschieden, opdat de tempelresten niet beschadigd worden. De tempel is bijna geheel per auto te bereiken en ligt ongeveer 5 K.M. ten noord-westen van Singosari (weg over Tedjosari en Ngoedjoeng).

Selomangleng. Van binnen en van buiten schoongemaakt. Pagger gesnoeid.

Sanggrahan. Hoofdtempel en kleine tempel (basementresten) en ringmuren van onkruid gezuiverd en schoongemaakt. Afgestorven paggerpalen vervangen. Pagger gesnoeid en gezuiverd.

Djadi. Het monument en de directe omgeving van onkruid gezuiverd.

Kali tjilik. Met uitzondering van de gebruikelijke kruizen de stekeldraden vijf hoog gespannen. Ingangshek geverfd, na de oude verflaag verwijderd te hebben.

Kotes. IJzeren pijl, die was afgebroken, door een nieuwe vervangen. De aanwijzingspaal in desa Taloen is moeilijk te zien, bovendien door tjikars beschadigd, zoodat bij gelegenheid een andere plaats zal worden aangewezen. Ingangshek geverfd en evenzoo twee palen in desa Kotes en een in desa Ngambakan.

Wringin-brandjang. Wortels en onkruid verwijderd. Schoongemaakt. Boom vóór het monument omgehakt.

Soemberdjati. Tempelresten en op den beganen grond gestelde fragmenten met geornamenteerde steenen schoongemaakt. Pagger gesnoeid en gereinigd. 22 paggerpalen, welke waren afgestorven, uitgegraven en door nieuwe vervangen.

Pari. Onkruid en wortels verwijderd. De uit het gezicht vallende bovenvlakken geteerd, om groei van onkruid te verhinderen.

Kalang-anjer. Schoon gemaakt.

Dermo. Het sterk begroeide monument schoongemaakt en van wortels en onkruid gezuiverd. Pagger gesnoeid en gereinigd. Een aanwijzingspaal geplaatst te Krian.

Goenoeng-gangsir. Van onkruid gezuiverd en de einden van takken en wortels met teer bestreken. Aanwezige geornamenteerde steenen gezuiverd. Pagger gesnoeid en schoongemaakt, om den groei te bevorderen. Hek opnieuw geverfd.

Er zal nagezien worden of aan den tempel inderdaad schade wordt toegebracht door wortels van de wringin-boomen, zooals de Mantri beweert, en indien juist, zal het belang van het monument moeten vóorgaan bij het behoud der overigens prachtige boomen.

Djago. Tempel en ornament met zorg schoongemaakt, eveneens alle fragmenten, beelden, bouwsteen, enz. op het terrein aanwezig. Pagger gesnoeid en schoongemaakt. Ingangshek opnieuw geveerd en een hengel door een nieuw vervangen. Aanwijzingspaal op den grooten weg geveerd.

Kidal. Tempel en aanwezige fragmenten, enz. van onkruid gezuiverd. Pagger gesnoeid en gezuiverd. Ingangshek afgeschuurd en tweemaal op nieuw geveerd. Aanwijzingspaal aan den weg eveneens.

Ploembangan. Poort met aanwezige steenen schoongemaakt. Pagger met erf eveneens. Toegangsweg verbeterd. Toegangshek afgeschuurd en opnieuw tweemaal geveerd.

Bojolangoe. Tempelresten met erf schoongemaakt.

Soember-nanas. Tempelresten en omgeving schoongemaakt. (Nog geen pagger geplaatst).

Besoeki. Monumentje met omliggende steenen en erf schoongemaakt.

Badoet. Tempel met bouwsteen en erf schoongemaakt. Het bamboehokje van den ingang verwijderd, een te Panataran aanwezig houten hek naar Badoet overgebracht, twee neuten gemetseld, het houten hek gesteld, een trapje van drie treden gemaakt en den toegangsweg verbeterd.

§ 6. *Epigraphie en Iconographie.*

Een zeer belangrijke vondst had plaats in de desa Tjelaket, district en afdeeling Malang. Bij het ompitten van een erf kwam een bronzen pot voor den dag, die bereids zoo was aangevreten, dat het stuk uit elkaar viel. De inhoud bestond uit 48 figuurtjes van bladgoud, afgebeeld op plaat I—III. Zij vormen een fraaie collectie goden, aan de godheid eer bewijzende kluizenaars, verder dieren w.o. Garuda, nāga, schildpad, krab, gans, pauw, olifant, rund, paard en hert, dan een serie bekende godenemblemen als b.v. vajra, cakra, çangka, waterkruik, vliegenwaaier, wijders een parasol, bloemen, zon, aarde enz.

Op het de aarde voorstellende schijfje staat een inscriptie in Oud-Javaansche karakters, zooals die sedert het einde der 9de eeuw geruimen tijd in gebruik zijn geweest. Het inschrift luidt „hyang pitiwi”, waardoor het schijfje dus als „aarde” gekwalificeerd is.

De voorwerpen zijn wel offergaven door de geloovigen aan den tempel geschonken. Het is bekend dat op Bali nog het gebruik bestaat aan de goden om zich te amuseeren, wanneer zij in het heiligdom zijn afgedaald, gouden wajangs

e. d. te wijden. Wellicht heeft ook onze collectie tot een dergelijk doel gediend, al is het voorkomen der godenbeeldjes dan eenigszins vreemd. In elk geval hebben zij waarschijnlijk weinig of niets te maken met uiterlijk identieke figuurtjes van bladgoud, die zoo nu en dan in tempelputten zijn aangetroffen en daar waarschijnlijk, analoog aan wat men nog op Bali ziet, zijn neergelegd om de godheid zich in te doen incarneeren.

Een andere zeer merkwaardige vondst werd einde 1927 bij het zoeken naar tempelsteenen gedaan te Ardimoeljo (district Karanglo, afdeeling Malang), ongeveer 2 K.M. ten Noorden van den hoofdtempel van Singosari en 1 K.M. ten Westen van den grooten weg, iets ten Noorden van paal 13.

De Bouwkundig Inspecteur rapporteert over deze vondst als volgt:

Te midden van een ketela-aanplant lag op een kleine verhevenheid het beeldfragment afgebeeld op foto 8905 en daar hieraan duidelijk te zien was, dat het moedwillig en met geweld verbrijzeld was, werd ter plaatse een nader onderzoek ingesteld, waarbij aan het licht kwam, dat het beeld inderdaad door een vroegeren eigenaar der gronden was stuk geslagen toen deze had ondervonden dat het verkeer in de omgeving steeds noodlottige gevolgen (sterfgeval, ziekte, enz.) had. Dit verhaal gaf reden tot onderstellen, dat de fragmenten, uit haat of vrees, zeker niet zouden zijn meegenomen of vervoerd, maar op de plek zelve gelaten waren. Een onderzoek werd onmiddellijk ingesteld met het resultaat, dat nog verschillende andere groote fragmenten, afgebeeld op foto's 8902, 8903 en 8906 op den grond werden aangetroffen, nadat de plek met toestemming van den Administrateur van het land was blootgelegd en schoongemaakt. Hierbij bleek verder, dat het beeld oorspronkelijk „vrij” had gestaan op een voetstuk van vlak bewerkte natuursteen (foto's 8899 en 8900), ofschoon in het bovenvlak dier steenen geen „moet” gevonden werd. Bij zulk eene grondige vernieling was het zeer waarschijnlijk, dat er ook een groot aantal kleine fragmenten aanwezig moesten zijn en werd de blootgelegde grond zorgvuldig gekeerd en doorzocht. Op foto 8904 komt slechts een zeer klein gedeelte dier kleine fragmentjes voor, verscheidene hebben slechts een oppervlakte van 15 cM. en nog minder. Voorloopig werden de fragmenten waarop letterschrift voorkwam naar het tempelterrein vervoerd, (foto's 8897 en 8901) maar eenerzijds met het oog op eventueele gemakkelijke ontvreemding van enkele waardevolle kleine fragmentjes en anderzijds in verband met de zorgvuldigheid, waarmede de stukjes aangepast moesten worden, werden alle fragmenten overgebracht naar het achtererf van mijne woning te Malang. De reconstructie is nog niet geheel afgelopen, maar het resultaat is zoodanig, dat het volgende kan worden opgemerkt.

De geheele groep is breed 1.41 M. en hoog 1.23 M.; vlak van onderen en aan de zijden; het achterstuk van boven accolade-vormig.

Aan de ééne zijde (de voorzijde) is uitgebeeld een godin met glorie, zittend op een lotuskussen, met links en rechts een Gaṇeṣa en een klein mannetje; aan de achterzijde letterschrift.

Het hoofd van de godin ontbreekt voor het grootste gedeelte; vermoedelijk is het geheel vergruisd, want geen enkel stukje, hoe klein ook, werd van het gelaat gevonden; de glorie met lekkende vlammen kan echter nog goed worden onderscheiden. Langs den onderband van de makuta welke gedeeltelijk — aan één zijde — kon hersteld worden, bevinden zich afwisselend een doodskop en een zonderling eenigszins gekromde platte band. Het tot over de schouders afhangende haar is niet gevlochten, maar in S-vormige krullen gehakt, zooals deze meermalen bij rūkṣasa's voorkomen. Om den hals hangt een snoer van doodshoofden. Over het rechter, opgetrokken, been is het kleed opgeschort; aan de linkerzijde is de strik van de ceintuur nog te zien tegen het achterschild; de hierdoor gevormde steenmassa dient tevens als steun voor den bovenarm. Om het middel bevindt zich een koordvormige, strak gespannen gordel. Daar de nandin ontbreekt is de asura niet op de gebruikelijke wijze afgebeeld. Hij wordt wel met één der handen bij de haren gegrepen, maar slechts de kop met lange haren komt van achter het lichaam van de godin te voorschijn; de oogen zijn gesloten. Eenzelfde beeldje met gelijke haarbewerking als de asura ligt in de lengte op het lotuskussen; de teenen der voeten (met de onderzijden boven) zijn ter rechterzijde van het beeld nog te zien en aan de linkerzijde is de kop eveneens met gesloten oogen en op den linkerkant liggend, afgebeeld; het lichaam van dit beeldje ontbreekt nog, maar het ligt (zeker gedeeltelijk) onder het vlak uitgespreide linkerbeen en onder den voet van het rechterbeen van de godin; van het rechterbeen namelijk werd een gedeelte van de knie gevonden, waaruit blijkt, dat het been omhoog geheven was; hierop rustte vermoedelijk één der rechterhanden (welke ontbreekt).

Ofschoon de nandin ontbreekt, stelt het beeld waarschijnlijk een Durgā voor. Op de gebruikelijke wijze zijn de acht bovenarmen (met uitzondering van één der handen, welke op de knie lag) uitgespreid en houden aan de rechterzijde van boven naar beneden:

1. een krom voorwerp; de vorm kan nog eenigszins worden onderscheiden, maar het embleem is met de hand afgebroken.

2. Een opgeheven tweesnijdend zwaard, niet gepunt maar breed uitlopend; er achter (ten deele er boven) is een visch tegen het achterschild uitgebeiteld en op den visch een klein beeldje in sila; het beeldje (12 c.M.) heeft geen glorie; twee armen, waarvan de linker met de hand tot voor de knie afhangt; de rechterhand ligt tegen de linkerzijde van de borst uitgespreid.

3. (hand bijna geheel verdwenen) een pijl tegen het achterschild gehakt en bijna geheel gecompleteerd.

4. (arm verdwenen) hand rustte vermoedelijk op de achterknie.

De linkerhanden van de godin houden van boven naar beneden:

1. een worgkoord in den vorm van een slang.

2. een handboog; van wege de bijna geheel „vrij” gehakte armen en handen, komen de emblemata vrij sterk naar voren; de hierdoor noodzakelijke steenmassa (voor verbinding aan het achterschild) is met ornament versierd.

3. een ovaalvormig bakje in de geopende hand, welke voor het lichaam wordt gehouden; het bakje is van boven voorzien van een omgaand smal vlak bandje en het gedeelte daarbinnen eveneens vlak, maar van groeven voorzien. De bovenarmen en polsen zijn versierd met nāga-bandën.

Tegen het achterschild (rechts van het beeld) wordt een drietand voorgesteld, rond het bovineinde van den staf is een versiering aangebracht in den vorm van een koord met knop en kwast; verder boven den drietand eenige verspreide bloemen.

Het mannetje ter linkerzijde van de godin zit op een dier; in den zijkant is een dikke behaarde krulstaart uitgebeiteld, maar de kop gelijkt meer op dien van een hond dan op dien van een zwijn; het dier kijkt eenigszins naar boven met geopenen bek en omgekrulde lippen. Het beeldje is naakt voorgesteld; heeft vier, met arm- en enkelbanden versierde armen en beenen en een halsketen van doodshoofden, welke tot aan de knieën afhangt; lang krullend haar en slagtanden; het kussen is met aaneengesloten doodshoofden behakt; de hoofdtooi, voor zoover opnieuw aangebracht, vertoont eveneens een rij van kleine doodskoppen. De linker bovenarm met schouder ontbreekt en ook de linkerachterarm; door de opgeheven rechterhand van den achterarm wordt een drietand gehouden; in die van den voorarm (welke naar beneden hangt) een eenigszins sikkelvormig wapen met een weerhaak aan het einde; op de hand van den linkervoorarm ligt een ovaalvormig gevuld bakje. Tegen het achterschild en boven het mannetje is ornament (een rotspartij?) gehakt; daarop zit (zooals aan de rechterzijde op den visch) een klein zwaar beschadigd beeldje.

De van een glorie voorziene Gaṇeṣa ter rechterzijde heeft de knieën opgetrokken en staat op een kussen, dat met doodshoofden behakt is; in de makuta komt ook een doodshoofd voor, waaronder de maansikkel; de rechterhand houdt het tandbrok; de linker het napje; bepaalde sporen van eventueel nog twee armen zijn niet te onderscheiden, maar tegen het achterschild (links van den Gaṇeṣa) bevinden zich enkele kralen van een bidsnoer, welke moeilijk in verband zouden gebracht kunnen worden met een der handen van de godin.

Het letterschrift aan de achterzijde kon ook niet geheel gecompleteerd worden; aan de hand van de, door den adjunct-oudheidkundige, gezonden verklaring zal nog getracht worden enkele losse letters een plaats te geven. Op de plek zelve is nogmaals een grondig onderzoek ingesteld en er werden nog enkele kleine fragmentjes in den aanplant gevonden; vermoedelijk is van een eventueel later onderzoek, nadat de ketelaplanen gerooid zijn, niet veel meer te verwachten.

Tot zoover de heer Perquin. Dr. F. D. K. Bosch schrijft verder:

Met enkele aantekeningen, die ik in Maart 1928 bij de bezichtiging van het beeld te Malang maakte, moge de hierboven gegeven uitvoerige beschrijving worden aangevuld.

Het beeld van de godin is een kunstwerk van den eersten rang; hiervan getuigen de fraaie compositie en de vastheid van beitelslag. Enkele details trekken

door hun schoonheid bijzondere aandacht, zoo de meesterlijk gebeeldhouwde kop van het lijk, waarop de godin is gezeten en het niet minder fraai gevormde hoofd in de tweede linkerhand. Was het niet, dat reeds de vindplaats het beeld tot een voortbrengsel van den bloeitijd der Singasari-periode stempelde, dan zou toch onmiddellijk de stijl de herkomst uit de omgeving van den torentempel verraden.

In iconographisch opzicht is de voorstelling niet minder belangrijk dan als kunstwerk. De handenparen houden respectievelijk (van boven naar beneden, rechts en links): 1 het handvat (van een wapen?) — *pāṣa* in slangvorm; 2 zwaard — handboog; 3 (afgebroken; misschien behoort de pijl, waarvan de punt rechts van de eerste rechter achterhand zichtbaar is, bij deze hand) — menschenhoofd; 4 (afgebroken; heeft zeer waarschijnlijk als pendant van het attribuut van de corresponderende linkerhand een offermes gehouden) — schedelschaal.

De heer Perquin heeft terecht vermoed, dat de godin eene voorstelling is van Durgā. Alleen niet van een *Āiwaṭtische*, doch van een *Buddhistische* Durgā. Want vergissen wij ons niet, dan hebben wij hier voor ons de eenige — buiten Nepal — bekende beeltenis van Guhyeṣwari, de Vrouwe der Geheimenissen, de mystieke verschijningsvorm van *Ādi Tārā* of *Ādi Prajñāpāramitā*, de *Çakti* van den *Ādibuddha*. Van deze godin bestaan, voorzoover ons bekend, slechts twee iconographische beschrijvingen, de eerste opgenomen in het *Wṛhat-Swayambhū Purāṇa* (Calcutta 1900) p. 79 vlg.; de andere fungeerend als onderschrift van een reeks miniaturen, die de mythische geschiedenis van Nepal in beeld brengen ¹⁾. In het eerste werk wordt de godin, die hier *Khagānanā* genoemd wordt, als volgt beschreven: „... Met het gelaat gewend naar het Noorden; ... in omhelzing met *Wīreṣwara* ... staande op een lijk, met drie oogen, het offermes en de schedelschaal in de handen, in de gedaante van *Āiwaçakti*; het lichaam getooid met de vijf *mudrā's*, de kroon voorzien van de vijf *Buddha's*; doortrokken van de essentie van de Negen Dansen; de rossige haren steil omhoog ... naakt ... Moeder van alle *Tathāgata's*; voor de *Çaiwa's* (is zij) *Çiwarūpī*; voor de *Waiṣṇawa's* *Waiṣṇawī*; voor de *brāhmaṇa's* *Brahmaṇī*; zij is de Moeder der Verlossing (*mokṣamātā*), voor *Çiwaïeten*, *Wiṣṇuïeten* en *Brahmanen*, ja voor alle goden der goden.”

De andere tekst schildert Guhyeṣwari als saffraan-kleurig met negen aangezichten, in elk aangezicht drie oogen, en met achttien armen; het 1ste paar voert bindu en *pātra*; het 2de trommel en knots; het 3de zwaard en schild; het 4de pijl en pijlkoker; het 5de werpschijf en knots; het 6de haak en ? ²⁾; het 7de wajra en *pāṣa*; het 8ste drietand en stamper; het 9de wara- en *abhaya mudrā*; haar kleed is bont, haar halssnoer bestaat uit schedels, haar lichaam prijkt in vlammentos, terwijl zij zich verheft op den rug van een leeuw in de houding *pratyālīdha*.

Dat deze Guhyeṣwari een verschijningsvorm van Durgā is, blijkt uit de *Devatākalyāṇapañcawimṣatikā*, waarin de strophe, volgens Wilsons vertaling (Works

¹⁾ Sylvain Lévi, *Le Nepal* III, p. 164.

²⁾ In Lévi's vertaling niet ingevuld.

II, p. 14), te lezen geeft: „May that mysterious portion of Prajñā as Guhyeśwari, born of the Lotus with three leaves, by the will of Manjudeva, void of being, the personification of desire, favourable to many, and praised by Brahmā, Viṣṇu and Śiwa, who in Durgā, the giver of boons, was manifested on the ninth day of the dark half of the month Mārgasīrṣa, be propitious to you — I adore her”.

Wegens den gehavenden toestand van het Singasarische beeld ontsnappen enkele details, die voor een vergelijking met de bovenstaande beschrijvingen van groote waarde zouden zijn, aan onze waarneming; o. a. of de godin naakt is uitgebeeld; of zij de Dhyānibuddha's in de makuṭa draagt en een derde oog in het voorhoofd heeft. Merken wij evenwel op, dat de door de godin in de voorhanden gevoerde attributen — dus de handen, waarbij het voor de determinatie het meest aankomt, — het offermes en de schedelschaal — met de in het Nepalsche purāṇa gegeven beschrijving overeenstemmen, terwijl de wapens in de overige handen niet te sterk afwijken van die van den anderen tekst en ook de lugubere zetel — het lijk van een mensch — bij ons beeld aanwezig is, dan zal er voldoende grond voor een identificatie van de godin als Guhyeśwari aanwezig kunnen worden geacht.

De naam, die in de inscriptie op de achterzijde van het ruggestuk der godin wordt toegekend — Bhaṭṭārī — is naar men weet een gewone bijnaam van Tārā ¹⁾. Tārā is niet alleen de Groene Tārā maar ook de Ādi Tārā of Prajñāpāramitā. De naam Bhaṭṭārī op het achterstuk van het beeld bevestigt dus, naar het ons voorkomt, de juistheid van de gegeven determinatie.

Van de zeer vele belangrijke punten met betrekking tot de beteekenis van de uitgebeelde godheid, die nog om bespreking vragen, kan er hier slechts een enkel worden aangeroerd. In de eerste plaats de verwantschap van dit beeld met de voorstelling die bekend staat als „de Tārā met de bisschopsmuts” (zie Singasari monographie Pl. 74). Evenals de laatste godin wordt ook de Guhyeśwari geflankeerd door Gaṇeṣa (rechts) en Cakracakra (links). De laatst genoemde Cakracakra is een verkleinde replik van het bekende beeld in het Ethnographische Museum te Leiden en een vergroote replik van den acolyt van de Tārā. Dat de drie beelden bij elkaar behoord hebben staat vast. De gelijkenis van den Gaṇeṣa rechts van onze Guhyeśwari met dezelfde godheid naast de Tārā is minder opvallend dan bij den Cakracakra. De eerste toch is op Europeesche, de andere op Indische wijze gezeten. Wat betreft de beide voorstellingen aan weerszijden van het hoofd van de godin (zie de door den heer Perquin gegeven beschrijving) kunnen wij slechts opmerken, dat het ons niet waarschijnlijk voorkomt, dat zij dezelfde beteekenis als de beide andere acolyten van de Tārā met de bisschopsmuts, nml. Guru en Kārtikeya op den

¹⁾ De mannelijke vorm Bhaṭṭāraka komt sinds de zesde eeuw op inscripties voor en duidt daar mahārāja's en mahārājādhirāja's (vassallen en opperleenaars) aan en wordt ook gebruikt voor godheden van den eersten rang. De bhaṭṭārīkī is de gemalin van deze personages. De Blonay, Matériaux pour servir à l'histoire de la déesse buddh. Tārā p. 63.

pauw, zouden hebben. Het op den visch gezeten figuurtje immers mist de glorie, welke een vast kenmerk is van den goddelijken staat. De rechtsche voorstelling is zoo verminkt, dat er alleen de rotspartij, die als zetel van een zittend figuurtje gediend heeft, duidelijk is te onderscheiden.

Tenslotte rapporteert Dr. R. Goris over het opschrift:

De inscriptie op de achterzijde van dit beeld luidt als volgt:

1. cakawarṣātita [ ] · 254
2. caitra māsa tithi (ca) turdaṣi kṛṣṇa pakṣa [ ]
3. wāra tulung punut paçcimastha grahaçāra açwini-(nakṣatra — — dewa)
4. tā mahaindra-maṇḍala priti-yoga wairājya-muhūrta çākuni-karaṇame
5. çārāci * tatkāla kapratistān pāduka bhaṭāri makatēwēk huwus
6. (— çri) mahārāja digwijaya ri sakala loka maṇuyu(ng) yi sang [ ]
7. * çu(ra) mbha watu *

Hierboven staan nog enkele letters in dewa-nāgari-schrift.

Te Singasari werden verder twee bovendorpels gevonden met inscriptie. De eene luidt:

(1) Iti caitya pāduka mahābrāhmaṇa sira (ç)e

(2) wa lina samargga pangjālu ri kamoktān bhaṭā(ra)

Van de tweede is slechts de linkerhelft ¹⁾ over; welke slecht leesbaar is:

(1)

(2) ri(ng) kasoga (tān)

(3) bhaṭāra

Deze beide inscripties herinneren ons onmiddellijk aan de groote inscriptie in de onmiddellijke nabijheid van tjandi Singasari gevonden. Die inscriptie is door Brandes en door Kern beiden getranscribeerd en vertaald ²⁾. Het voor ons belangrijke gedeelte luidt:

(12) ngkāna tweek rakryan mapatih jirṇṇodhara makirti caitya ri

(13) mahābrāhmaṇa çewasogata samañjālu ri kamokta-

(14) n pāduka bhaṭāra, etc.

In de vertaling van Brandes (Monographie p. 39) „alsmede op den vermelden tijd (heeft) ZHEG. de oudeerwaardige (?) rijkbestierder Djirṇṇodhara, een kerkhof-tempel (caitya) gesticht zoowel voor de opperbrahmanen van de Çiwaitische als van de Boeddhistische leer die den (bij den overval van Toemapel omgekomen) vorst (Kartanagara) in den dood zijn gevolgd, alsmede . . . . .”

¹⁾ Links volgens de methode, gevolgd in de heraldiek en de iconographie (dus „rechts” voor den er tegenover staanden beschouwer).

²⁾ Zie Brandes in Monographie Singasari, p. 38—39; en R. O. 1904, p. 2—5; Kern in Bijdr., 7e Reeks, IV (1905) p. 655—662.

Hierbij voegt Brandes de aantekening:

„In den text staat Mahābrāhmaṇa Çewa sogata; het zou mogelijk kunnen zijn, dat met Mahābrāhmaṇa bedoeld wordt de functionaris, die tot titelnaam heeft Brahmadiradja, en die 's vorsten poerohita is; — en dan zou de vertaling moeten luiden: de hof-kapelaan der Çiwaieten en Boeddhisten”.

Met den Mahābrāhmaṇa is zeer waarschijnlijk de bekende Bhāskara ¹⁾ bedoeld, die door offers aan Çiwāgni den koning en zijn heerschappij bevestigde en daarvoor beloond werd met de oprichting van een eigen wijdingsbeeld (als Wiṣṇu te Air-asih ²⁾).

Hebben wij dus in de reeds bekende Singasari-inscriptie de vermelding van de stichting van een caitya voor den in 1292 gesneuvelden mahābrāhmaṇa çewa-sogata, bijna zestig jaar na diens dood verricht, thans hebben wij twee verschillende bovendorpels. De eerste inscriptie gebruikt bijna geheel dezelfde bewoordingen als de reeds bekende steen. Er ontbreekt echter het „sogata”. En onder de leesbare woorden van de tweede behoort nu juist ri(ng) kasogatān. Daar beide inscripties afzonderlijke bovendorpels zijn, krijgen wij den indruk, dat zoowel voor de(n) mahābrāhmaṇa (çewa) als ook voor de sogata een caitya opgericht werd. Helaas laat de bedorven toestand van den tweeden dorpel ons hier verder in den steek.

§ 7. Prehistorie.

In verband met de door de Regeering toegestane extra-fondsen voor grotten-onderzoek in Madioen en Rembang op de begroting voor 1928, werd begin van het jaar het onderzoek der schelpenheuvels op Sumatra's Oostkust voorloopig stop gezet.

Als tijdelijk opzichter bij dat onderzoek werd de heer J. Burgers in dienst genomen, terwijl vanwege den opsporingsdienst van het Mijnwezen, in samenwerking waarmede de ontgraving der grotten plaats had, nog een opzichter en een mantri ter beschikking werden gesteld.

Bij een vluchtig onderzoek in 1927 waren in het district Poenoeng van de afdeeling Patjitan ateliers ontdekt, waar in den jongeren steentijd werktuigen uit de plaatselijk in groote hoeveelheden aanwezige verkieselde kalksteen werden vervaardigd. Naarmate de training van het nieuwe personeel vorderde, kon naast het onderzoek der grotten ook dat der ateliers worden ter hand genomen. Het resultaat was overweldigend. Op meer dan 20 plaatsen werden ateliers gevonden, terwijl de zekerheid bestaat, dat dit aantal nog aanzienlijk zal worden uitgebreid. Op sommige plaatsen kon men de half afgewerkte bijlen bij honderden van de oppervlakte oprapen, terwijl ook gedeeltelijk en een enkele maal geheel gepolijste exemplaren voorkomen. Tenslotte werden bepaalde ateliers ontdekt voor het vervaardigen van pijl- en speerpunten. Evenmin als in het Europeesche neolithicum zijn deze gepolijst, terwijl

¹⁾ Zie Gesch. p. 326.

²⁾ Zie Gesch. p. 338—9.

de afwerking en de randretouches zoo uitstekend zijn, dat men gerust kan concluderen, dat niet alleen in het polijsten van bijlen, maar ook in retoucheering de neolithische Javaan in geen opzicht bij zijn Europeeschen broeder ten achter stond. Wegens gebrek aan fondsen moest het onderzoek der ateliers tenslotte worden stop gezet.

Het grottenonderzoek werd aangevangen in de Goewa Lawa bij Sampoeng (afdeeling Ponorogo). Waar door verschillende personen in den loop der tijden in deze grot al gewerkt was en er dus nergens meer een nog geheel onaangeroerde strook grond beschikbaar was, werd besloten het middelste derde deel der grot, dat nog het meest intact was, het eerst onderhanden te nemen. Daar uit den aard der zaak het werk slechts langzaam opschiet, zal het nog wel geruimen tijd duren, vóór de resultaten gepubliceerd kunnen worden.

§ 8. *Hollandische oudheden.*

Verzoeken om inlichtingen, respectievelijk van den Directeur der Burgerlijke Openbare Werken en den Resident van Menado, werden ontvangen of er bij den Oudheidkundigen Dienst bezwaren bestonden tegen de afbraak van het Fort Prins Hendrik te Soerabaja en het Fort te Menado.

Wat het eerstbedoelde betreft, een overblijfsel van een der verschillende defensiestelsels, waarmede Java in de 19de eeuw gelukkig is gemaakt, reeds ruim 30 jaar geleden was met de opruiming begonnen, maar was die volgens geruchte toentertijd stop gezet, aangezien het metselwerk te veel weerstand bood aan de sloopers. Waar dit Fort geen aesthetische of historische waarde bezit, evenmin als in Nederland bv. het Fort Beneden-Lent of een dergelijk bouwwerk, werden geen bezwaren tegen slooping geopperd.

Van het Fort te Menado waren ten bureele van den Dienst geen gegevens aanwezig en zal dus getracht worden hierover nadere inlichtingen te verkrijgen, alvorens eene beslissing te nemen. Aan den Resident werden bereids foto's aangevraagd.

§ 9. *Foto's en teekeningen.*

Midden-Java. Nadat in den aanvang te Prambanan het teekenwerk van den Ciwatempel was voortgezet, werd de teekenaar later naar Kalasan gedetacheerd om den fotograaf-teekenaar behulpzaam te zijn bij het opmeten en in teekening brengen van de Zuidzijde boven de kroonlijst in verband met de noodzakelijke wijzigingen in de bekende teekeningen van den heer Lydie Melville.

Oost-Java. Hoofdzakelijk werd gewerkt aan de opmeting van den bestaanden toestand en aan de aanzicht- en situatietekeningen van Tjandi Singosari, terwijl een teekening werd gemaakt van de tempelresten te Tepas en enkele calques van Prambanan herzien werden.

§ 10. *Programma van het volgend kwartaal.*

Het tijd. wd. Hoofd zal zich in hoofdzaak bezig houden met het regelmatig toezicht op de prehistorische ontgravingen.

De Adjunct Oudheidkundige Dr. Goris zal voortgaan met de collationeering der Oud-Javaansche inscripties te Weltevreden aanwezig.

De Bouwkundig Inspecteur zal het werk op het Singosari-tempelterrein beeindigen, het beeld van Ardimoeljo op dat terrein opstellen, voortgaan met het verdere terreinonderzoek en de oudheden in Oost-Java geregeld inspecteeren.

De Adjunct Bouwkundig Inspecteur, bijgestaan door den Bouwkundig opzichter en den Fotograaf-teekenaar zal te Prambanan de diverse gordels van den teerling van den Çiwatempel verder op den grond opstellen, het onderzoek van den ringmuur voortzetten en te Kalasan de restauratie van het gewelf en de terugstelling van de derde dakgeleding beeindigen, terwijl na het gereed komen der Zuidzijde, de steiger naar de Noordzijde zal worden verplaatst.

Het tijd. wd. Hoofd van den Dienst,
 VAN STEIN CALLENFELS.

LIJST
 VAN
FOTOGRAFISCHE OPNAMEN
 OVER
HET EERSTE EN TWEEDE KWARTAAL 1928.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8818	18x24	10-8-'27	Kraton te Soerakarta.	Wajang Poera. Kobongan.
8819	"	"	id.	id. Semar (oud-type).
8820	"	"	id.	Wajang P. B. IV. Gopoera.
8821	"	"	id.	Wajang Poera. Kobongan.
8822	"	"	id.	Batara Goeroe (Madoereesch).
8823	"	"	id.	Petroeg.
8824	"	"	id.	Tjebolak.
8825	"	"	id.	Dewi Hoema.
8826	"	5-7-'27	Tjandi's Prambanan, dist. Prambanan, afd. Mataram.	Steenlaag onder den grooten steenhoop a/d. Westzijde.
8827	"	17-5-'27	id.	Steenen beeld van Nandi.
8828	"	"	id.	id. van Nandiçwara en Wiçnu.
8829	"	"	id.	id. van Çri en Mahakala.
8830	"	"	id.	id. van Ganeça, Durga en Çiwa-Parwati.
8831	"	"	id.	id. van Çiwa-Guru met twee volgelingen.
8832	"	"	Tjandi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten.	Steenen Buddha-kop.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8833	18×24	20-8-'27	Tjandi Kalasan, distr. Brebah, afd. Mataram.	Zuidelijke cella. Betonmassa v/d. steunbeer tegen den gevel a/d. Oostzijde.
8834	"	"	id.	Id. id. Westzijde.
8835	24×30	23-7-'27	Boro Budur, distr. Salaman, afd. Magelang.	Aanzicht tempel, van uit den Noord-Westhoek (Reproductie).
8836	"	"	id.	Id. id. (id.)
8837	"	15-10-'27	Biara Bahal I, onderafd. Padang Lawas; Tapanoeli; thans Mus. Bat. No. 5887 en 5888.	Staannd bronzen Vrouwenbeeldje en bronzen ruggestuk.
8838	"	"	id.	Zelfde, van ter zijde.
8839	18×24	"	Id. id. thans Mus. Bat. No. 5889.	Steenen voetstuk en id. wrijfsteen.
8840	13×18	"	Id. id. thans Mus. Bat. No. 5881.	Steenen Bodhisattwa-beeldje en twee terra-cotta fragmenten.
8841	18×24	"	Id. id. thans Mus. Bat. No. 5882a-c.	Fragmenten van dakpannen (terra-cotta)
8842	"	"	Biara Bahal II; en tjandi Ngawen; thans Mus. Bat. No. 5883a-c; 5884, 5885 en 5876a-j.	Bronzen sterretje, glazen voorwerpen en ijzeren lanspunt; benevens br. haken (gevonden te tjandi Ngawen, afd. Magelang).

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8843	18×24	15-10-'27	Pasroe-djambe, distr. Kendangan, afd. Loemadjang, thans Mus. Bat. No. 5870.	Steenen beeldje van Uma-Parwati.
8844	"	"	Ngempang-redjo, distr. Bandongan, afd. Magelang, thans Mus. Bat. No. 5886.	Bronzen bel (ontgr. in het blok Sampir, padoekoehan Tjitran).
8845	"	"	id.	Id. id.
8846	"	"	id.	Id. id.
8847	"	"	id.	Id. id.
8848	"	"	Tridadi (Poerwo-redjo, Kedoe); Djatimalang (Keboemen, id.); en Tandjoeng West (Buitenzorg); thans allen Mus. Bat. No. 1565 ^b , 5383, 1674 ^g en 1595.	Twée bronzen bijlen, een br. lanspunt en een bronzen wapen voor vuistgevecht (vergl. foto's 1409—1417).
8849	9×12	20-10-'27	Temijang (boven-Sepaoek); onder-afd. Sintang; Westeraf-deeling van Borneo.	Bronzen beeld van Awalokiteçwara (onder de knieën afgebroken).
8850	13×18	1-9-'27	Oeboed, Zuid-Bali.	Damar koeroeng met nis.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8851	13×18	1-9-'27	Oeboed, Zuid-Bali.	Damar koeroeng met nis.
8852	"	"	id.	Id. id.
8853	"	"	id.	Id. id.
8854	"	"	PadangTegal, bij Oeboed.	Sanggah met offers voor de Kalā bij een volkslijk-verbranding.
8855	"	"	Oeboed, Zuid-Bali.	Ingang tot de bale Sēmanggen.
8856	"	"	id.	Offertafel binnen de bale Sēmanggen.
8857	"	"	id.	Bale sēkoeloe met oepatjarā.
8858	"	"	PadangTegal, bij Oeboed.	Bale Sēmanggen als bij het volk in gebruik.
8859	"	"	Oeboed, Zuid-Bali.	Wadah in aanbouw.
8860	"	"	id.	Bade in aanbouw, voorzijde met groote garuḍā-kop.
8861	"	"	id.	Bade in aanbouw, achterzijde met groote Bomā-kop.
8862	"	"	id.	Voorop een wadah, daarachter twee bade, rechts de trap (tragtag).
8863	"	"	id.	De grootste bade staat voor de trap (tragtag).
8864	"	"	Padang Tegal, bij Oeboed.	Bade achterzijde.
8865	"	"	id.	Wadah, waarnaast (meer rechts) een penganjoetan.
8866	"	"	Oeboed, Zuid-Bali.	Kop van de naga-bandā (nog niet gereed).
8867	"	"	id.	Bale naga-bandā.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8868	13 x 18	1-9-'27	Oeboed, Zuid-Bali.	Pabaktian. Links op de foto: Sadj; rechts (hooger) gëbogan.
8869	"	"	id.	Pabaktian. Links op de foto. Bebang-kit; rechts: Sate tēgēh.
8870	"	"	id.	Pabaktian, wadah djrimpēn.
8871	"	"	id.	Patoelangan lēmboe.
8872	"	"	id.	Pabaktian, uitgestald op een bale, naast de bale sēmanggen.
8873	"	"	id.	Patoelangan lēmboe.
8874	"	"	id.	Patoelangan singā.
8875	"	"	id.	Bale pabasmian op de sēmā. In de b.p. twee patoelangan lēmboe.
8876	"	"	id.	Panganjoetan.
8877	"	"	id.	Panganjoetan.
8878	"	"	id.	Offers voor de verbranding. Links (lager) tetoekon; rechts (hooger) pisang djati; op den voorgrond de deksel van den tetoekon.
8879	"	"	id.	Offers voor de verbranding. Links pondjen; midden: kaki patoek; rechts pēnēteh.
8880	"	"	Padang Tegāl, bij Oeboed.	Oepatjarā bij de volkslijk-verbranding.
8881	"	"	id.	Id. id.
8882	"	"	Oeboed, Zuid-Bali.	Offers voor het pēngoras. Groep I.
8883	"	"	id.	Id. id. groep II.
8884	"	"	id.	Id. id. groep III.
8885	"	"	id.	Id. id. groep IV.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8886	13×18	1-9-'27	Kedewaton, bij Oeboed.	Gevlochten hoed, zooals bij het manji (rijst snijden) en oesabö (erop volgend oogstfeest) gebr.
8887	"	20-10-'27	Tjandi Singasari, distr. Karanglo, afd. Malang.	Restanten van badkamer ten N.W. van den Tempel.
8888	"	"	id.	Steenen godenbeeldje, staand op een steenplaat met achterstuk, hoofd en rechterhand afgebroken.
8889	"	"	id.	Spuierkop. (Witte steen).
8890	"	"	id.	Zelfde, van voren gezien.
8891	"	25-11-'27	id.	Godenbeeldje (beschadigd).
8892	"	"	id.	Opstelling op den grond. Tweede geleding van de bekroning, ged.
8893	"	"	id.	Opstelling op den grond. Derde geleding van de bekroning, ged.
8894	"	30-11-'27	id.	Deel van een beschreven steen.
8895	"	"	id.	Id. id.
8896	"	"	id.	Steentje met twee regels schrift.
8897	"	"	id.	Beschreven achterzijde van een Durga-beeld (in fragmenten).
8898	"	"	id.	Id. id.
8899	"	"	id.	Plek waar de fragmenten van het Durga-beeld (met inscriptie op de achterzijde) werden ontgraven.
8900	"	"	id.	Id. id.
8901	18×24	15-12-'27	Tjandi Singasari, distr. Karanglo, afd. Malang.	Fragmenten van een Durga-beeld, (achterzijde) volgens een afteekening met aanduiding vindplaats.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8902	13×18	15-12-'27	Tjandi Singasari, distr. Karanglo, afd. Malang.	Fragmenten van een Durga-beeld, (achterzijde) volgens een afteekening met aanduiding vindplaats met inscriptie.
8903	"	"	id.	Id. id.
8904	"	"	id.	Id. id.
8905	"	20-12-'27	id.	Id. id.
8906	"	"	id.	Id. id.
8907	"	"	id.	Tempel-nevencella. Eerste geleding van de bekroning.
8908	"	"	id.	Id. id. Tweede id. id.
8909	"	"	id.	Id. (vermoedelijk) bekroningstop.
8910	"	"	id.	Aarden pot.
8911	9×12	15-5-'27	Aek Loeboe, afd. Sibolga, res. Tapanoeli.	Graf-beeld van Ompoe Tonggamonnon.
8912	"	"	Panong-bonan, afd. Sibolga, res. Tapanoeli.	Beeld op het graf van Bottis.
8913	"	"	Siantar-goe-noeng 2 K.M. ten Noorden van Hoeboe, afd. Sibolga, res. Tapanoeli.	Beelden op het graf van Ompoe Nibolga en zijn vrouw.
8913a	"	"	id.	Zelfde beelden.
8914	"	"	Dolok Nago-dang, afd. Sibolga, res. Tapanoeli.	Beeld op het graf van Radja Pardeke.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving		
8915	9×12	15-5-'27	Sipakpahi, afd. Sibolga, res. Tapanoeli.	Ruiterbeeld op het graf van Si Semar gelar Ompoe Sitimballon.		
8916	13×18	"	Boro Budur, distr. Sala- man, afd. Magelang, Kedoe.	Reliëf 1ste gaanderij; bovenste reeks No. 13.		
8917	"	"	id.	Id.	id.	No. 56.
8918	"	"	id.	Id.	id.	No. 82.
8919	"	"	id.	Id.	id.	onderste reeks No. 118.
8920	"	27-9-'27	Tjandi Kala- san, distr. Brebah, afd. Mataram.	Zuid-Oosthoek, na de afbraak.		
8921	"	"	id.	Zuidzijde, na de afbraak.		
8922	"	"	id.	Zuid-Westhoek, na de afbraak.		
8923	"	"	id.	Diverse lagen v/d poortomlijsting.		
8924	"	19-10-'27	id.	Makara's.		
8925	"	"	id.	Versmalling van den Zuidelijken ingang. Oostzijde.		
8926	"	"	id.	Versmalling van den Zuidelijken ingang. Westzijde.		
8927	"	"	id.	Bekroning 1ste daketage van de Zuide- lijke cella, Westzijde. Op den grond opgesteld.		
8928	"	14-11-'27	id.	Oostzijde, na de afbraak.		
8929	"	"	id.	Zuidzijde, tijdens de restauratie.		
8930	"	"	id.	Kopje met losse stucolaag.		

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8931	13×18	14-11-'27	Tjandi Kalasan, distr. Brebah, afd. Mataram.	Ornament aangebracht in de pleisterlaag.
8932	18×24	19-12-'27	Tjandi Sari, distr. Brebah, afd. Mataram.	Oostgevel. Noordelijke helft.
8933	"	"	id.	Oostgevel. Middenpartij. Poortingang.
8934	"	"	id.	Oostgevel. Zuidelijke helft.
8935	"	20-12-'27	id.	Zuider-face. Fragment tusschen de Bodhisattwa's bovenste reeks.
8936	"	26-7-'27	id.	Bodhisattwa-beeld op den buitenmuur onderste reeks Noord No. 13.
8937	"	25-7-'27	id.	Id. id. No. 14.
8938	"	"	id.	Id. id. No. 15.
8939	"	"	id.	Id. id. No. 16.
8940	"	"	id.	Bodhisattwa-beeld op den buitenmuur bovenste reeks Noord No. 13.
8941	"	"	id.	Id. id. No. 14.
8942	"	"	id.	Id. id. No. 15.
8943	"	"	id.	Id. id. No. 16.
8944	13×18	16-2-'27	Tjandi's Prambanan, distr. Brebah, afd. Mataram.	Drie basreliëfs, Ramajana. fragm.
8945	"	"	id.	Vijf id. id. compl.
8946	"	"	id.	Drie id. id. fragm.
8947	"	17-2-'27	id.	Vier id. id. "

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving			
8948	13×18	17-2-'27	Tjandi's Prambanan, distr. Brebah, afd. Mataram.	Vier basreliëfs, Ramaïjana. compl.			
8949	"	"	id.	Vier	id.	id.	fragm.
8950	"	"	id.	Drie	id.	id.	"
8951	"	18-2-'27	id.	Vier	id.	id.	compl.
8952	"	"	id.	Vier	id.	id.	"
8953	"	"	id.	Drie	id.	id.	fragm.
8954	9×12	16-2-'27	id.	Twée	id.	id.	"
8955	"	"	id.	Twée	id.	id.	"
8956	"	"	id.	Twée	id.	id.	"
8957	"	"	id.	Twée	id.	id.	"
8958	"	"	id.	Twée	id.	id.	"
8959	"	"	id.	Een	id.	id.	"
8960	"	17-2-'27	id.	Drie basreliëfs, Kṛṣṇaïjana. compl.			
8961	"	"	id.	Drie	id.	id.	fragm.
8962	"	"	id.	Twée	id.	id.	"
8963	"	"	id.	Twée	id.	id.	"
8964	"	"	id.	Twée	id.	id.	"
8865	"	"	id.	Twée	id.	Ramaïjana.	"
8966	"	"	id.	Twée	id.	id.	"
8967	"	"	id.	Twée	id.	id.	"
8968	"	"	id.	Drie	id.	id.	compl.
8969	"	"	id.	Twée	id.	id.	fragm.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving			
8970	9×12	18-2-'27	Tjandi's Prambanan, distr. Brebah, afd. Mataram.	Twee basreliëfs, Kṛṣṇaījana. fragm.			
8971	"	"	id.	Twee	id.	Ramaījana. compl.	
8972	"	"	id.	Drie	id.	id.	fragm.
8973	"	"	id.	Drie	id.	id.	"
8974	"	"	id.	Drie	id.	id.	"
8975	"	"	id.	Drie	id.	id.	compl.
8976	"	"	id.	Twee	id.	id.	fragm.
8977	"	"	id.	Twee	id.	id.	"
8978	"	"	id.	Twee	id.	id.	"
8979	"	"	id.	Drie	id.	id.	compl.
8980	"	"	id.	Drie	id.	id.	"
8981	"	"	id.	Twee	id.	id.	fragm.
8982	"	28-1-'27	id.	Muursteen met opschrift (witte verf) uit den 3den ringmuur (Zuid).			
8983	"	"	Tjandi Sadjiwan, afd. Klaten, res. Soerakarta.	Steenen Beeld-fragment.			
8984	"	"	id.	Id.	id.		
8985	"	"	id.	Id.	id.		
8986	"	"	id.	Mergelsteen-fundeering (proefsleuf).			
8987	"	10-2-'27	Ratoe Baka, distr. Prambanan, afd. Mataram, Jogja.	Steenen beeld (fragm.) Wisnoe op Garoeḍa.			

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
8988	9×12	10-2-'27	Raṭoe Baka, distr. Prambanan, afd. Mataram, Jogja.	Cylindervormige steen met reliëfs in kasementen (paard).
8989	"	"	id.	Id. id. (olifant).
8990	"	"	id.	Id. id. (pauw).
8991	"	21-12-'27	Gedong Songo, distr. Ambarawa, afd. Salatiga, Semarang.	Steenen beeld van Durga (4de complex).
8992	"	"	id.	Id. van Çiwa id.
8993	"	"	id.	Steenen beeld van Nandi (silahouding). van het 5de complex.
8993a	"	27-2-'27	id.	Steenen antefix met hurkende demon in 't midden (6de complex).
8994	"	"	id.	Lijststeen met hurkende gana's (6de complex).
8995	"	"	id.	Deksteen van nissen (6de compl).
8996	"	"	id.	Id. van een poortingang id.
8997	"	"	id.	Id. id. id.
8998	"	"	id.	Id. id. id.
8999	"	"	id.	Id. id. id.
9000	"	"	id.	Id. id. id.
9001	"	"	id.	Id. id. id.
9002	"	"	id.	Deksteen van een nis id.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9003	9×12	10-5-'27	Tjandi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten, Soekarta.	Bijtempeltje No. 30; IIIde reeks Zuid-Westhoek, in de diagonale. Onderbouw met trapopgang, na de ontgraving.
9004	"	"	id.	Id. id. id.
9005	"	2-7-'27	Kali Winanga, distr. Kebononggan, afd. Djokjakarta.	Zes roode baksteen en met versierde lijnen.
9006	"	3-9-'27	id.	Putring van wadas-steen.
9007	"	"	id.	Id. id.
9008	24×30	3-5-'27	Tjandi Ngawen, distr. Moentilan, afd. Magelang, Kedoe.	Tempeltje No. II. Noord-Oosthoek na de restauratie.
9009	"	"	id.	Id. id.
9010	"	"	id.	Tempeltje No. II. Zuid-Oosthoek na de restauratie.
9011	"	"	id.	Tempeltje No. II. Detail, poortgebouw na de restauratie.
9012	"	"	id.	Tempeltje No. II, genomen uit het Zuid-Westen.
9013	18×24	20-7-'27	Tjandi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten, Soerakarta.	Bijtempeltje No. 24. Noord-Oostzijde, na de restauratie.
9014	"	22-7-'27	id.	Bijtempeltje No. 20, 1ste reeks. Noord-zijde, na de restauratie.
9015	"	20-7-'27	id.	Bijtempeltje No. 24, 1ste reeks, Zuid-Oosthoek na de herstelling.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9016	18×24	22-7-'27	Tjandi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten, Soerakarta.	Bijtempeltje No. 6, 1ste reeks, na de herstelling.
9017	"	20-7-'27	id.	Bijtempeltje No. 21, 1ste reeks, na de herstelling.
9018	"	"	id.	Bijtempeltje No. 27, 1ste reeks, na de herstelling.
9019	13×18	25-1-'28	Ardimoeljo (tj. Singa- sari) distr. Karanglo, afd. Malang.	Steenen Guhyeçvari-beeld (gedeeltelijk gestelde fragmenten).
9020	"	"	id.	Id. id. id.
9021	"	"	id.	Id. id. id.
9022	"	20-1-'28	id.	Id. id. meer gecompleteerd.
9023	18×24	25-1-'28	id.	Id. id. vóórzijde compleet volgens voorhanden fragmenten.
9024	"	"	id.	Id. id. id.
9025	"	"	id.	Id. id. v/ter zijde.
9026	"	"	id.	Id. id. id.
9027	13×18	10-2-'28	id.	Id. detail van het rechtsche beeldje.
9028	"	"	id.	Id. detail van het linksche beeldje.
9029	"	"	id.	Id. van de linkerzijde genomen.
9030	"	"	id.	Id. van de rechterzijde.
9031	"	12-2-'28	Tjandi Merak, distr. Ka- rangnangka, afd. Klaten.	Ornament detail, van het tempellichaam.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9032	13×18	12-2-'28	Tjandi Merak, distr. Karangnangka, afd. Klaten.	Ornament detail, van het tempellichaam. Voorportaal en basement.
9033	"	"	id.	Id. Kroonlijst en bekroning.
9034	"	"	id.	Id. Bekroning.
9035	24×30	"	Tjandi Kalasan, distr. Brebah, afd. Mataram, Djokjakarta.	Verzilverde bronzen klok, bekroond met leeuw en lotuskussen.
9036	"	"	id.	Zelfde, van ter zijde.
9037	18×24	"	Tjlaket, distr. en afd. Malang, res. Pasoeroean; thans Mus. Bat. No.	Elf beeldjes van bladgoud (tempel-amuletten).
9038	"	"	id.	Twintig id. id.
9039	"	"	id.	Zeventien id. id.
9040	13×18	4-4-'28	Tjandi Singasari, distr. Karanglo, afd. Malang.	Goeroe-beeld, zooals het op den rug liggend in de cella werd aangetroffen.
9041	"	"	id.	Terra-cotta-fragment. Zie vak G 9. Teekening 416 (opgezonden naar het kantoor van den O. D.).
9042	"	"	id.	Terra-cotta fragm. H/40a; H/40b; Zie vak F 11. Teekening 416 (opgezonden naar het kantoor van den O. D.).
9043	"	"	id.	Terra-cotta-fragm. H/45; id. id.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9044	13 × 18	4-4-'28	Tjandi Singasari, distr. Karanglo, afd. Malang.	Terra-cotta-fragm. H/9; H/8c; H/8b; H/8a; (opgezonden naar het kantoor van den O. D.).
9045	„	5-4-'28	id.	Achterzijde van het Gubyeçvari-beeld, ontgr. te Ardimoeljo, met inscriptie.
9046	„	„	id.	Id. id.
9047	„	17-4-'28	id.	Beeld-fragment, ontgraven ten Zuiden van den tempel, op het terrein.
9048	„	„	id.	Id. id.
9049	„	17-4-'28	id.	Id. id.
9050	„	„	id.	Id. id.
9051	„	„	id.	Id. id.
9052	„	„	id.	Id. id.
9053	„	„	id.	Id. id.
9054	„	„	id.	Id. id.
9055	„	„	id.	Id. id.
9056	„	24-4-'28	id.	Goeroe-kop-fragment, ontgraven ten Zuiden van den tempel, op het terrein (vergl. foto 743 en plaat 32 Monographie Tj. Singasari).
9057	„	„	id.	Id. id.
9058	„	„	id.	Id. id.
9059	„	„	id.	Id. id.
9060	„	„	id.	Goeroe-kop-fragment, met bovenaanzicht van den tulband.
9061	„	3-5-'28	id.	Goeroe-kop-fragment, gecombineerd met nog ander gevonden fragment.

37050

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9062	13×18	3-5-'28	Tjandi Singasari, distr. Karanglo, afd. Malang.	Goeroe-kop-fragment, gecompleteerd met nog ander gevonden fragment.
9063	"	"	id.	Id. id.
9064	"	"	id.	Fragment uit de omgeving (opgezonden naar het kantoor O. D.).
9065	"	"	id.	Id. id.
9066	"	10-5-'28	id.	Achterzijde (inscriptie) van de beelden-groep van Ardimoeljo.
9067	"	"	id.	Goeroe-beeld, opgesteld met bijbehooren-den kop en ander fragment.
9068	"	"	id.	Id. id.
9069	"	"	id.	Id. id.
9070	"	"	id.	Id. id.
9071	24×30	18-1-'28	Poera Penataran, desa Soekawati onderaf. Zuid-Bali.	Steenen beeld van Buddha en ander steenen en bronzen oudh.
9072	"	"	id.	Steenen pot (martevaen).
9073	"	"	id.	Schotelvormig maandje met deksel en andere voorwerpen.
9074	18×24	"	Java.	Steenen werktuigen.
9075	"	11-1-'28	Tjandi Kalasan, distr. Brebah, afd. Mataram.	Fragmenten nis-bekroning, vermoedelijk van de balustrade.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9076	18×24	11-1-'28	Tjandi Kalasan, distr. Brebah, afd. Mataram.	Fragmenten nis-bekroning, vermoedelijk van de balustrade.
9077	"	21-1-'28	id.	Fragmenten nis-bekroningen van de eerste dakgeleding.
9078	"	12-1-'28	id.	Gana-kapiteelen.
9079	"	"	id.	Nissen van de eerste dakgeleding van de Zuidelijke cella.
9080	"	23-1-'28	id.	Dhyani-Buddha (Ratnasambhawa) in de middelste nis van de 1ste dakgeleding van de Zuidelijke cella.
9081	"	14-1-'28	id.	Dhyani-Buddha (Ratnasambhawa) van de eerste dakgeleding in de Zuidelijke nis, Zuid-Oosthoek.
9082	"	"	id.	Id. id.
9083	"	"	id.	Dhyani-Buddha (Aksobhya) van de eerste dakgeleding in de Oostelijke nis, Zuidercella.
9084	"	"	id.	Id. id.
9085	"	9-3-'28	id.	Noord-Oosthoek van de derde dakgeleding voor de restauratie.
9086	"	"	id.	Oostzijde van de derde dakgeleding, voor de restauratie.
9087	"	"	id.	Zuid-Oosthoek van de derde dakgeleding voor de restauratie.
9088	"	22-7-'28	id.	Noord-Oosthoek voor de afbraak (detail).
9089	"	4-5-'28	id.	Bekroning eerste dakgeleding van de Zuidelijke cella, Westzijde. Op den grond opgesteld.
9090	13×18	"	id.	Bekroning eerste dakgeleding van de Zuidelijke cella, Oostzijde. Op den grond opgesteld.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9091	13 × 18	4-5-'28	Tjandi Kalasan, distr. Brebah, afd. Mataram.	Bekroning eerste dakgeleding van de Zuidelijke cella, Z.W. zijde. Op den grond opgesteld.
9092	"	25-4-'28	id.	Dhyani-Buddha in de nis van de tweede dakgeleding, Zuid-Oosthoek.
9093	"	"	id.	Detail ganzenband.
9094	"	26-4-'28	id.	Nis-bekroning in de Noordelijke cella, Oostelijke wand.
9095	"	10-5-'28	id.	Dagob van de bekroning van de eerste dakgeleding. N.O. hoek (ware hoek). Op den grond opgesteld.
9096	"	14-5-'28	id.	Detail ganzenband (hoek).
9097	"	"	id.	Nis-bekroning Westelijke cella, Noordelijke wand.
9098	"	5-6-'28	id.	Een stuk schoon muurwerk in het sou-basement aan den N.W. hoek (ware hoek).
9099	18 × 24	25-7-'28	id.	Bekroning eerste dakgeleding, Zuidzijde van het voorportaal, tijdens de herstelling.
9100	"	"	id.	Zuid-Oosthoek, tweede dakgeleding, na de restauratie.
9101	"	"	id.	Eerste dakgeleding, Zuid-Westhoek van de Zuidelijke cella, na de restauratie.
9102	"	"	id.	Eerste dakgeleding, Zuid-Westhoek, na de restauratie.
9103	"	14-1-'28	Tjandi Sari, distr. Brebah, afd. Mataram, Djokjakarta.	Kinnari. Decoratie-figuur naast de vensters.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9104	24×30	18-1-'28	Tjandi Plaosan, distr. Prambanan, afd. Klaten, Soerakarta.	Terrein-overzicht vanuit het Zuid-Oosten.
9105	"	"	id.	Zuidelijke wihara, Zuid-Westhoek.
9106	"	"	id.	Zuidelijke wihara, Zuid-Westhoek van de portiek (detail).
9107	"	"	id.	Noordelijke wihara, Zuid-Westhoek.
9108	"	6-1-'28	id.	Noordelijke wihara, Noord-Westhoek van de portiek (detail).
9109	13×18	18-1-'28	Tjandi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten.	Spuier van den eersten ringmuur. Zuid-zijde.
9110	"	"	id.	Id. id.
9111	24×30	11-5-'28	id.	Bijtempeltje No. 39 van de 2de reeks. Noord-Oosthoek na de reconstructie.
9112	"	"	id.	Id. id. geveldetail Noordzijde.
9113	"	"	id.	Bijtempeltje No. 14 van de eerste reeks. Oostzijde, detail.
9114	"	"	id.	Bijtempeltje No. 39 van de tweede reeks Noord-Oosthoek, na de reconstructie.
9115	"	"	id.	Bijtempeltje No. 15 van de eerste reeks; geveldetail met portiek.
9116	"	12-5-'28	id.	Tempelterrein van uit het Noord-Westen.
9117	"	"	id.	Bijtempeltje No. 14 van de eerste reeks; geveldetail Noordzijde.
9118	"	"	id.	Bijtempeltje No. 39 tweede reeks. Noord-zijde, na de reconstructie.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9119	18×24	12-5-'28	Tjandi Sewoe, distr. Prambanan, afd. Klaten.	Dakfragmenten van de derde reeks bijtempeltjes.
9120	"	15-5-'28	id.	Bijtempeltje No. 21 van de eerste reeks, na de herstelling.
9121	"	"	id.	Pinakel van de eerste reeks bijtempeltjes.
9122	"	"	id.	Bijtempeltje No. 30 van de derde reeks; onderbouw. Vooraanzicht.
9123	"	"	id.	Id. id. onderbouw. Zij aanzicht.
9124	24×30	"	id.	Bijtempeltje No. 39 van de tweede reeks. Gevel detail met portiek.
9125	9×12	13-3-'28	Tjandi's Prambanan, distr. Prambanan, afd. Mataram.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B veld 16 West.
9126	"	"	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B veld 16 Oost.
9127	"	"	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B veld 18.
9128	13×18	"	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B, veld I Zuid.
9129	"	14-3-'28	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel B veld I Noord.
9130	"	16-3-'28	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel B veld III.
9131	"	"	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B veld 6 West.
9132	"	"	id.	Id. id. Oost.
9133	"	"	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B veld 14.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9134	13×18	16-3-'28	Tjandi's Prambanan, distr. Prambanan, afd. Mataram.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B veld 12.
9135	"	"	id.	Id. id. veld 8.
9136	9×12	"	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel B veld 8.
9137	"	"	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel B veld 14.
9138	13×18	19-3-'28	id.	Id. id. veld XX.
9139	"	"	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B veld XVIII.
9140	"	"	id.	Id. id. veld XI Zuid.
9141	"	"	id.	Id. id. veld II.
9142	9×12	"	id.	Id. id. veld VIII.
9143	"	"	id.	Id. id.
9144	13×18	21-3-'28	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B veld VII.
9145	"	"	id.	Id. id. velden V en VI.
9146	"	"	id.	Id. id. veld V.
9147	"	"	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel B veld IV.
9148	9×12	"	id.	Reproductie, plaat in Alterthümer aus dem O. I. Arch. Mus. Dresden, bd. IV.
9149	18×24	27-4-'28	id.	Bas-reliëfs met den steen uit het Mus. Batavia (links).
9150	13×18	30-3-'28	id.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel A en B veld IX.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9151	13×18	30-3-'28	Tjandi's Prambanan, distr. Prambanan, afd. Mataram.	Çiwatempel. Fragmenten, gordel B veld II.
9152	"	"	id.	Id. id. gordels A en B veld XI, Noord.
9153	"	"	id.	Id. id. gordels A en B veld X.
9154	"	"	id.	Proefsleuf in den weg ten Westen van het complex.
9155	9×12	16-2-'28	id.	Çiwatempel. Fragmenten van de kroon- lijst.
9156	"	"	id.	Id. id.
9157	18×24	22-7-'28	id.	Wişnu-tempel. Bas-reliëf (compl.) met den steen uit Bangkok.
9158	13×18	"	id.	Çiwatempel. Bekroning van den kalakop boven den ingang Oostzijde.
9159	18×24	23-4-'28	id.	Reproductie, vergroot (zie foto No. 9148).
9160	13×18	30-4-'28	id.	Çiwatempel. Fragment van de kroonlijst.
9161	"	16-5-'28	id.	Id. Bekroning kalakop Oostzijde.
9162	"	24-5-'28	id.	Id. Fragmenten van de bekroning boven den kalakop Noordelijke ingang.
9163	24×30	30-4-'28	id.	Geschilderde Balineesche kain.
9164	18×24	15-3-'28	Djakakarta (Coll. Resink Wilkens).	Bronzen beelden-groep (opname met zonlicht).
9165	"	23-3-'28	id.	Zelfde (opname in de schaduw).
9166	"	3-3-'28	id.	Bronzen beeldjes.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9167	9×12	28-3-'28	Tjandi Merak, distr. Karang-nongko, afd. Klaten.	Fragment steenen Nandi.
9168	"	"	id.	Id. id.
9169	"	11-4-'28	Natah, distr. Wonosari, afd. Goenoeng Kidoel, Jogja.	Situatie-opname der omgeving van de bronsvondst.
9170	"	"	id.	Gezicht op de vlakte van Wonosari vanaf de vindplaats.
9171	"	13-4-'28	Wonosari, distr. Wonosari, afd. Goenoeng Kidoel.	Steenen spuiër-beeld op het erf van den Assistent-Resident.
9172	"	"	id.	Zelfde, zij aanzicht.
9173	"	"	id.	Zelfde, achterzijde.
9174	"	"	id.	Vierarmig mannenbeeld, staand op het erf van den Assistent-Resident.
9175	13×18	15-3-'28	Natah, distr. Wonosari, afd. Goenoeng Kidoel, Jogja.	Bronzen Garuḍa-beeldje (bovenstuk van een hanglamp).
9176	"	"	id.	Zelfde, van den anderen kant.
9177	"	26-4-'28	Wonosari, distr. Wonosari, afd. Goenoeng Kidoel.	Bronzen Buddha-beeldje.
9178	"	"	id.	Zelfde, vóór zijde.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9179	18×24	16-6-'28	Cheribon (Kraton Kasepoehan).	Georn. tafeltje (Oud-Holl.) op twee gedraaide pooten.
9180	"	"	id.	Compagnies tafel op vier gedraaide pooten en marmeren blad.
9181	"	"	id.	Gebeeldhouwde console, Louis XV.
9182	"	"	id.	Bontgekleurde Van der Parra-bank.
9183	"	"	id.	Compagnies bank, diep snijwerk.
9184	"	"	id.	Id. id. id.
9185	"	"	id.	Gebeeldhouwde stoel, Queen Ann.
9186	"	"	id.	Draagstoel.
9187	"	"	id.	Oude statie-wapens.
9188	"	"	id.	Acht oude koedi's (pamor-smeedkunst).
9189	"	"	id.	Tien zilveren voorwerpen.
9190	"	"	id.	Gouden voorwerpen (21 stuks).
9191	"	"	id.	Bronzen inktkoker, één beeldje en een bronzen lampje.
9192	"	"	id.	Houten schilderij, gekleurd in zinober en goud. Ganeça op olifant.
9193	"	"	id.	Id. id. Ganeça op leeuw.
9194	"	"	id.	Id. id. id.
9195	"	18-6-'28	id.	Zelfde, achterzijde met jaartal in tjandra sengkala.
9196	"	"	id.	Compagnies stoel zonder armleuningen. Rug met twee rijen spijltjes boven elkaar.
9197	"	"	id.	Compagnies stoel, georn. zonder armleuningen, met een rij getordeerde spijltjes in de rugleuning.

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9198	18×24	18-6-'28	Cheribon (Kraton Kasepoehan).	Compagnies stoel (eenvoudig snijwerk).
9199	"	"	id.	Id. id. rijk georn. met armleuning, diep snijwerk.
9200	"	"	id.	Zelfde, zijkant.
9201	"	"	id.	Zelfde, achterzijde.
9202	"	"	id.	Rijk georn. Compagnies stoel met arm- leuning, diep snijwerk.
9203	"	"	id.	Zelfde, van ter zijde.
9204	"	"	id.	Zelfde, achterzijde.
9205	"	19-6-'28	id.	Zes Chin. porseleinen pullen, met en zonder deksel.
9206	"	"	id.	Een Chin. porseleinen pul, zond. deksel.
9207	"	"	id.	Vijf Chin. porseleinen borden.
9208	"	"	id.	Tien Chin. pors. pullen en potten, en een Eng. pors. schotel met deksel en onderstuk.
9209	"	"	id.	Vier Chin. pors. pullen en vazen en een bord met het merk V.O.C.
9210	"	"	id.	Vier Chin. pors. pullen zonder deksel.
9211	"	"	id.	Negen id. m. en z. deksel.
9212	"	"	id.	Twaalf Chin. pors. vaasjes, pullen en doozen.
9213	"	"	id.	Veertien Chin. pors. gendi's met en zonder zilverbeslag.
9214	13×18	20-6-'28	id.	Sitingil vanaf het Noorden (van buiten).
9215	"	"	id.	Id. id. oudste gapoera (van links).

Nummer	Formaat	Gedateerd	Plaats	Omschrijving
9216	13×18	20-6-'28	Cheribon (Kraton Kasepochan).	Sitinggil vanaf het Noorden. Oudste gapoera, na de ontgraving.
9217	"	"	id.	Id. id. id. (van rechts).
9218	"	"	id.	Id. id. id. (van binnen), vanaf het Oosten.
9219	"	"	id.	Id. id. id. (in het Zuiden met de „Pendawa lima”).
9220	"	"	id.	Id. id. id. gedeelte van den ringmuur vanaf het Zuid-Oosten met den „Semar kinandoe”.
9221	"	"	id.	Id. id. id. gedeelte van den ringmuur vanaf het Noord-Oosten met „Tempatgamelan Sockati”.
9222	"	"	id.	Id. id. id. Natuursteen neut met houten stijl-basement van de „Malang Semiran” na de schoon- maak.
9223	"	"	id.	Sitinggil (van buiten). Zuidgapoera. Ornament van den N. trapvleugel.
9224	"	"	id.	Gapoera A en B, zie teekening 443; thans geplaatst links en rechts van F id. id.
9225	"	"	id.	Id. id. id.
9226	"	"	id.	Id. id. id.
9227	"	"	id.	Id. id. id.
9228	"	"	id.	Kap, detail van den „Loendjoek”. Merk N, teekening 443.

DE OUD-JAVAANSCH E INSCRIPTIES
UIT HET
SRI-WEDARI-MUSEUM TE SOERAKARTA

DOOR

Dr. R. GORIS.

I.

In dit Museum zijn thans aanwezig 3 inscripties op steen en 5 inscripties op koper.

De steen inscripties zijn de volgende:

1e. Mus. No. 30, Catalogus p. 40.

Dit stuk is het bovengedeelte van een vierkanten steen, waarin een in een nis zittende Buddha is uitgebeiteld. Rondom deze uitgebeitelde nis is een omlijsting aangebracht. Op het midden-bovengedeelte van deze lijst is de inscriptie aangebracht.

't Stuk is afkomstig van Poeloehwatoe, district Poerwardjo, afd. Klaten. Op het bureau van den O. D. is hiervan een abklatsch aanwezig. Voor transcriptie zie onder II, 1e.

2e. Mus. No. 33, Catalogus p. 40.

Een lingga met 4 regels rondlopend schrift, uit Çaka 756, afkomstig van de desa Klorok (ten Z. van Satrian), onderdistrict Gajampit, afd. Klaten. Voor transcriptie zie onder II, 2e.

3e. Mus. No. 40, Catalogus p. 41.

Een yoni, op een der zijanten waarvan een inscriptie voorkomt. Op het bureau van den O. D. is hiervan een abklatsch aanwezig. Afkomstig uit Kenteng, district Tawang Sari, Soerakarta. Voor transcriptie zie onder II, 3e.

De inscripties op bronzen platen zijn de volgende:

4e. Mus. No. 8 (bronscollectie). Cat. onvermeld. Een koperplaat bevattende een inscriptie van 7 regels uit Çaka 751. Afkomstig uit Pëngging, distr. Banjoedono, Afd. Bajalali.

5e. Mus. No. 193 (bronscollectie). Cat. onvermeld. Een aan weerszijden beschreven koperplaat. Voorzijde 7 regels, achterzijde 8 regels schrift. Jaartal Çaka 829. Afkomst onbekend. Voor transcriptie zie onder II, 5e.

6e. Mus. No. 281 en 281a, Cat. onvermeld.

Twee bronsplaten, beide aan één zijde beschreven. Minder duidelijk schrift. Plaat I: 12 regels, plaat II: 8 regels. Uit Çaka 8... Afkomst onbekend. Voor transcriptie zie onder II, 6e.

7e. Mus. No. .... Cat. onvermeld.

Twee bronsplaten, beide aan één zijde beschreven. Zeer duidelijk schrift. Plaat I: 25 regels, plaat II: 23 regels schrift. Uit Çaka 829. Voor transcriptie zie onder II, 7e.

8e. Mus. No. .... Cat. onvermeld.

Een stel van 6 koperplaten (benevens dek- en sluitblad), alle in Madjapahit-schrift. Een slechte copie; opgegeven jaartal Ç. 975. Afkomstig uit de Collectie Sollewijn-Gelpke. Plaats van afkomst onbekend. Zie verder Krom, Geschiedenis p. 278. Voor transcriptie zie onder II, 8e.

II.

Transcripties.

1e. ginggiriṭi.

2e. De transcriptie is gepubliceerd in O. V. 1925, I p. 19.

Daar hierin eenige drukfouten geslopen zijn, moge hier een gecorrigeerde transcriptie volgen:

- (1) //swasti çaka wa (rṣā) tita 756 phā
- (2) lguṇamāsa (tithi) pratipāda kṣṇapa
- (3) kṣa pa. po. cu. — — tatkāla sa(ng) pamgat
- (4) anggēhan manusuk sīma

Opmerkingen. De tusschen haakjes geplaatste lettergrepen waren onleesbaar, doch uit het zinsverband gemakkelijk aan te vullen. Een belangrijker verschil met de vroegere transcriptie is het eeuw-cijfer, dat m. i. een duidelijke 7 is. Verlezingen van 8 inplaats van 7 zijn betrekkelijk gemakkelijk mogelijk. Bv. in de inscriptie van Pēngging (zie hieronder, sub 4e), waar 861 inplaats van 761 (wellicht 751) gelezen was. Evenzoo op de wajra-zuil van Kadiloewih, waar aanvankelijk 878 inplaats van 797 werd gelezen. In zooverre is de thans aangenomen lezing (756) belangrijk, omdat hiermee opnieuw een der documenten voor Midden-Java na 851 Çaka (Sindok) komt te vervallen. Ook de andere documenten: Pēngging (861 ten rechte 761 of 751), koperplaat O.V. 1922, p. 85 (849 ten rechte 829) en wellicht ook de Jayapattradieduksman (849 ten rechte 829 ?) blijken alle op foutieve lezing 8 inplaats van 7 of 4 inplaats van 2 te berusten ¹⁾, zoodat wij tot op heden nog geen enkel Midden-Javaansch document voor den tijd na Sindok (Çaka 851) bezitten.

Vgl. Krom, Geschiedenis, p. 190—1.

¹⁾ Wellicht is ook de Jayapattrā gepubliceerd in O. V. 1925, p. 59 — 60 uit Çaka 822 in plaats van uit Çaka 844, doch hierop zal elders nader teruggekomen worden.

30e. Sīma kudur putra.

40e. De transcriptie is gepubliceerd in O. V. 1920, IV p. 136 (Bijl. L).

O). Daar ook hier enkele drukfouten ingeslopen zijn, moge hier een gecorrigeerde transcriptie volgen:

- (1) //o// cwasti caka warṣātita 751 caitramāsa tithi ṣaṣṭi kṛṣṇa pakṣa. pa. po.
- (2) so. wāra tatkāla rakarayān i garung tumurun ājnānira i sang pamgat
- (3) amrati pu managgungi. deya ni sorang sang mangilala drabya haji tan
- (4) kumnāna ramamrati rumwān banyāgā bantal huñjamman
- (5) manghūri senamukha. tuha dagang mapakkan ityemādi
- (6) sapradeçannya ataḥ tan knāna ya amatwakan drabya haji. ḍula
- (7) wa kal kalangkang ya matangya tan knāna ujar haji ri sira //~//.

Opmerkingen: Bij de vorige transcriptie werd reeds opgemerkt dat de 8 niet duidelijk was, ten rechte is het een 7 (zie hierboven, sub 2e). Het volgende cijfer zou 5 of 6 kunnen zijn. Op de lingga, vermeld sub 2e komt echter ditzelfde cijfer voor, gevolgd door een ander, daarvan afwijkend, dat onmiskenbaar een 6 is. Dus het middelste cijfer is daar, ook voorheen, terecht als 5 gelezen. Daaruit zou men kunnen concludeeren, dat het geheel gelijke cijfer op de koperplaat ook 5 ware te lezen. Voor een lezing 761 blijft echter de mogelijkheid open.

Met het eeuwcijfer (7) komt de spelling prachtig overeen. De pēpēt wordt niet geschreven: managgungi voor manēgungi; huñjamman voor huñjēman, mapakkan voor mapēkēn. Ook de terminologie wijst veel meer op de 8ste dan op de 9e Çaka-eeuw bv. rakarayān i (inplaats van rakryān of rake), drabya in plaats van drbya; verder een oude term als senamukha. Onduidelijk blijft in regel 4 ramamrati, dat als ra mamrati, doch evengoed als rama mrati gelezen kan worden. De termen in regel 6—7 ḍula wa kal kalangkang zijn onduidelijk.

Elders zal hierop nader ingegaan worden.

5e. De transcriptie is gepubliceerd in O. V. 1922, II en III, p. 85 (Bijl. L).

Opmerkingen: Voor een nieuwe transcriptie is thans geen aanleiding, wel moge hier enkele correcties volgen.

Het jaartal is ten rechte 829. Het cijfer 2 is zeer duidelijk en wijkt geheel af van het cijferteeken voor 4, zooals dit in voorzijde regel 7 (pirak ḍā 4) tegenover achterzijde regel 4 (pirak ḍā 2) voorkomt. Voorts zijn de slot-h's op een plaat als wisarga geschreven, en behooren dus in transcriptie alle van een ondergeschreven punt voorzien te worden, zooals slechts gedeeltelijk in de reeds gepubliceerde transcriptie geschied is.

Verder zijn de volgende correcties aan te brengen: O. V. 1922, p. 85.

Recto:

regel 1 dasami   er staat jasami, te lezen daçami

regel 3	wunutbunut		te lezen	bunut bunut
„ 4	dalinan	er staat jalinan,	„ „	dalinan
„ 5	i satidan		„ „	i sahiḍan
„ 6	sang rawungu		„ „	sang rawungū
„ 7	si talu		„ „	si galung

Verso:

regel 1	praṣāsti		„ „	praṣāsti
„ 2	si gijūi		„ „	si gijūi
	praṣāsti		„ „	praṣāsti
	kwaiḥ	er staat kwai-	„ „	kwaiḥ
	tunggu		„ „	tunggū
	sa wa		„ „	sang wa
7	nāngyan		„ „	nāḍyan (?)
8	pirak	er staat parak	„ „	pirak

6e. Van deze platen is nog geen transscriptie gepubliceerd. Hier moge een voorloopige poging volgen:

Transscriptie:

(De tusschen haakjes geplaatste letters en punten zijn correcties van den uitgever).

- A (1) swasti caka warṣātita 8.. māgha māsa tithi pañcamikṣṇapakṣa tu. pe. ²⁾
br. wūra cṛi jagatnātha rika ³⁾ kāla cṛi mahārāja dyah wa
- (2) ba anak kryan ladheyan sang lumāḥ ring alas tatkāla ni kalang i rawali
muang kalang i wulakan kapua tatak ⁴⁾ pulu watu wana wana pa
- (3) tiḥ pūtan wineḥ mamu — — we ⁵⁾ sang pamgat harongan pu wi(r)yya
anak wanua i kolungan sīma patiḥ juru i dmung prahawanyan wi
- (4) neḥ mamu — — i denyan tan patūt mua(ng) patiḥnya umāri ta yu ⁶⁾ an
pakapatiḥ ikanang pūtan i sa(ng) pamgat harongan ataḥ pa
- (5) wuat tha nyana nya. nyabā ⁷⁾ luatan pabuat haji. mas su l pasangnga
nikanang i rawadi ⁸⁾ ing satahun. mas mā 12 pasanga makana i wula
- (6) kan i satahun. mangnūkanya byaya ⁹⁾ kapagēhnyan pamu — — pama
parṇaḥ i sang pamgat mas su 5 maparṇaḥ i sang tuhān makabaiḥhan — n
- (7) mas su l(.) tuhā i harongan rikanang kāla. parujar lor sang pangunēngan
pu gunguk anakanua ¹⁰⁾ i langi taji watēk wru paru

²⁾ lees: pa of po.

³⁾ lees: rikanang.

⁴⁾ lees: watak.

⁵⁾ lees: gawe.

⁶⁾ lees: ya.

⁷⁾ lees: wuattkanya.....

⁸⁾ lees: rawali.

⁹⁾ lees: byāya.

¹⁰⁾ lees: anak wanua.

- (8) jar kidul sang ra pamu pu widya anak wanua i sabokan watēk amwiran. tuhā ning kanayakān sa(ng) ra limus pu bunin anak wanu.
- (9) (a) i wula ¹¹⁾ watēk kaya ¹²⁾ antēn marakpi sang ¹³⁾ pu kanan pu tanggal anak wanua i rilam watēk dmung. mataṇḍa sang waringin pu glong
- (10) anak wanua i rapoh watēk kalung warak (.) tuhān ning wanua r a r a i sa(ng) bulakan pu watana anag wanua i walang walang wa ¹⁴⁾
- (11) watēk pilanggu. ¹⁵⁾ tuhāni kalula sang dhungu pu bhadra anak wanua ing kawikuan i turu mangamwil watak kahulunan tutā ¹⁶⁾ ing paṇḍa
- (12) kat sa(ng) pamilihan pu mangmēl anag wanua i prawatak prang. manghitu sang rakukap pu sagara anak wanua i gilikan watēk mamrati
- B (1) mabalun ¹⁷⁾ sang wadhingin pu sura anak wanua i wadhingin watēk dmung amuangngakan sang rawungli pu kris anak wanua i limwur watēk li
- (2) mwur. tuhān ning lampuran sa(ng) kawan wētang ¹⁸⁾ pu kṛta anak wanua i kawan wēhang watēk kawan wēhang (.) wahuta. karamwuk ¹⁹⁾ si kpung
- (3) anak wanua wibhuḥ watik ²⁰⁾ tarongan ²¹⁾ (.) wahuta manaram ²²⁾ si kobok anak wanua i mataram watēk karangan. ²³⁾ magalah si wasura
- (4) watēk manggulungi anak wanua i mulak. ikanang wahuta karua mua(ng) magalah kapua makna mas mā 1 manamūkan pu pate a
- (5) a ²⁴⁾ nak wanua i kolungan patih juru i dmung (.) pilih mas pu buddha anak wanua i tanggar wanga lawēk ²⁵⁾ halang. likhita pātra sang ro
- (6) muang pu hinaya. anak wanua i kawikuan i ratawun watēk wka. mangnglār ngūni sang dharawa kunang pinamriḥhakannira rpamriḥ gawe
- (7) ya hayu cewamaṇḍala. brimakan buat thyang. kānginan si lēmu 3. amuṇḍuḥ nāhan kahana i rā ra ²⁶⁾ manta kūna(ng) hana ning mangi
- (8) lalā anung tan tamū haji tuha guḥalā paranakkan mahaliman parawat pasanggunung nāhan tan tamū guṇā ning ngamu — ng ḥu — ddha ²⁷⁾

¹¹⁾ lees: wuli

¹²⁾ lees: kayu

¹³⁾ hier moet een functienaam zijn uitgevallen

¹⁴⁾ diplographie, te schrappen, vermoedelijk bovendien walaing te lezen

¹⁵⁾ onzeker, doch van elders te vermoeden

¹⁶⁾ lees: tuhā(n)

¹⁷⁾ of: mawalun

¹⁸⁾ lees: wēhang

¹⁹⁾ of: karamwut, de punt tusschen wahuta en karamwuk is onjuist

²⁰⁾ lees: watēk

²¹⁾ lees: harongan

²²⁾ lees: mataram

²³⁾ lees: harongan?

²⁴⁾ diplographie: te schrappen

²⁵⁾ lees: watēk

²⁶⁾ diplographie: te schrappen

²⁷⁾ lees: cūddha (of sudḍha)

Zooals men ziet, is de oorkonde vol vergissingen, foutieve letters (h, k, t verwisseld), weglating(en) en dubbelschrijvingen. Blijkbaar dus een copie, hoewel dan in de oude schiftsoort, juist zooals bijv. met O. J. O. IX het geval is ²⁶⁾.

Wat den inhoud betreft zij hier voorloopig het volgende opmerkt ¹⁾.

De koning heet *çri mahārāja dyah wawa anak kryan ladheyan sang lumah ring alas*, dus: „Z. M. de Grootkoning Jonkheer ²⁾ Wawa, zoon van den Raka (of (Ra)kryān) van Ladheyan, die bijgezet is in het woud”.

Uit Wawa's tijd hebben wij thans oorkonden van 846—851 (Ç.) nl.

1e. den Minto-steen van Ç. 846 (O. J. O. XXXI, p. 42sqg) waar hij heet Raka van Pangkaja en als koning: *çri Wijayaloka (nāma) Uttungga*.

2e. Steen Djëdoeng uit Ç. 848 (?) (O. J. O. XXXIII, p. 49sqg) waarop de koningsnaam ontbreekt.

3e. Steen van Berbek uit Ç. 849 *phālgūṇa māsa* (O. J. O. XXXII, p. 49) die nog slechts voor een vierde gedeelte door Brandes gelezen is.

4e. Koperplaat van de helling van den Kawi (jaartal ontbreekt) (Kern, V. G VII 177—185) waar hij Raka van Sumba heet.

Al deze oorkonden liggen tusschen 846—849, terwijl onze koperplaat een zeer moeilijk te interpreteren jaartalcijfer vertoont.

Voorts is belangrijk, dat van den koning vermeld wordt, dat hij een zoon is van den „ring alas” bijgezetten kryan (: Raka) van Ladheyan. Over een dergelijk gegeven beschikken wij thans ook betreffende zijn voorganger, koning Tloḍong, den Raka van Layang, wiens *yayah* („vader”) bijgezet werd te Turu mangambil ³⁾.

Een vertaling kan op 't oogenblik nog niet geleverd worden, daar het stuk voor 't overgrootste gedeelte uit een ambtenaarslijst bestaat en de enkele regels waarin het doel van de uitvaardiging staat, juist corrupt zijn. De bedoelde regels zijn A 2—4, verder A 4 na „*ataḥ*” en dan weer het slot: B 6—8.

In B 6—8 wordt gesproken over een *çewa-maṇḍala*. De *maṇḍala*'s zijn als instituut bekend uit de *Nagarakṛtāgama* en vooral uit de uitgebreide beschrijvingen, die men vindt bij Pigeaud (ed. Tantu Panggelaran, Diss. Leiden 1924).

²⁶⁾ Zie Dr. Poerbatjaraka, in Gedenkschrift Instituut 1926, p. 269, en een binnenkort te verschijnen artikel over de vrijgebieden van Waharu.

¹⁾ Binnenkort zal een breeder opgezette verhandeling verschillende details meer tot hun recht laten komen.

²⁾ *Dyah* is beter met „Jonkheer” dan met „Jonker” weer te geven: een jonker is volgens Hollandsch spraakgebruik een nog niet volwassen zoon van een adellijken vader (baron, graaf enz.) terwijl een Jonkheer een volwassen persoon van lageren adelstand is.

³⁾ Dank zij Poerbatjaraka's vernuftige lezing van K. O. I., zie Agastya, p. 77.

De groep dergenen, die het gebied niet mogen betreden, is zeer klein: tapa haji, tuha guçalā, paranakkan, mahaliman, parawat en pasanggunung. Over deze personen schreef Stutterheim uitvoerig in zijn artikel in T. B. G. 1925, p. 208 sqq.

De pasanggunung vindt men bij hem niet vermeld. In 't Nieuw Jav. vindt men pasanggiri voor „een plechtige belofte”, als synoniem van pasanggunung. Reeds Prof. Kern veronderstelde, dat hier secundaire etymologie in 't spel was en leidde het af van Sanggiri (afspreken): pasanggiri: afspraak, overeenkomst. Door giri = goenoeng zouden de Javanen dan pasang-gunung hebben vervaardigd. Als dergelijke gevallen zou ik willen noemen: pasang + tabe voor pa + kṣantawya, pasang + yoga voor pa + samyoga (vergelijk pasèng + driya naast poñca driya voor pañcendriya), pasang + kala voor pa + sangkala, pasang + sarga voor pa + sangsarga, pasang + sipta voor pa + sangsipta. Hierin zag men dan het Javaansche werkwoord pasang en een tweede zelfstandig woorddeel, zoo ontstonden nieuwe woorden als: tabe, driya, kala, sarga, sipta. Hoezeer dit ook van de andere woorden gelden mag, in 't geval van pasang giri en pasang gunung blijft het minder zeker. Ten eerste is een afleiding van een vervoegden werkwoordsvorm als sanggiri, dat voor sanggira, en dit weer voor sanggira-te zou staan, zeer onwaarschijnlijk, andere voorbeelden zijn ook niet bekend en ten tweede hebben wij hier in Ç. 851 (dus A. D. 929) reeds den vorm pasang gunung, terwijl in al die andere gevallen de nieuwe woorden pas in den loop der latere eeuwen in het lakon-Javaansch ontstaan zijn, want nog in den Madjapahitschen bloeitijd worden de oorspronkelijke vormen, ook met andere praefixen bv. kasangkalan, panangkalan, etc. geregeld gebruikt. Wij zouden dus juist voor dit geval niet met prof. Kern kunnen meegaan en aan een oudinheemsch pa-sanggunung, waarnaast een pa-sanggiri ontstond, den voorkeur geven, en de onwaarschijnlijke afleiding sanggirate > sanggira > sanggiri > pa + sanggiri = pasang + giri = pasang + gunung als onhoudbaar willen laten vallen.

Intusschen blijft dan de oplossing van pasanggunung nog aan de orde, want wat deze functionaris (pa-) t.o.v. de bergen (sang gunung) te verrichten had, weten wij geenszins.

Wij vestigen echter de aandacht op functionarissen als mapapan, in Brandes' Jayapattra: pinapan: „van de vlakte” en tuhalas: de oudste of heer „van het woud”, zij komen ook uitsluitend in de oudere oorkonden voor. De oud-inheemsche en eerst gedegradeerde, later geheel verdwenen, functionarissen van vlakte, bosch en berg zijn natuurlijk gescheiden te houden van hoogwaardigheids-bekleeders als de Raka i Gunung, en de Ra.'s Bawang Watu (elders Jasun Wungkal) naast Bawang Mapapan (elders Jasun Mapapan).

Wat den verderen inhoud van het stuk betreft kan in afwachting van de uitkomsten eener vergelijkende bestudeering der oorkonden uit ongeveer denzelfden tijd, thans reeds meegedeeld worden, dat Pulu watu, Limus, Dmung, Rapoh, Waringin, Kayu antèn, Turu mangamwil, Mataram, Ratawun, e.a. (grootendeels) plaatsnamen, uit verschillende andere oorkonden reeds bekend zijn.

Eveneens komen enkele persoonsnamen, zooals pu Glo, pu Sagara, pu Kṛta, ook elders voor.

7e. Van deze oorkonde is een volledige transscriptie met uitvoerige aantekeningen verschenen in T. B. G., 1927, p. 172—215.

8e. Dit stel koperplaten zal later getranscribeerd worden, daar wegens den eigenaardigen stijl en inhoud een transscriptie zonder uitvoerige toelichtingen geen waarde heeft. Over den inhoud vindt men reeds voorloopige mededeelingen bij Krom, Geschiedenis, p. 278, waarnaar hier verwezen moge worden.

DE BHATARA-GOEROE VAN SINGOSARI

DOOR

P. J. PERQUIN.

- Over Tjandi Singosari met bijbehorende beelden bestaat een uitgebreide literatuur en wat den Bhatara-goeroe betreft — het eenige terplaatse gebleven beeld — wordt in de Monografie No. II van 1909 o. a. het volgende medegedeeld:
1815. Raffles, Th. Stamford. Bladzijde 54: „In one of these niches we observed an image lying flat on the ground, with its head off’.
1829. Domis, H. J. .... Bladzijde 60: „Hij vindt den Mahagoeroe als een figuur, zonder hoofd, liggende op den grond’.
1847. Rigg, J. .... Bladzijde 65: „the remains of Mahadewa’s (volgens den schrijver bedoeld: Mahagoeroe) peculiar beard... neatly chiseled upon the breast’.
1854. Brumund, Ds. J. F. G. Bladzijde 69: „Ook hij kruipt — evenals Rigg — binnen de zuidernis met haar Mahagoeroebeeld, binnen gekropen vond ik een groot beeld tegen een achterstuk gehouwen. Het heeft zijn hoofd verloren en ligt op den grond’.
1891. Verbeek, Dr. R. D. M. Bladzijde 82: „In een nis aan de zuidzijde een fraai beeld, maar zonder hoofd’.

Gedurende het tijdperk 1815—1891, is het beeld in de zuidelijke cella dus liggend zonder kop aangetroffen.

In de Monografie bovengenoemd wordt op bladzijde 25 geschreven: „bij de ontgraving van het eerste terras zijn nog twee belangrijke stukken voor den dag gekomen, nl. het hoofd (Pl. 32) en een fragment, dat een gēndi of waterkruik geeft.

De kop d. w. z. een kopfragment (zie Pl. 32) en het fragment van een gēndi werden dus gevonden, maar er wordt niet vermeld, WAAR DIE FRAGMENTEN werden OPGEBOREN.

In de rapporten van 1903, bladzijde 70, wordt betreffende de ONTGRAVING vermeld: „De tempel staat zoo krank, dat het hier aanbeveling verdient alles, wat aan den voet weggenomen wordt, dadelijk weer aan te vullen. Er wordt gewerkt met gleuven verticaal op den tempel gericht’ — en verder in de Monografie (zie rapporten bladzijde 5): „De hachelijke toestand, waarin de ruïne zich bevindt, vereischte bij het ontgraven van dien voet bijzondere voorzorgsmaatregelen. Er werd gewerkt met gleuven verticaal op de wanden, die weder gedicht werden voordat de gedeelten die er naast lagen, werden geopend’. Vergelijk: Platen Monografie, 9—12.

De genomen voorzorgsmaatregelen geven blijk van groote voorzichtigheid en op het eerste gezicht schijnen ze wel gemotiveerd, maar als men overweegt, dat OMGEWERKTE gronden — zoo niet geheel en al — maar dan toch grootendeels het nuttig effect verliezen, omdat de grond VASTHEID door de omwerking verloren is gegaan, en men verder nagaat, dat de te ontgraven grondlaag hoogstens een dikte had van 75 c.M., bestond er feitelijk geen afdoende reden om niet tot eene ontgraving te besluiten, vooral waar er bij komt dat het tempelbeeld buitengewoon in waarde wint door het uitgraven tot het oorspronkelijk niveau, zooals bij meerdere tempels (Kalasan, Boebrah, Panataran, Goenoeng-gangsir, enz.) kan worden opgemerkt.

Met de ontgraving werd dus een begin gemaakt en met „de bureu” overleg gepleegd voor het transport van den uitgekomen grond naar hunne respectieve erven; daar intusschen door het Hoofd opdracht werd gegeven, om het beeld met voetstuk uit de zuidelijke cella, zoo mogelijk, naar buiten te brengen, werd de ontgraving aan deze zijde, in verband met een eventueel gemakkelijker vervoer, eerst later ondernomen en eerst een begin gemaakt met bovengenoemd werk.

Om het beeld echter naar buiten te kunnen brengen was het noodig den toegang, welke door neergevallen tempelsteen en aanmerkelijk nauwer geworden was, te verruimen en moesten zoowel de wankelende cellaafdekking als de ingangspenanten worden weggenomen. Hierna werd het beeld uitgetakeld en overgebracht naar de westzijde van het tempelterrein, waar het met alle andere aanwezige beelden bij den pagger werd opgesteld.

Wegens het minitieuze onderzoek in 1904 werd geen groote verwachting gekoesterd, dat belangrijke fragmenten uit den te ontgraven grond te voorschijn zouden komen en inderdaad werd aan de N. en O. zijden niets bijzonders aangetroffen, terwijl aan de westzijde geen nieuwe gezichtspunten betreffende den voorbouw voor den dag kwamen.

Toen echter aan de zuidzijde, in de te ontgraven grondlaag, ongeveer op de hoogte van het oorspronkelijk niveau een paar fragmentjes gevonden werden, rijpte het vermoeden, dat er wat dieper misschien nog wel iets gevonden zou worden en het resultaat was niet alleen in hooge mate verrassend en verblijdend, maar ook raadselachtig, want niet alleen werd het KOPFRAGMENT (Monografie Pl. 32) dat gedurende ongeveer 100 jaar voor de belangstellende vorschers onvindbaar is gebleken, vervolgens werd opgegraven en daarna wederom verdween, teruggevonden, maar ook vrijwel ALLE FRAGMENTEN, welke nodig waren om den kop te completeren. Daarentegen werd van den gēndi geen enkele aanwijzing ontdekt.

Het in 1904 gevonden fragment, Monografie Pl. 32 wordt afgebeeld op de foto's: 1240, 1241, 1242, 1243. Hetzelfde fragment met bovenaanzicht van den tulband op foto: 1244 en de gecompleteerde kop op foto's: 1245, 1246, 1247. Het beeld zelve, gesteld op het lotuskussen, wordt met kop en enkele terug gevonden fragmenten van voetplaat en achterstuk, lotusplant enz. afgebeeld op de foto's: 1252, 1253.

De Bhaṭara-goeroe, werd — voor zoover toenmaals bekend — door wijlen den Heer J. Knebel beschreven op bladzijde 25 van de Monografie, welke beschrijving aldus kan worden aangevuld:

Afmetingen.

De hoogte van het beeld zonder voetplaat	159 c.M.
De dikte van de voetplaat.....	8 „
De hoogte van het lotuskussen.....	30 „
De hoogte van bovenkant voetplaat tot navel.....	87 „
De schouderbreedte (in aanzicht).....	45 „
De breedte op de hoogte der dijën.....	42 „
De grootste breedte van het achterstuk	

Materiaal.

Andesiet, fijnkorrelig en dus van dichte structuur.

Voorstelling.

De tweearmige Bhaṭara-goeroe, welgemaakt en goed geproportioneerd, staat op een glad bewerkt voetstuk, dat één geheel vormt met het beeld zelve; het bovenlijf is naakt; over den linkerschouder ligt een onversierde, gladde sjerp, welke afhangt over den buik en onder den rechter-elleboog achter het lichaam verdwijnt; de sarong, welke het benedengedeelte van het lichaam bedekt, is onversierd, strak over de beenen getrokken en in het midden en beiderzijds natuurlijk en eenvoudig geplooid; de middenplooi is, zooals heden ten dage nog geschiedt, achter den gordelband naar binnen gevouwen; deze band, waarmede de sarong wordt opgehouden, is voor het midden van het lichaam saamgestrikt; de beide versierde einden hangen over de dyën en de uiteinden zijn met sierstukken opgelegd; onder den gestrikten band bevindt zich een tweede met een versierd sluitstuk; alleen om de bovenarmen, direct boven den elleboog, zijn sierbanden gelegd; (daar de handen met polsen verdwenen zijn, kan niet worden uitgemaakt of er ook polsbanden waren aangebracht).

De kop is vrijwel onbeschadigd; slechts de neus is, vermoedelijk bij den val in de cella, geschonden; hij is gedekt met een tulband, die in vieren gerold is en op regelmatige afstanden in den vorm wordt gehouden door omgewonden dubbele koordjes; beiderzijds boven de ooren zijn versierselen aangebracht in den vorm van een lotusbloem; een gedeelte van den tulband is afgeschuurd (vermoedelijk ontstaan gedurende het vallen en afglijden langs de cella-binnenwanden); in elk geval kan bezwaarlijk verondersteld worden, dat dat gedeelte niet afgewerkt zou zijn; wel ziet het naar uit, alsof men bezig geweest is de netvormige versiering van de kain weg te kappen; in het bovenvlak is de kain uitgespreid voorgesteld, zooals op foto No. 1244 te zien is; men zou kunnen denken, dat het einde van den hoofddoek, welke ook hier in twee rollen gelegd is, met twee haarspangen is vastgezet; dan zou de hoofddoek gesplitst moeten zijn, zooals wellicht de twee convergerende

omvouwingen laten zien, maar van den anderen kant heeft het ook wel den schijn, alsof het ongesplitste uiteinde over het hoofd is getrokken en wordt vastgeklemd door een versierden voorhoofdband; deze band bestaat niet uit geweven stof maar uit metaal, wat blijkt uit de manier, waarop het lang gegolfde hoofdhaar eroverheen gelegd is; de nek is door het hoofdhaar niet geheel bedekt maar dit zorgvuldig volgens het beloop van de benedenste hoofddoekrol afgeknipt voorgesteld. Knevelen baardharen vloeien in elkaar en de baard is van oor tot oor over de borst uitgespreid; aan de langgerekte ooren hangen zware ringen.

Door de afhangende linkerhand werd een gëndi vastgehouden, zooals nog kan worden opgemerkt tusschen beeld en lotusplant; in de vóór het lichaam gehouden rechterhand bevond zich het bidsnoer; een gedeelte is nog gespaard bij de moedwillige verminking; men kan op de foto's waar nemen, hoe men te werk is gegaan, om de hand „zoo gaaf mogelijk” in bezit te krijgen; zij is niet uit drift of door een plotseling opgekomen bezitsverlangen „finaal” afgeslagen, maar met geraffineerd overleg rondom van het lichaam losgekapt; het geen ongebreidelde beeldenstorm, maar een brutale schending, zooals ik nog bij geen enkel beeld op geheel Java heb kunnen constateeren.

Over den linkerschouder ligt de steel van den vliegenwaaier, niet rechtlijnig gebeiteld, zooals men bij een gebruiksvoorwerp zou verwachten, maar in gebogen vorm; de steel volgt de ronding van den schouder en verdwijnt met het éene dun toeloopende einde onder den arm; men kan daarom veronderstellen, dat het een BLOEM steel moet voorstellen en deze veronderstelling wint in waarschijnlijkheid door de behakking van den knop (aan het bovineinde) welke een groote gelijkenis vertoont met een lotusbloem, uit welker zaadbed in sierlijke buiging de meeldraden (in dit geval de haren van den vliegerwaaier) afhangen.

Volgens enkele fragmenten, welke nog werden teruggevonden, is de vroeger gemaakte veronderstelling, dat op het ter rechterzijde van het beeld gehakte voetstukje (foto 1225, genomen, terwijl het beeld nog in de cella lag) de drietand geplaatst was, inderdaad zoo goed als zeker; de lintuiteinden aan het bovineinde zijn in het achterstuk uitgehakt op de wijze zooals op Plaat 46 van de Monografie- (de Nandīcwara) wordt afgebeeld.

Ter linkerzijde van het beeld is in hoog relief een lotusplant gebeiteld, waarbij uit één wortelknol een groot aantal blad- en bloemstengels oprijst of neerbuigt; links op de voetplaat liggen twee, rechts drie bladen uitgespreid, één voor één verbonden aan de neergebogen stengels; tegen het achterstuk, afzonderlijk omgebogen tegen de gëndi, en achter den linkerbovenarm nog drie bladen; recht omhoog rijzend en één geheel vormend met de voorstelling van twee bloemknoppen en een bloem in vollen bloei nóg drie groote bladeren.

Het beeld staat niet direct op het lotuskussen, zooals in het algemeen gebruikelijk, maar op een voetplaat, terwijl deze op het lotuskussen rust; dit laatste heeft wel een zaadbed, maar uit den aard der zaak is dit in het bovenvlak niet op de gebruikelijke manier met zeskantjes uitgebeiteld.

Het is logisch en begrijpelijk, dat de beeldhouwer bij het ontwerp van een Kunstwerk „gehouden” was aan de nakoming van een vastgesteld programma, maar als men „Een Hypothese omtrent den oorsprong der Hindoe-Javaansche Kunst” door Dr. Bosch naslaat, blijkt, dat de beeldhouwer vrijwel in alle opzichten „gebonden” was en er geen plaats was voor originaliteit in zijne opvattingen of kunstuitingen. Op bladzijde 105 e.v. worden de voorschriften der Çilpasastras (zie hierover bladzijde 106) nagegaan, betreffende „het proportioneel systeem van maten” — „persoonlijke kenmerken der Godheden”, enz., terwijl op bladzijde 31 e.v. deze voorschriften worden getoetst aan de maten en verhoudingen van een Midden-Javaansch bronsje. Aan de hand van genoemde voorschriften zou men een bijna absolute overeenkomst verwachten in de voorstelling en behandeling bij een bepaald Godenbeeld, niet alleen in den aard der attributen (wat heel natuurlijk is) maar ook in de beeldverhoudingen, bijkomstige versieringen, enz., maar als men den Bhatara-goeroe van Singosari, zooals deze nu mét kop is gecompleteerd, nader in oogenschouw neemt, doen zich hierbij ten opzichte van het bovenstaande een paar opmerkelijke gevallen voor, ten eerste: wat betreft den stijl van het beeld vergeleken met eenzelfde voorstelling van eenige eeuwen vroeger, meer speciaal den Bhatara-goeroe van den Çiwatempel van Prambanan, — ten tweede: wat betreft den stijl van het beeld vergeleken met dien van den banaspati boven ingang en nissen van den Singosaritempel.

Voor de beoordeeling van het eerste geval — vergelijking der twee Goeroes van Singosari en Prambanan — worde mede verwezen naar de foto's: 1251—1253 en 4232, en men zal dan onmiddellijk moeten toegeven, dat een van de twee beeldhouwers — die van Singosari of die van Prambanan — zich nogal enkele vrijheden veroorloofd heeft ten opzichte van de voorschriften der Çilpasastras en eveneens zal men moeten toegeven, dat de voorstelling van het jongere beeld (Singosari) qua kunstuiting meer voldoet dan het zooveel oudere (Prambanan) ¹⁾.

Zooals gezegd, kan door nauwkeurige opmetingen worden nagegaan, bij welk der twee Kunstwerken het proportiesysteem het meest overeenkomt met de voorschriften der Çilpasastras, maar met uitschakeling voorshands van dit eventueel onderzoek, kan worden opgemerkt, dat beide beelden in de volgende bijzonderheden overeenstemmen: de stand, het bidsnoer in de opgeheven rechterhand, de gëndi in de afhangende linkerhand, de wijze van strikken van den platten gordelband, de vliegenwaaier over den linkerschouder, de drietand rechts tegen het achterstuk, dikbuikig postuur met lange baard en schoudersjerp, terwijl, aannemende dat het beeld van Prambanan — als zooveel ouder — traditioneel getrouwer gehakt zal zijn, de volgende tekortkomingen of afwijkingen in het beeld van Singosari kunnen worden opgemerkt: het ontbreken van: de afhangende over de dijën gelegde dubbele sjerp met de breede sjerpuiteinden, de pols- en enkelbanden, de dubbele bovenarmbanden, het halssnoer en de haartressen, terwijl met de traditie geheel gebroken is ten opzichte

¹⁾ Het zou ongetwijfeld de moeite loonen het proportiesysteem door Dr. Bosch gedemonstreerd in het bronsje (zie boven) in beide genoemde beelden na te gaan.

van de hoofdbedekking, welke bestaat uit een gerolde hoofddoek of tulband, — ten opzichte van de wijze, waarop de vliegenwaaier als zoodanig getypeerd wordt, niet met een stijve ongebogen steel, maar meer in den geest van een bloemstengel, en ten slotte (ofschoon dit misschien geen afwijking genoemd kan worden) de stand van het beeld, niet direct op een lotuskussen, maar op een — op het lotuskussen rustende — voetplaat. Het tijdperk, waarin het beeld ontstaan is, zou het Modjopahitsche moeten zijn, zooals Dr. Krom alle beelden met lotusvegetatie tegen het achterstuk (in potten of met een wortelstok) daaronder rangschikt. De jongere periode zou getypeerd kunnen worden door het gebruik van een tulband in plaats van de makota.

Wat den stijl betreft: ofschoon deze in elk afzonderlijk tijdperk — onafhankelijk van elkaar — kan bloeien of achteruitgaan, kan hij in dit jongere beeld in vele opzichten voortreffelijker genoemd worden dan het zooveel oudere van Prambanan, — de baardbehakking is, met behoud van een zuivere stijleering, gracieuzer en soepeler en dus meer overeenkomstig het karakter van haargroei, de schouderbreedte ten opzichte van het lichaam oneindig veel beter geproportioneerd, de vorm van armen en vooral van de dijbeenen veel zuiverder en juister, de voeten veel bevalliger en beter gevormd en tóch van een vasten stand. Indien de gelaatsvorm aan regels gebonden is, blijft het een open vraag, welke vorm der twee koppen de „juiste” is, maar afgezien hiervan, zal men moeten erkennen, dat de kopvorm, (de stijl van beide koppen) goed en juist is, wat het Singosaribeeld betreft in overeenstemming met den kloeken, forschen vorm van den breed gelegden tulband, wat het Prambananbeeld betreft overeenkomstig de meer slankheid vragende hoog opgezette makota. De glaatsuitdrukking van het Singosaribeeld wordt (ten deele ook ter oorzake van den ronden vorm van den kop) getypeerd door een rustig welbehagen en bekoorlijke aantrekkelijkheid, die van Prambanan door een koude gevoelloosheid, half verwonderd (bij het domme af) half zelfgenoegzaam. De stijl van het Singosaribeeld — ten voeten uit — ontleent zijn grootste schoonheid aan de absolute eenheid, gekenmerkt door soberheid van uitbeelding, zuiveren en vasten beitelslag en vormjuistheid, terwijl in het Prambananbeeld de eenheid van stijl wordt verbroken eenerzijds door de opgesmukte versierselen, de overdadig onrustig aandoende kleed- en gordelplooien met breed uitgespreide wapperende uiteinden, anderzijds door minder juiste verhoudingen, den plompen anatomischen vorm en den stakerigen drietand, geplant in een onnoozel voetstukje.

Onwillekeurig vraagt men zich af, wat er achter of wat er aan vast zit, of wat toch wel de reden mag zijn van het frappant verschil tusschen deze twee beelden, waarvan het jongste klassieker (indien men hieronder verstaat strenger van stijl) is, dan het beeld uit het tijdperk, dat klassiek genoemd kan worden en dat op slot van rekening beter zou passen bij den ietwat overdadig geornamenteerden tempel van Singosari, terwijl men deze vragen met nog meer aandrang zou kunnen stellen, als men een vergelijking maakt tusschen den Bhaṭara-Goeroe als bij den tempel behorende en den banaspati, die aan den tempel vastzit en daarvan niet

gescheiden kan worden. Als men een blik slaat op de foto's van het beeld en op de afbeelding van den banaspati, voorkomende op Plaat 28 van de Monografie, springt de wonderlijke tegenstrijdigheid onmiddellijk in het oog; van den eenen kant een artistiek stijlvolle uitbeelding, ondanks een, op zich zelve beschouwd, wanstaltig object, van den anderen kant een ornamentchaos, waarin het beeld (het karakter van het object) bijna onherkenbaar verloren gaat. Veronderstellende, dat de beelden ongeveer in denzelfden tijd ontstonden als de tempel zelve, wat moet den beeldhouwer dan toch beziel hebben, toen hij het beeld ontwierp en zijne handen het kunstwerk beitelde? Is hij het misschien geweest, die in karakteristieken aanzet den banaspati hakte, zooals deze wordt afgebeeld op Plaat 16 en 17 van de Monografie? en heeft een andere, minder artistiek aangelegde beeldhouwer het karakter niet begrepen of „op zijn manier” den kop afgewerkt? ¹⁾

De ongelijkwaardigheid in voorstelling enz. van beeld en afgewerkten banaspati is alleen dan verklaarbaar, als men — in verband met het bovenstaande — veronderstelt, dat het beeld reeds gereed was, toen met het ornamentwerk van den tempel nog begonnen moest worden; het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat het „elders” gemaakt is (ik meen, dat Dr. Brandes dit ook — ofschoon op een anderen grond, in verband namelijk met het stichtingsjaar van den tempel — veronderstelt) want hoe is het anders te verklaren, dat de voetplaat van het beeld NIET geheel juist de buitenlijn volgt van het lotuskussen en wel zoodanig, dat, indien beiden, beeld en lotuskussen, niet in de cella waren aangetroffen — men zou zeggen: bij dit beeld behoort een ander lotuskussen of voetstuk. Verder pleit voor het geval, dat het beeld „elders” gemaakt is, de omstandigheid, dat het lotuskussen NIET een GEHEEL vormt met het beeld; hiervoor was geen enkele reden en de voetplaat is absoluut overbodig en kan alleen reden van bestaan hebben, indien de beeldhouwer — onbekend met de juiste situatie van den tempel — zijn kunstwerk gemaakt heeft NIET om of bij den tempel.

Met een en ander is het raadsel geenzins opgelost, maar men kan er wel uit zien, dat het zeer moeilijk, zoo niet onmogelijk is, om het bouwtijdperk van den tempel af te leiden naar den stijl der beelden, ook al bevinden zij zich in de cellas.

¹⁾ Over de banaspati's van Singosari is door Dr. Bosch een artikel geschreven, maar het is mij niet mogen gelukken het te vinden in Tijdschriften of Kwartaalverslagen, waarvan ik de laatste jaargangen heb doorgebladerd, de tekst is mij dus niet bekend, maar waarschijnlijk zal deze belangrijke opmerkingen, enz. geven over het Singosari-beeldhouwwerk.

ERRATUM

In de voorafgaande bladzijden hebben per abuis eenige foto's hunne voorloopige nummering behouden.

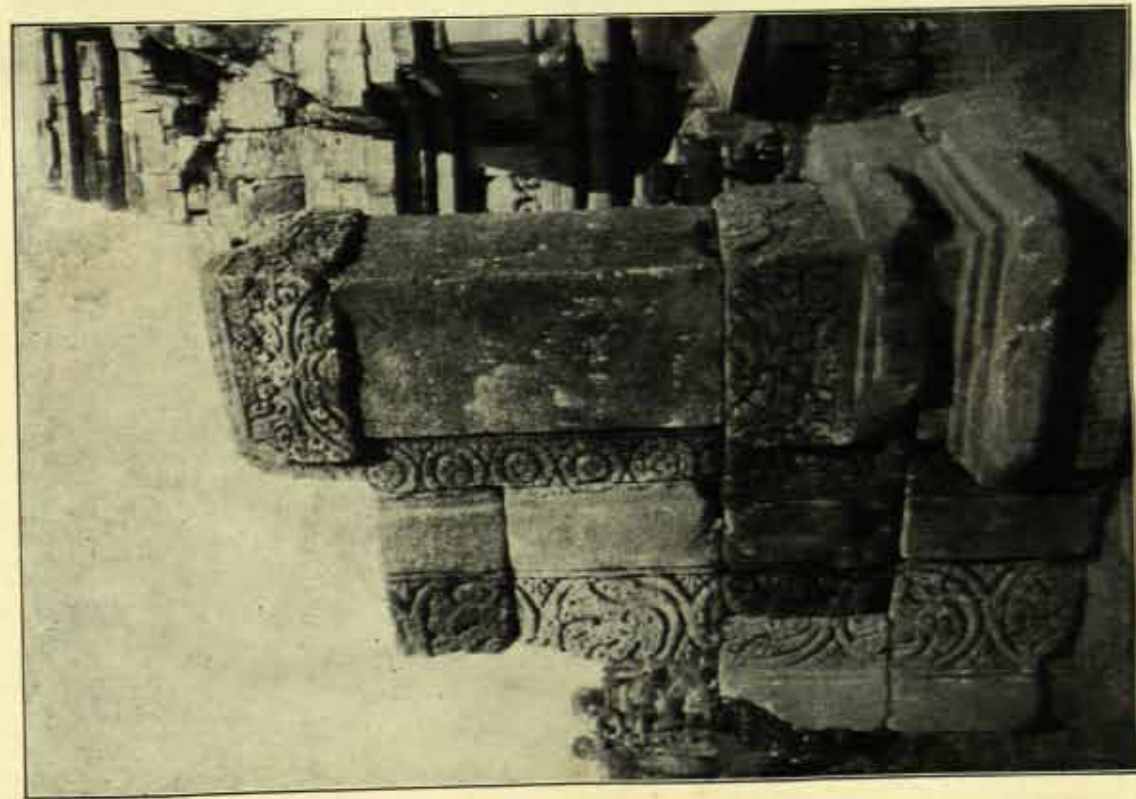
Op blz.	6	regel	22	i. pl. v.	No. 1898	lees	No. 9156.
" "	6	"	23	" " "	1897	" "	9155.
" "	6	"	32	" " "	1898	" "	9156.
" "	6	"	34	" " "	1897	" "	9155.
" "	6	"	40	" " "	1918	" "	9158.
" "	11	"	8	" " "	1753	" "	9077.
" "	12	"	17	" " "	1848, 1846, 1847	lees	No. 9087, 9085 en 9086.
" "	19	"	23	" " "	1209—1220	lees	No. 9019—9030.
" "	72	"	39	" " "	1240—1243	" "	9056—9059.
" "	72	"	40	" " "	1244	" "	9060.
" "	72	"	40	" " "	1245—1247	" "	9061—9063.
" "	72	"	42	" " "	1252, 1253	" "	9068, 9069.
" "	73	"	37	" " "	1244	" "	9060.
" "	74	"	28	" " "	1225	" "	9040.
" "	75	"	21	" " "	1251—1253	" "	9067—9069.

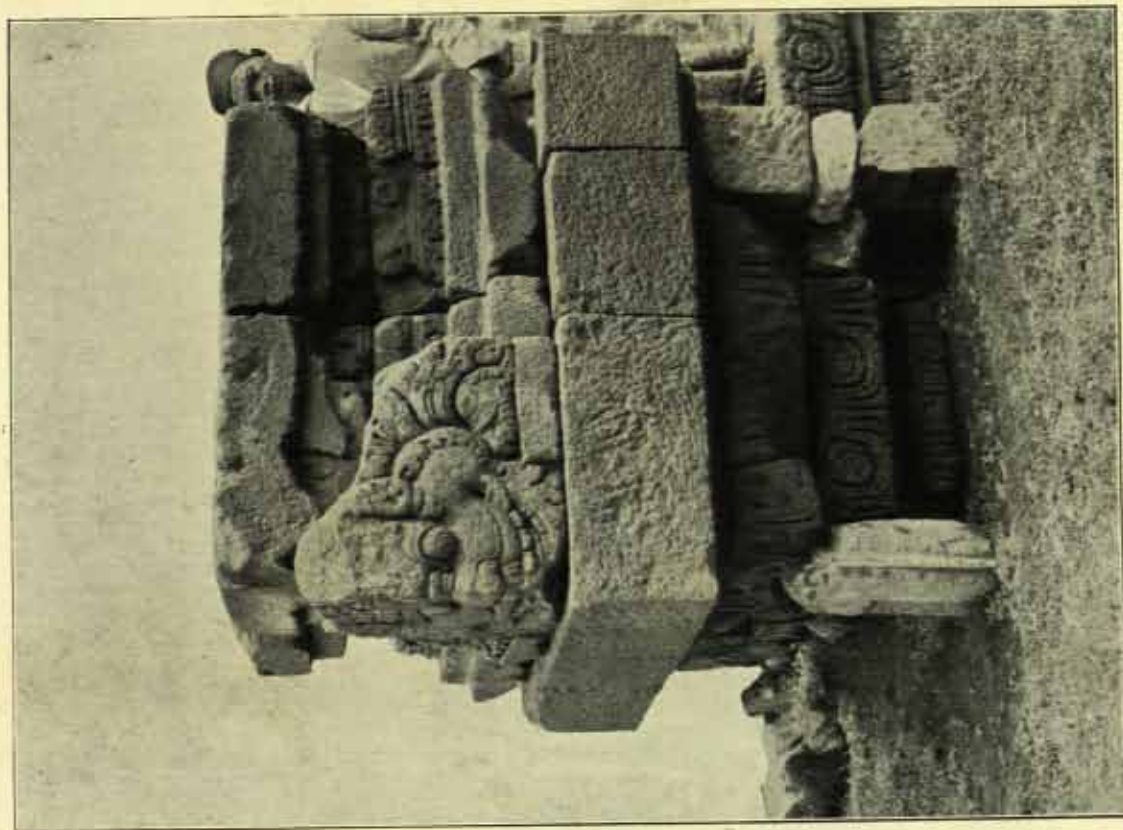

a

b

Tjandi Prambanan (Ciwatempel).

a. Ciwatempel, detail 4e penant. b. Fragmenten op den beganen grond. Kroonlijst met eronder beboorende ornamant-steenlagen.

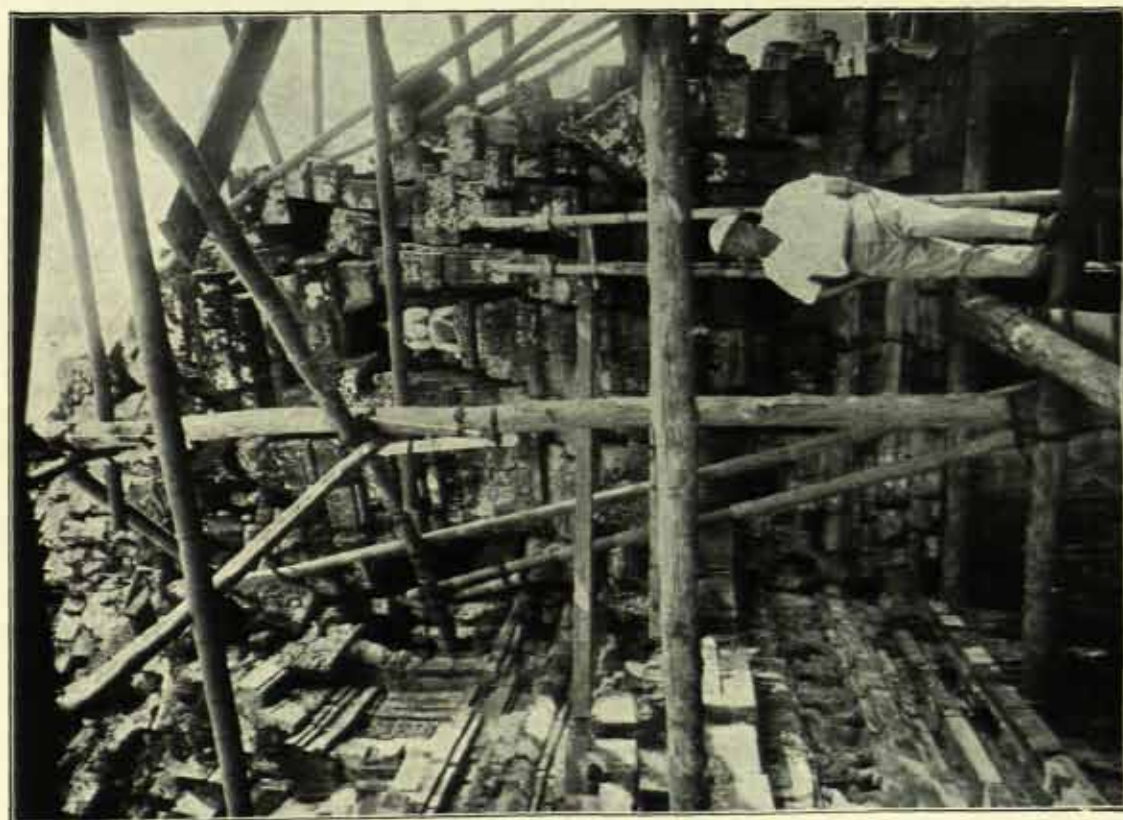

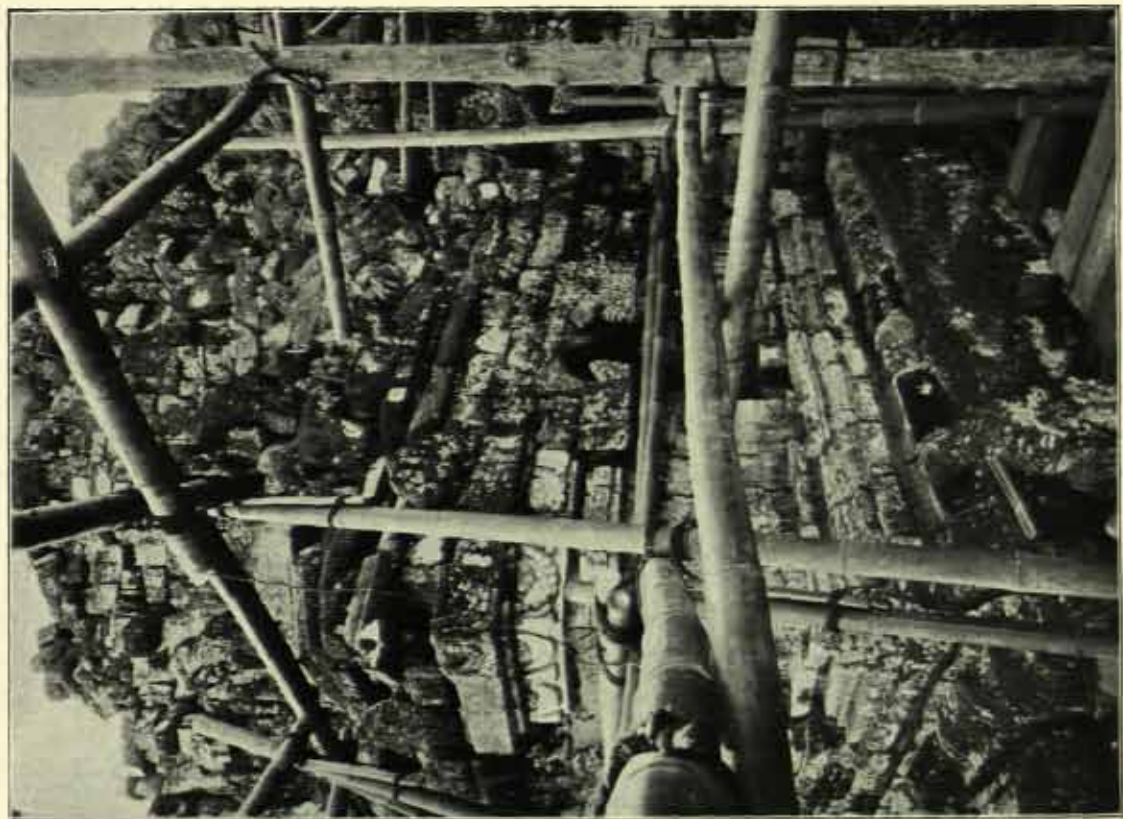
Tjandi Prambanan.

*Siwatempel. Bekroning van den kalakop boven den ingang.
Oostzijde.*

a

b

*Tjandi Kalasan,
distr. Brebab, afδ. Mataram.*

a. Zuidzijde van den Zuid-Oosthoek voor de afbraak. b. Zuidzijde van den Zuid-Westhoek voor de afbraak.

*Tjandi Kalasan,
distr. Brebab, afd. Mataram.*

Zuid-Oosthoek van de Zuidelijke cella, voor de afbraak.

*Tjandi Kalasan,
distr. Brebab, afd. Mataram.*

Fragmenten nis-bekroningen van de 1ste dakgeleding.

a

b

*Tjandi Kalasan,
Distr. Brebab, afd. Mataram.*

- a. Noord-Oosthoek van de 3e dakgeleding, voor de restauratie.
b. Zuid-Oosthoek van de 3e dakgeleding, voor de restauratie.*

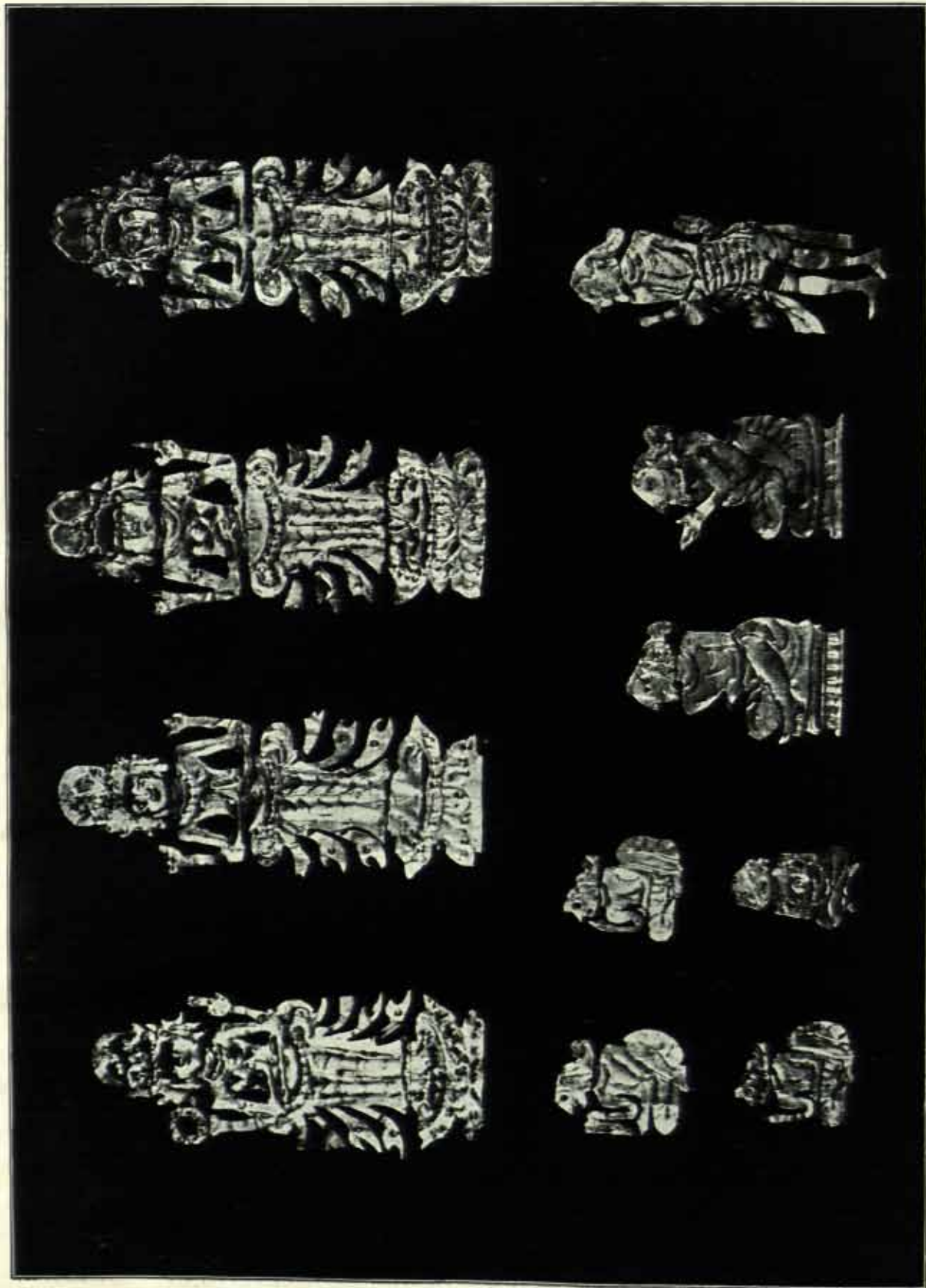

Tjandi Singasari,

dist. Karanglo, afd. Malang, res. Pasoeroean.

Fragment spuierbeeld, gevonden ten Westen van de aloen-aloen te Singasari.

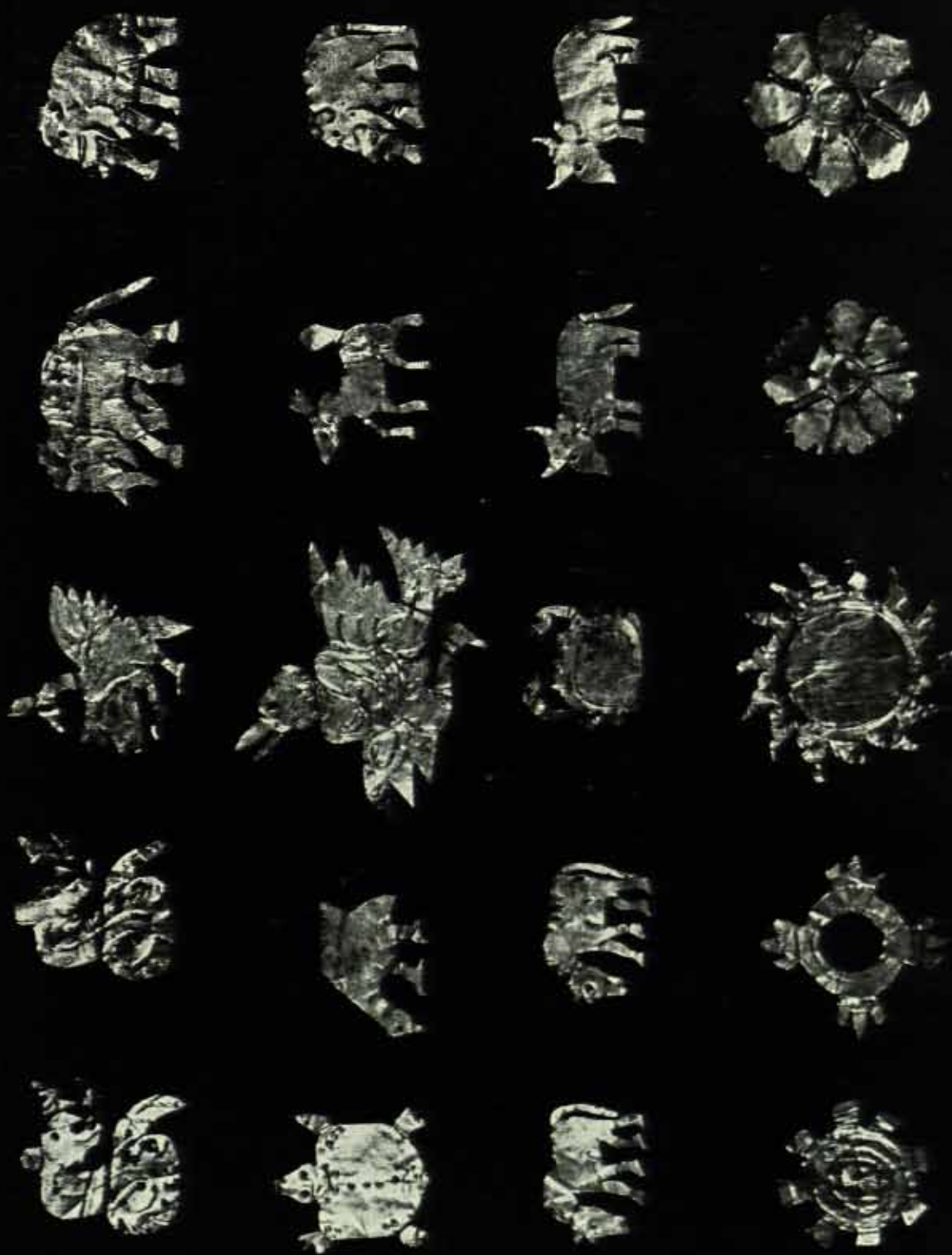

Tjilaket,

diatr. en afd. Malang, thans Mus. Bat.

Elf beeldjes van bladgoud (tempelamuletten).

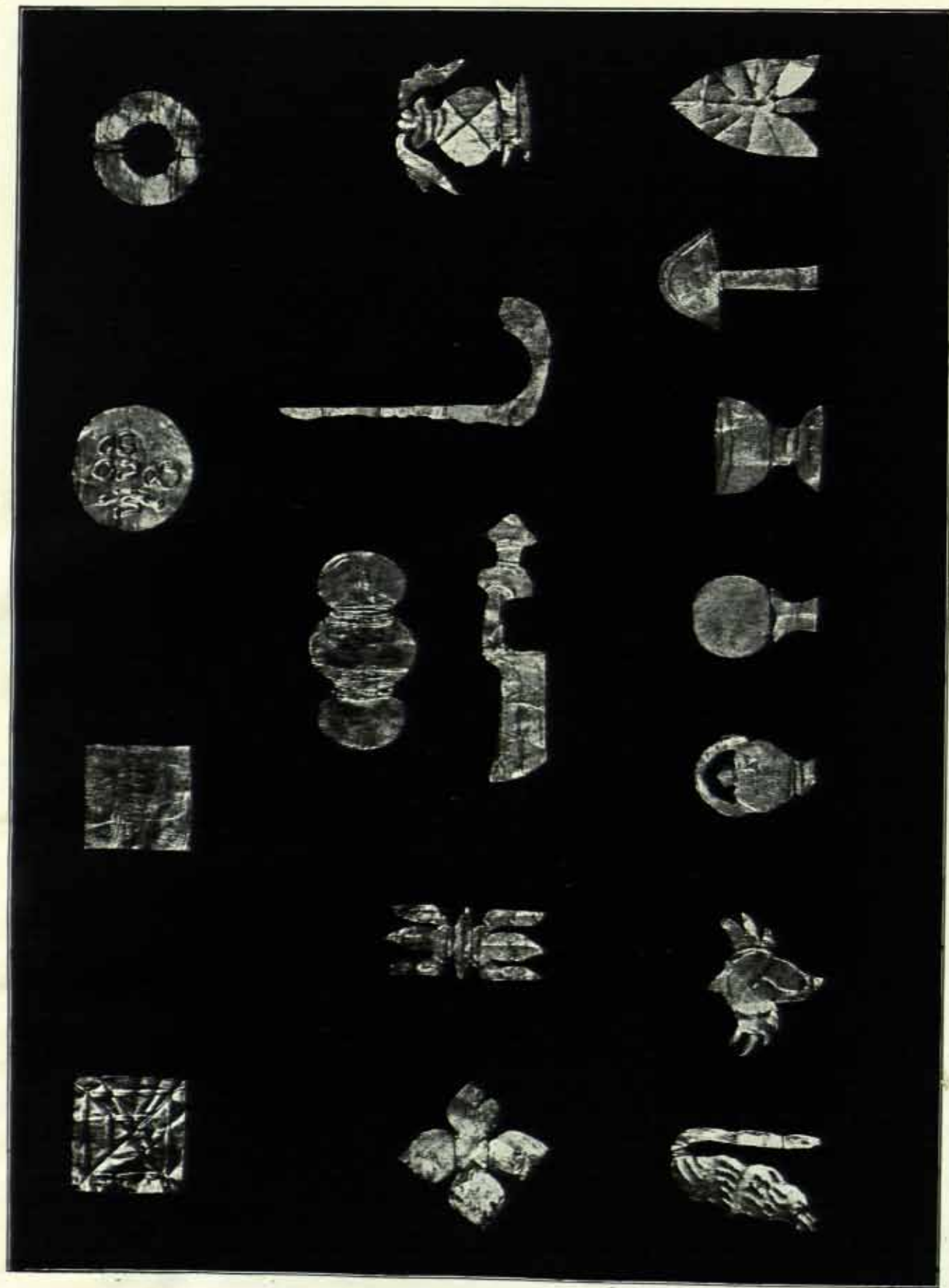

Tjilaket,

Distr. en afb. Malang, thans Mus. Bat.

Twintig beeldjes van bladgoud (tempelamuletten).

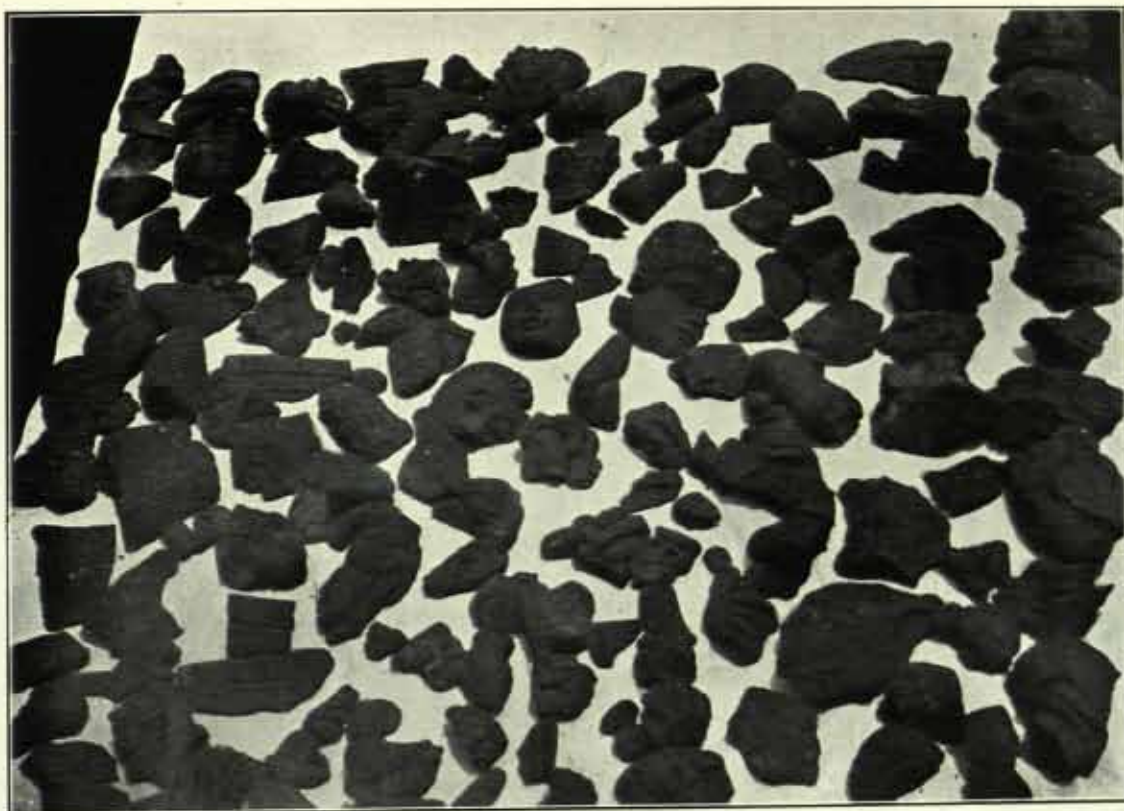

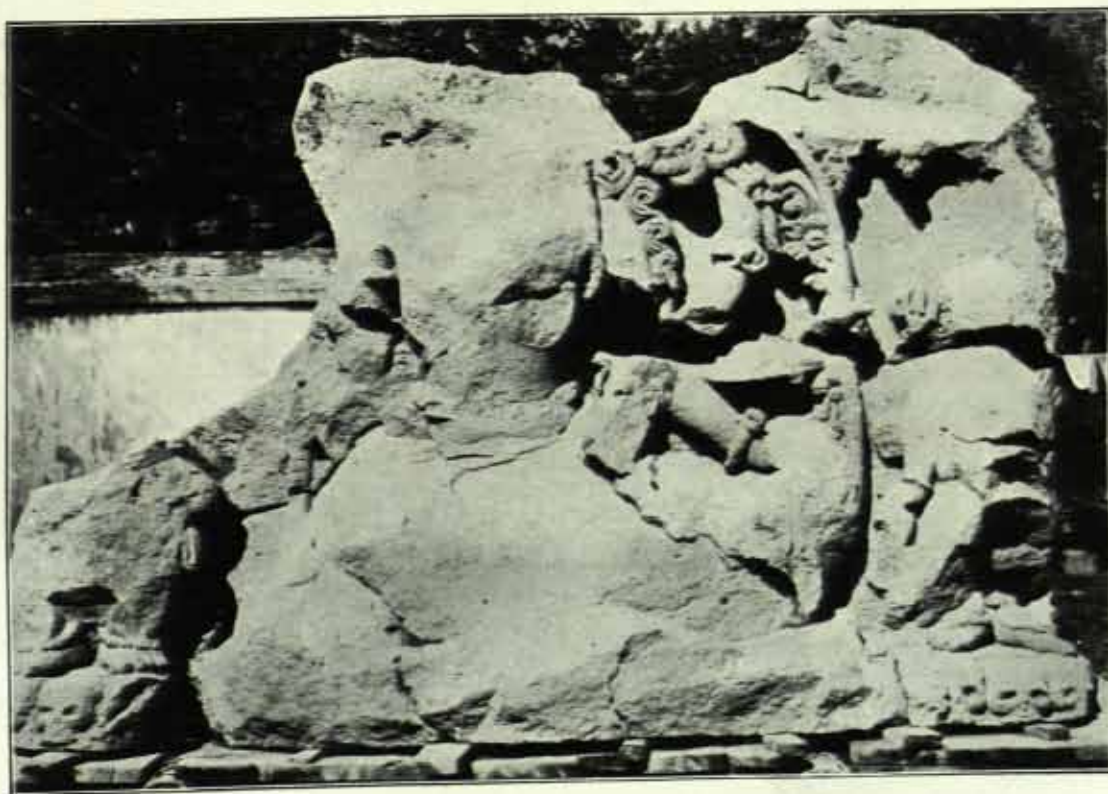
Tjilaket,

Dist. en asf. Malang, thans Mus. Bat.

Zeventien beeldjes van bladgoud (tempelamuletten).

a

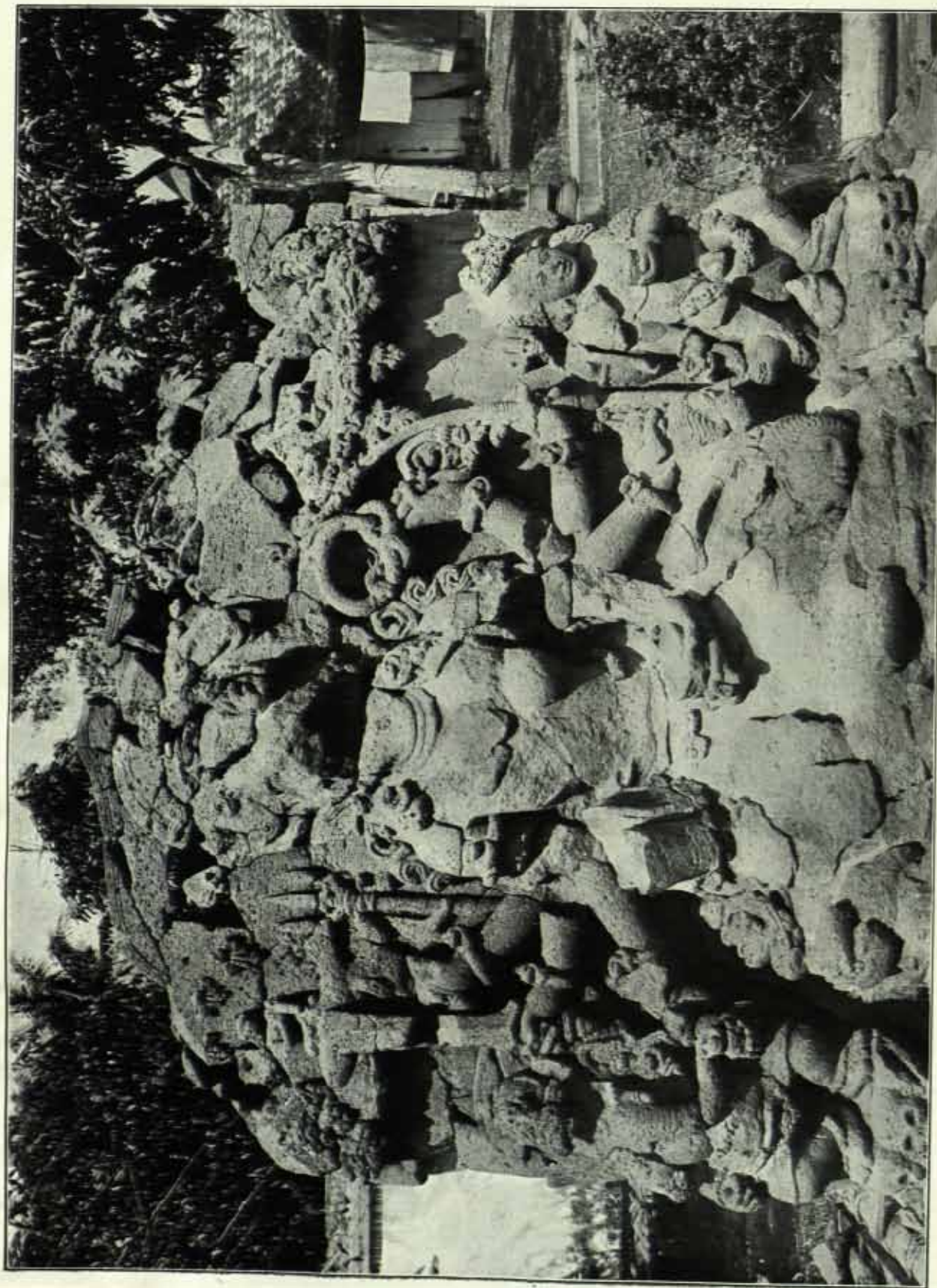

b

*Ardimoeljo, bij Singasari,
distr. Karanglo, afδ. Malang.*

a. Fragmenten Gubyeçwari-beeld. b. Gubyeçwari-beeld, gedeeltelijk gestelde fragmenten.

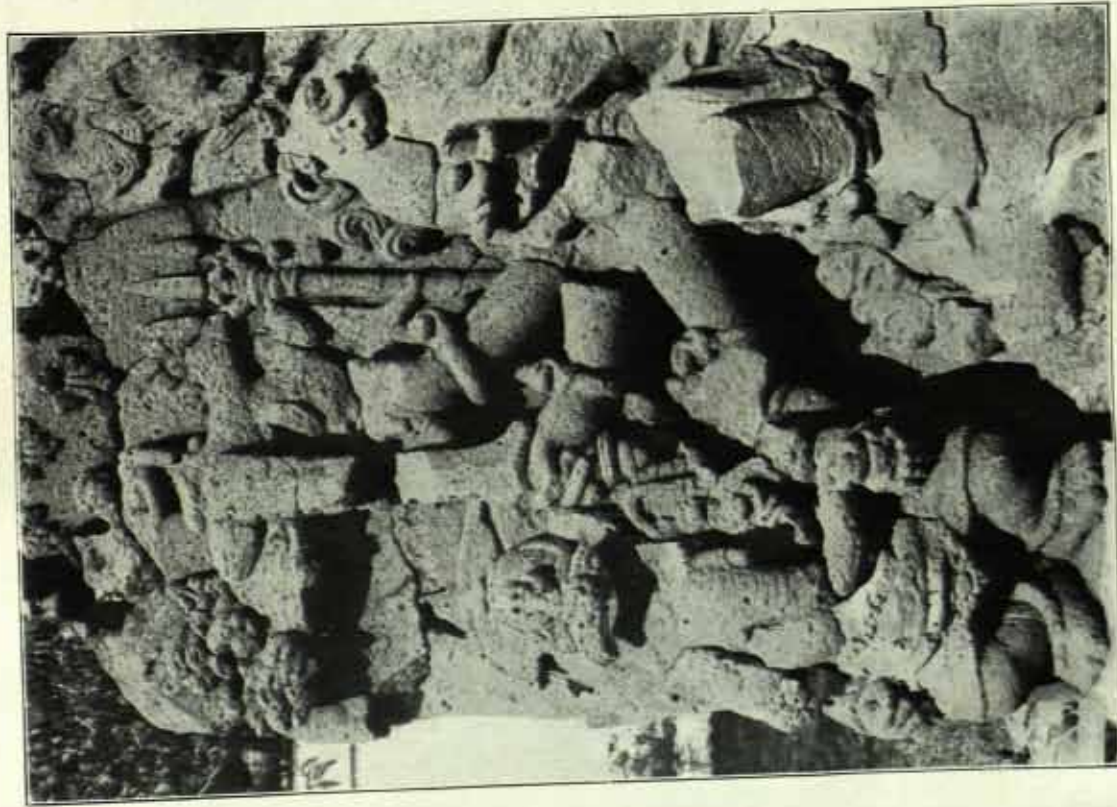

Ardimoeljo, bij Singaperbangsa,

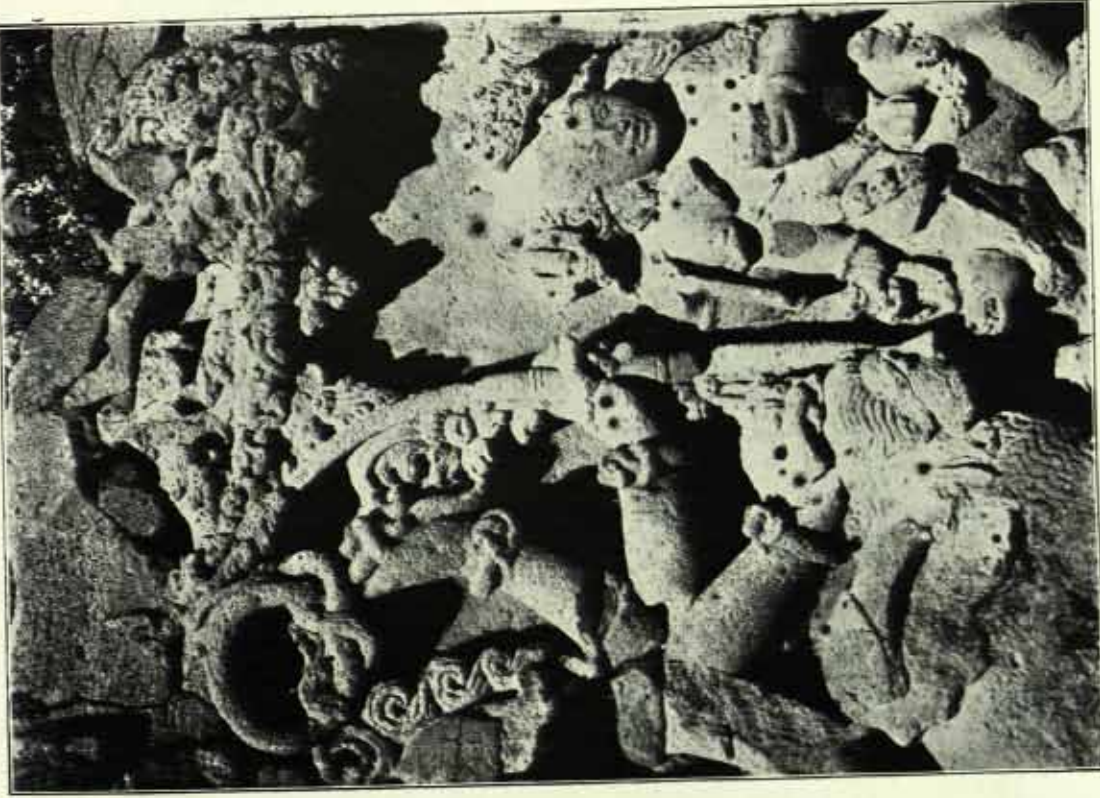
distr. Karanglo, afd. Malang, res. Pasoeroean.

Gubjegswari-beeld, voorzijde, compleet, volgens voorhanden fragmenten.

a

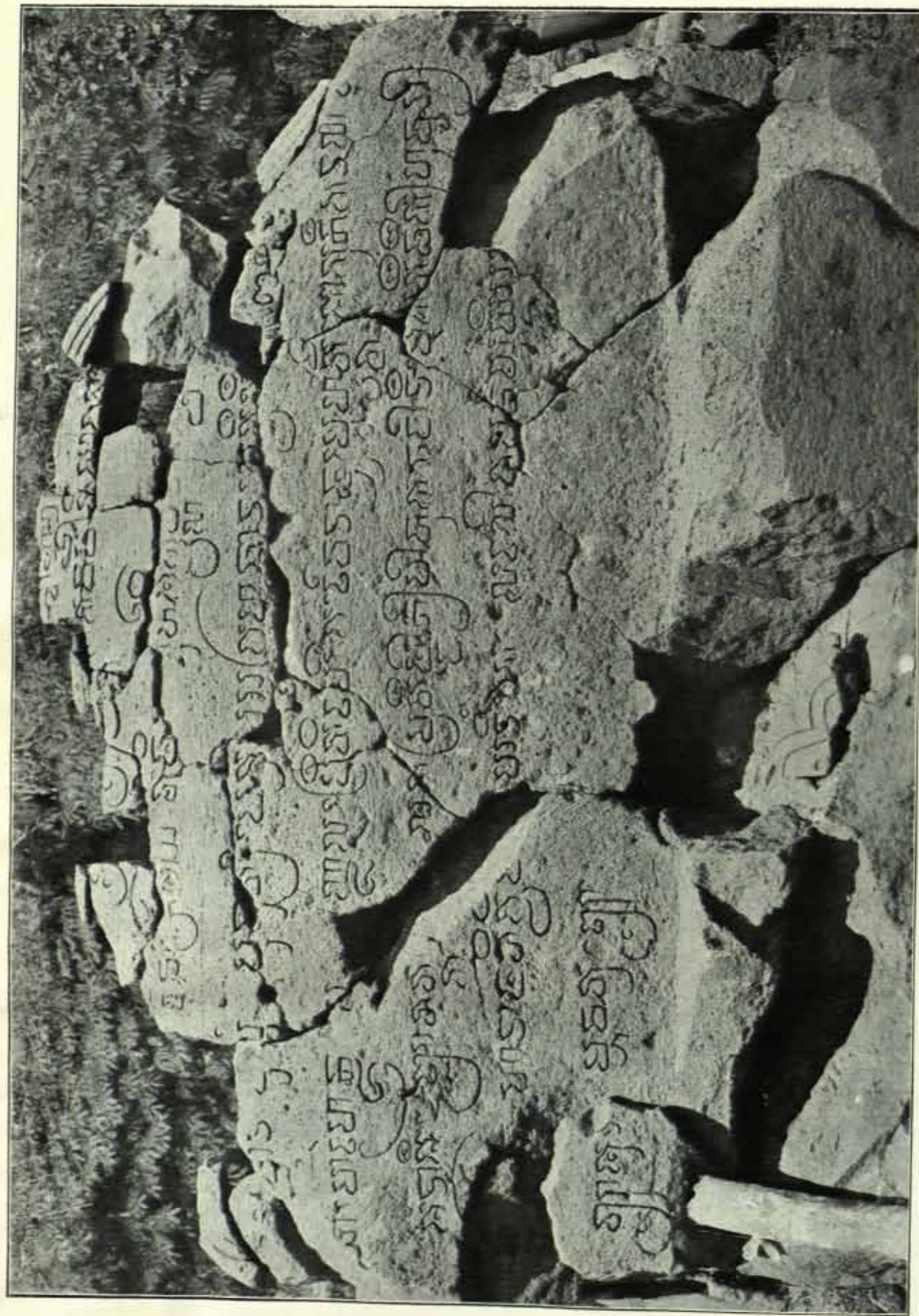

b

*Ardinoeljo, bij Singasari,
distr. Karanglo, afd. Malang.*

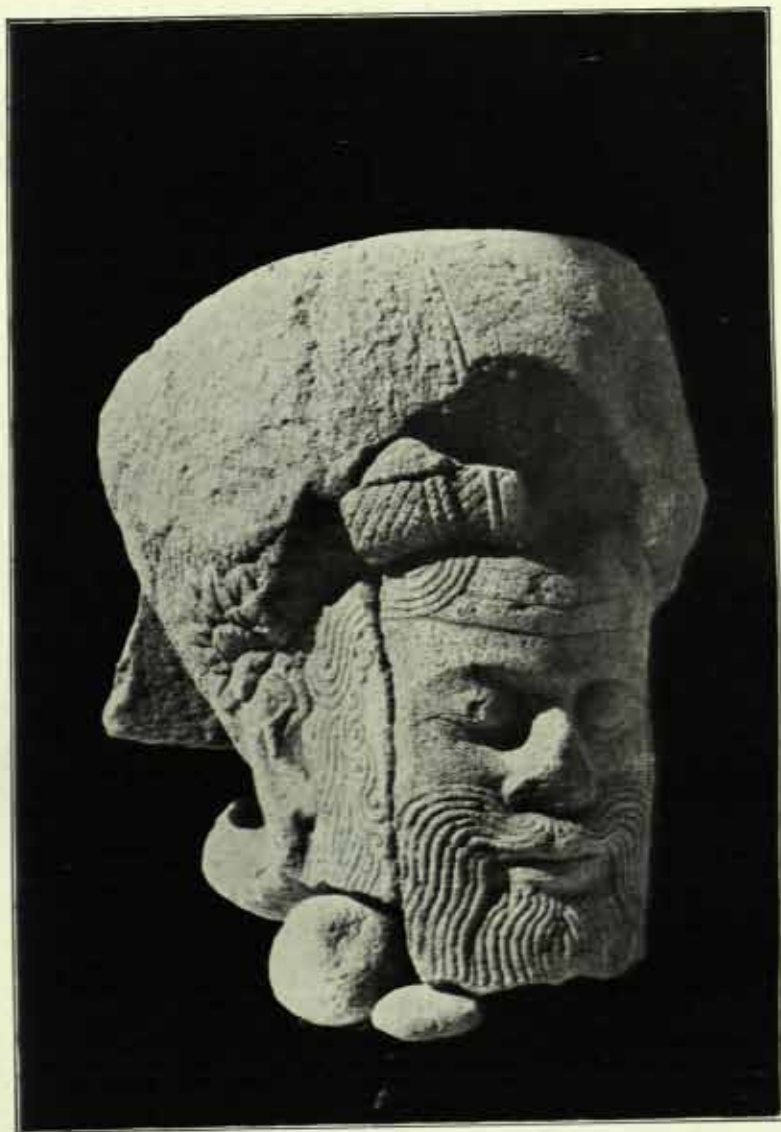
a. Gubyeewari-beeld, Detail van de linkerzijde. b. Gubyeewari-beeld, Detail van de rechterzijde.

*Ardimoeljo, bij Singasari,
distr. Karanglo, afz. Malang.*

Beschreven achterzijde van het Gubjegwari-beeld.

*Tjandi Singasari,
distr. Karanglo, afd. Malang.*

*Kop van het Guru-beeld, gecompleteerd met andere gevonden
fragmenten.*

*Tjandi Singasari,
distr. Karanglo, afd. Malang.*

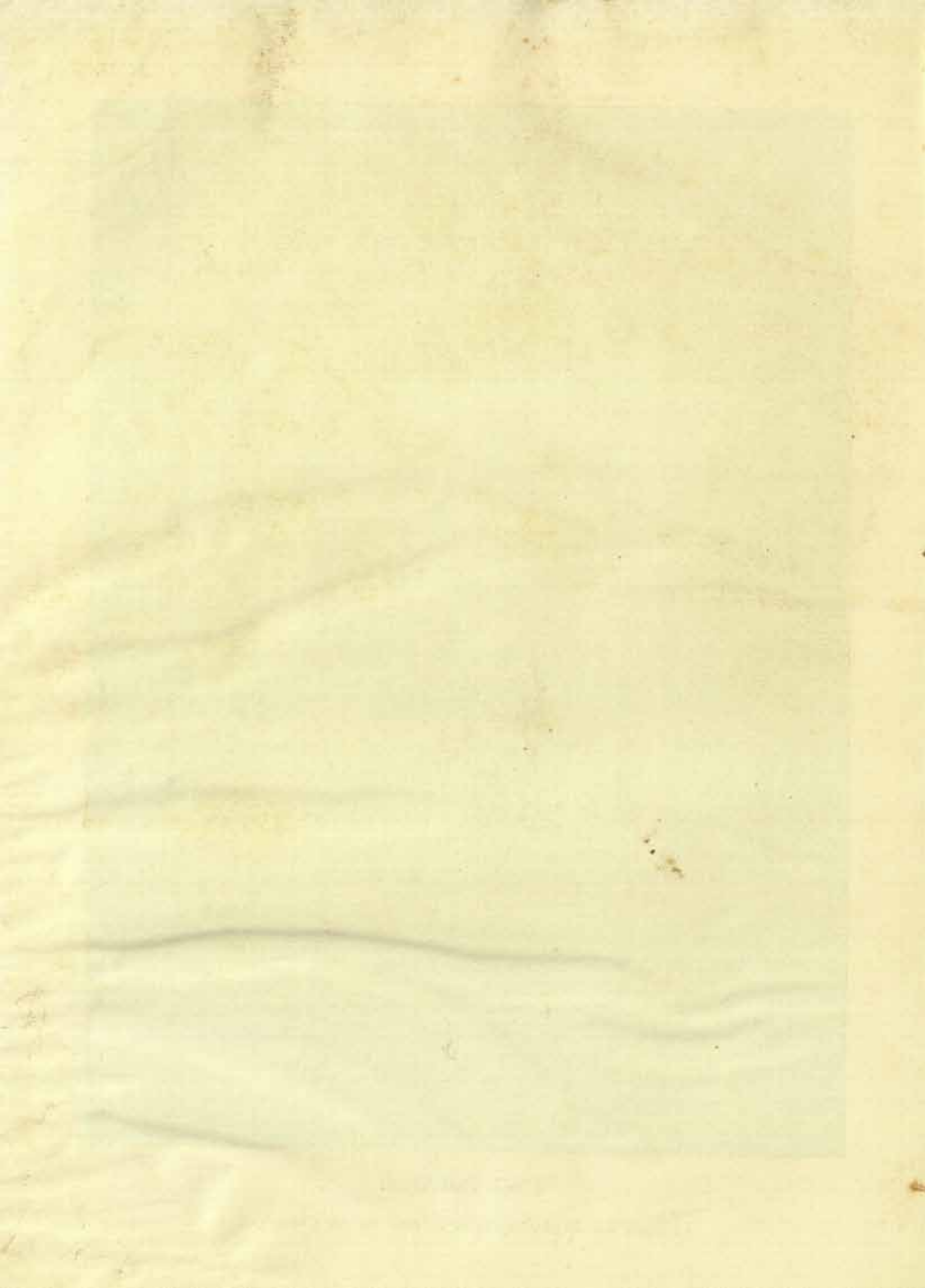
Guru-beeld, opgesteld met bijbehoorende kop en andere fragmenten.

Tjandi Prambanan.

Çiwaguru voor de plaatsing in de Z. cella van den Çiwatempel.

Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië

oudheidkundig verslag

1928

Derde en Vierde Kwartaal

Uitgegeven door het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen

Willebrorden
ALBRECHT & Co.
1929

OUDHEIDKUNDIG VERSLAG

OVER HET

DERDE EN VIERDE KWARTAAL 1928.

---

§ 1. *Personalia.*

Bij besluit van den Dir. van O. en E. dd. 19 September 1928 No. F 5/6/20, werd Dr. K. C. CRUCQ, daartoe uit Nederland uitgezonden, benoemd tot adjunct-oudheidkundige, terwijl bij besluit van den Dir. van O. en E. dd. 21 Augustus 1928 No. F 5/6/11, de heer V. I. VAN DE WALL aan het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst werd toegevoegd, teneinde belast te worden met werkzaamheden in het belang van de Hollandsche oudheden.

Bij dezerzijdsch besluit dd. 5 October 1928 No. 5751/38, werd de adjunct-oudheidkundige Dr. R. GORIS overgeplaatst naar Bali, teneinde in de eerste plaats eene uitgave van de *Epigraphia Javanica* voor te bereiden en ten tweede zich bezig te houden met de studie van de Oud-Javaansche litteratuur, de godsdienstige feesten en gebruiken der Balineezen, enz.

§ 2. *Reizen.*

In Juni en Juli bezocht de beroemde Orientalist Prof. Dr. Sylvain Lévi Java en Bali. Het wd. Hoofd vergezelde hem op zijn bezoek aan de oudheden van Midden- en Oost-Java en aan Bali.

Verder ondernam het wd. Hoofd reizen naar Cheribon voor de inventarisatie van de erfstukken in de Kraton Kasepoehan aldaar, wederom naar Bali teneinde de plaatsing van Dr. Goris voor te bereiden en hield hij voortdurend toezicht op de prehistorische ontgravingen.

Bij Gouvernements besluit dd. 15 November 1928 No. 14, werd hem een studiereis naar de Philippijnen opgedragen, waarheen hij in de tweede helft van November vertrok.

De adjunct-bouwkundig Inspecteur bezocht hoofdzakelijk de oudheden rond Prambanan. De maand October werd met den fotograaf-teekenaar doorgebracht te Tjeta, waar de oudheden werden schoongemaakt, blootgelegd en gefotografeerd.

De bouwkundig Opzichter en de fotograaf-teekenaar werkten in hoofdzaak op Tjandi Kalasan, terwijl laatstgenoemde in September Dr. W. F. Stutterheim vergezelde naar Bali en in October met den adjunct-bouwkundig Inspecteur te Tjeta verbleef.

De bouwkundig Inspecteur bezocht regelmatig het terrein te Singasari en te Watoe-gede. Verder maakte hij naar aanleiding van rapporten van den Resident van Palembang over nieuwe gevonden oudheden in opdracht van ondergeteekende in September een reis naar Palembang en inspecteerde tenslotte regelmatig de Oost-Javaansche Oudheden.

De heer Van de Wall ondernam een reis naar Menado teneinde ondergeteekende voor te lichten over de waarde van het Fort aldaar. Tevens werd hem opgedragen een onderzoek in te stellen naar de Hollandsche oudheden op Celebes.

De adjunct-oudheidkundige Dr. Crucq vergezelde het wd. Hoofd op diens reis naar Bali in October en bleef daar nog eenigen tijd, teneinde in gezelschap van Dr. Goris een lijkverbranding mede te maken.

§ 4. *Geschenken.*

De volgende boekwerken werden voor de bibliotheek ontvangen:

Epigraphia Indica. Vol. XIX, parts II, III en IV.

Annual Report on South Indian Epigraphy for the year ending 31 March 1927.

Requisition for carriage or shipping order.

Kern Instituut. Leiden. Annual bibliography of Indian archaeology for the year 1926.

P. A. J. Moojen. Kunst op Bali.

Epigraphia Indica. Vol. XVI, part VIII.

Archaeological Survey of India. Vol. XLII. New Imperial Series. The Chalukyan Architecture of the Kanarese District.

Inscriptions de Cambodge. Tôme IV.

V. I. van de Wall. Nederlandsche Oudheden in de Molukken.

Annual Report of the year 1927. Bangalore.

K. Miller. Wereldkaart van Idrisi.

Jaarverslag van den Topografischen Dienst over het jaar 1927.

Dagregister gehouden in 't Casteel Batavia, enz. Anno 1682.

Verslag der Viering van den 150sten Gedenkdag van de Stichting van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

§ 5. *Bescherming van monumenten en nieuwe opnamen.*

MIDDEN-JAVA.

Verslag van den Bouwkundigen Adjunct Inspecteur.

Aangezien de beschikbare fondsen niet toereikend waren om tot het einde van het jaar op denzelfden voet met de werkzaamheden aan Prambanan voort te gaan, werden medio Augustus de werkzaamheden aan Tjandi Lara Djonggrang stop gezet.

Prambanan (*derde kwartaal*). De gordels A en B zijn op den grond opgesteld; de gordel C was onder handen en is tot en met den vlakken dekband gereed gekomen.

Van den gestapelden ringmuur aan de Noordzijde is 59 M. omgewerkt en 't terrein onder den muur onderzocht. Tegelijkertijd werden vijf bijtempels van de 3e reeks, die voordat de steenstapeling en de aarde er werden opgebracht, nooit behoorlijk onderzocht zijn, eerst leeg gehaald en daarna, zoover als noodig bleek, uitgegraven. Bij dezen arbeid kwamen niet minder dan 194 geornamenteerde stukken aan het licht. (Steenen van de vier reeksen kleine bijtempels worden niet meegeteld).

Onder de nieuw gevonden stukken zijn ware pracht-exemplaren, zie o. a. foto No. 9302. De twee buitenste stukken zijn van den kalakop en de middelste van de omlijsting van den ingang van den Vishnu-tempel. Het is natuurlijk, dat de meeste steenen, die aan de Noordzijde gevonden worden, van den Vishnu-tempel afkomstig zijn, maar dat neemt niet weg, dat er ook van den Çiwa-tempel nog 21 stuks achterhaald werden. Hieronder waren o. a. twee belangrijke stukken van den kalakop boven den Noordelijken cella-ingang.

Uit dit alles blijkt, dat het nieuwe terreinonderzoek, hoewel het veel tijd en geld verslindt, absoluut noodzakelijk is, en tot „the bitter end” moet worden voortgezet.

Prambanan (*vierde kwartaal*). Begin November konden de werkzaamheden te Prambanan weer hervat worden. De gordels C (tusschenlijstwerk) en D (2e reeks nissen) werden op den grond afgesteld. Hiermede zijn nu alle gordels van den teerling afgehandeld. Daar ook reeds de onderste geledingen van de kroonlijst zijn gesteld, kon direct met de twee bovenste lijsten begonnen worden.

Een systematisch onderzoek van de omringende desa's had in het begin van het kwartaal plaats. In elke desa werd een erf uitgezocht, waarheen alle geornamenteerde stukken zijn gebracht, die in de desa werden aangetroffen. Hier werden ze zooveel mogelijk gesorteerd en vervolgens naar de verschillende tempels gebracht. De stukken, waarvan de herkomst nog niet vastgesteld kon worden, blijven echter op het erf, waar ze verzameld zijn. Het aantal enz. wordt in staten vastgelegd, zoodat ten allen tijde een gemakkelijke controle mogelijk is.

Voor het Lorodjonggrang-complex was de oogst maar zeer matig. In totaal werden hiervoor slechts 48 geornamenteerde steenen verzameld. Onder deze was één zeer belangrijk stuk nml. een basrelief, een der zgn. windhoeders, van den Nandi-tempel.

Nadat de desa's waren afgezocht, werd het onderzoek van den gestapelden Noordelijken ringmuur voortgezet. Nog enkele geornamenteerde steenen kwamen hierbij aan het licht. Hoe verder Oostwaarts het werk vorderde, des te kleiner werd het aantal stukken van de hoofdtempels afkomstig. Tenslotte werd uitsluitend materiaal van de kleine bijtempels gevonden. Daar er voorloopig aan dit materiaal geen behoefte bestaat, werd het onderzoek aan de Noordzijde gestaakt. Gerekend vanaf den Noord-Westhoek is er in totaal 124 M. omgestapeld en opnieuw ontgraven.

Nu is het niet uitgesloten, dat er in het verder Oostelijk gedeelte van den muur nog enkele stukken van een der hoofdtempels voorkomen. Mocht dit zoo zijn, dan zal waarschijnlijk het aantal toch zeer klein zijn, omdat we met het onderzoek een flink stuk Oostelijk van den oorspronkelijken steenhoop van Groneman gevorderd zijn. In ieder geval hebben we gemeend de gelden, die voor '29 zeer spaarzaam zijn toegemeten, beter te benutten met eerst het onderzoek van den Zuidelijken ringmuur te beginnen.

Dat dit onderzoek niet te vergeefs belooft te worden, bleek midden December op zeer toevallige wijze. Even ten Westen van de opzichterswoning stond midden in den muur een groote klapperboom. Door het zwiepen van den boom viel in een nacht een stuk van ongeveer 10 M. van den muur onderste boven. Behalve enkele fragmenten kwamen uit dit stuk muur 10 gave geornamenteerde steenen voor den dag, waaronder één prachtstuk van de ingangomlijsting van den Brahmatempel, en 7 stukken tot het Zuidelijk hoftempeltje behorende. We behoeven er dus niet aan te twijfelen, dat in dezen muur ook nog wel het een en ander te vinden zal zijn.

Kalasan (*derde kwartaal*). In het O. V. over het Ie kwartaal '28 zijn we de werkzaamheden gevolgd tot en met de restauratie van de nisafdekkingen van de Ie dakgeleding boven de Zuidelijke cella, en van den Zuid-Westhoek (ware hoek). Het werk op den voet volgende, komen we nu tot een bespreking van de hoogere bekroning en alles wat er mee annex is.

De foto's Nos. 8779, 8780 en 8783 geven respectievelijk de Oost-, Zuid- en Westzijde van de bekroning boven de kalakop-afdekkingen der nissen, zooals die bij den aanvang van het werk werden aangetroffen. Veel was er niet meer van te zien, daar het grootste gedeelte schuil ging onder den puinhoop. Eerst na de opruiming van het afgestorte materiaal werd een duidelijk beeld verkregen, foto No. 8786.

Uit de foto's van vóór en na de opruiming moge duidelijk blijken, dat boven de nisafdekkingen en de bekronende lijst in de eerste plaats een krans van bijna geheel vrij staande dagobs volgde. Wel waren de restanten van den eenen dagob belangrijker dan van den anderen, maar toch waren de sporen van alle nog duidelijk te zien.

Direct achter de dagobs lag de ruïne van een belangrijk bouwdeel. Op zich zelf is dit weer een complete geleding geweest d. w. z. dat het een eigen basis, teerling en bekroning had. De basis heeft de bekende profileering ojief, halfrond en rechthoekig versneden lijst. De bekroning bestond achtereenvolgens uit een rechthoekig versneden lijst, een zgn. diamantlijst, een ojief met gansmotief verrijkt en een vlakke dekljist.

Van den teerling en de bekroning is helaas weinig meer over, toch is het voldoende, om, behoudens een enkel detail, het geheel eruit op papier te reconstrueeren.

Op elk der zijden bevindt zich een vooruitspringende, ondiepe nis, welke ter weerszijde door een smallen pilaster wordt begrensd. De eigenlijke nisafdekking is

op de Zuidzijde van alle nissen verloren gegaan. Op de Oostzijde van het overeenkomstige bouwdeel boven de Noordelijke cella bleef echter nog een gedeelte van de nisbekroning gespaard, foto No. 9300b. Hieruit blijkt, dat de bekroning van het gewone Kalasan-type is geweest, een kalakop met makara's rustend op vooruitstekende consoles. De eigenlijke kalakop is niet terug gevonden, zoodat ook de aansluiting bij den dekband etc. niet bekend is.

De teerlingvelden naast de nissen zijn als paneelen behandeld, en met een fijn geprofileerd pilastertje en eenig ornament verrijkt, foto No. 9283.

Alvorens nog iets te zeggen over de vermoedelijke bestemming van dit bouwdeel, bespreken we eerst de restauratie van de geheele bekroning, boven de nisafdekkingen.

Ofschoon veel van de dagobs verloren was gegaan, was toch de juiste plaats, grootte en vorm met absolute zekerheid uit de restanten te reconstrueeren. Zoo waren o. a. van alle dagobs, waar deze bij het achterliggende bouwdeel aansluiten, nog enkele stukken van het lotuskussen over, foto's Nos. 8786, 9091 en 9089. Dit waren waardevolle gegevens, want niet alleen stond hierdoor de juiste plaats vast, maar kon ook de grootte van de dagobs er met zekerheid uit afgeleid worden. Behoudens niet noemenswaardige verschillen, die altijd bij overigens gelijke onderdeelen geconstateerd kunnen worden, bleken alle dagobs even groot te zijn. Voorts kon vastgesteld worden, dat de dagobs van één zelfde type zijn geweest, want de hoogte van het plint, waarop het lotuskussen rust, de vorm en teekening van het lotuskussen, het aantal en de hoogte van de vlakke bandjes boven het lotuskussen, dit alles is bij alle dagobs gelijk.

Daar nu vast stond, dat alle dagobs aan elkaar gelijk waren, was de hoogte, vorm etc. bekend door het eene exemplaar op de Westzijde, dat nog voor een gedeelte compleet aan de ruïne werd gevonden, foto's Nos. 8783 (links van de bamboe) en 9089.

Behalve de pinakel werden dus de gegevens voor de reconstructie van de dagobs aan de ruïne zelf gevonden. De bijbehorende pinakel moest echter onder het losliggende materiaal op het terrein gezocht worden. En inderdaad gelukte het om onder de vele topstukken er een te vinden, waarvan het voetstuk paste in de vierkante inlating van de dagob op de Westzijde, foto's Nos. 9091 en 9089.

Nadat de vorm etc. was vastgesteld, kon tot reconstructie van de dagobs in het werk worden overgegaan. Wel moest hierbij veel nieuw werk worden ingelascht, maar we hebben gemeend, dat dit hier ten volle verantwoord was. Alleen het lotuskussen had een ornamentale versiering en o. i. wordt dit gemis rijkelijk vergoed door de in architectonisch opzicht groote aanwinst, die door de reconstructie van deze rijke bekroning is verkregen, foto's Nos. 9281, 9282 en 9283.

Van het bouwdeel achter den krans van dagobs werd helaas zoo goed als niets meer bij gevonden, zoodat het weer in denzelfden afgebrokkelden vorm herplaatst moest worden. Alleen werden de nissen op de Oost- en Zuidzijde en de hoek op het Zuid-Oosten op gelijke hoogte gebracht met de nis op de Westzijde en den hoek op het Zuid-Westen, om hierdoor aan de dagobs een rustiger fond te geven

Tegelijk releveeren we hier even, wat er tot dusver van de hoogere bekroning met zekerheid bekend is. Helaas is het droevig weinig. De foto's Nos. 8786, 8783 en 9283 doen zien, dat op de vlakke deklijst van de bekroning een plintstuk volgt, waarop het restant van een betrekkelijk kleine dagob rust. Dit is alles. Het aantal en de juiste vorm van deze kleine dagobs is zelfs onbekend, om van het eventueel volgende achtkant en de opperste bekroning maar te zwijgen.

Voor de beantwoording van de vraag, waartoe dit afzonderlijke bouwdeel diende en waaruit de opperste bekroning bestond, bezitten we enkele waardevolle directe en indirecte aanwijzingen.

Op de bekroning van de IIe dakgeleding (Ie achthoek) van den kernbouw ligt in de as van de voorsprongen op de Zuid-, Oost- en Noordzijde het lotuskussen van een dagob. Deze dagobs stonden dus achter de hoogste bekroning van de voorsprongen der cella's, waaruit volgt, dat de bekroning reeds ter hoogte van den bovenkant van het eerste achtkant van den kernbouw geveel vrij stond. Ook het voorkomen van nisjes in alle vlakken van het achtkant van de IIIe dakgeleding bevestigt dit. Trouwens de vrijstaande bekroning teekent zich reeds af in het bouwdeel boven de Ie dakgeleding van de nevencella's, want ook dit is al gedeeltelijk van den kernbouw los gemaakt, foto's Nos. 9281 en 9283.

Nu is het niet moeilijk om te raden, waaruit de opperste bekroning bestond. Wat anders kan het geweest zijn, dan het zoo bij uitstek Buddhistische bekroningsmotief, de vrijstaande dagob? Evenals de ware hoeken waren dus ook de voorsprongen der cella's door een vrijstaande dagob be kroond. In den pyramidalen opbouw dus eerst de vier dagobs van de ware hoeken, vervolgens op een hooger plan vier grootere dagobs in de assen van de voorsprongen der cella's en tenslotte de alles beheerschende, monumentale dagob boven den kernbouw. Met deze zeer ruwe schets voor oogen kunnen we ons eenige voorstelling vormen van welk een plastische rijkdom Kalasan's tempelkop is geweest.

Meer dan een voorstelling kan het echter niet zijn, omdat tot dusver noch van de dagobs boven de voorsprongen noch van de groote centrale dagob directe gegevens bekend zijn. Wel kunnen we de schets van de opperste bekroning boven de cella's met behulp van de oplossing op de ware hoeken preciseeren, waarbij dan het bewuste bouwdeel achter den krans van dagobs boven de Ie dakgeleding der cella's als het rijke piedestal is te beschouwen van het achthoekig voetstuk, dat de bekronende dagob droeg, maar een gedetailleerde vastlegging van deze geledingen is met den tegenwoordigen stand van zaken niet mogelijk.

De opperste bekroning van den Zuid-Westhoek (ware hoek) was voor het grootste gedeelte afgestort en wat er nog van restte was zeer bouwvallig. De foto's Nos. 8784 en 8787 geven respectievelijk den hoek vóór en na de opruiming van het afgestorte materiaal.

Op den Noord-Oosthoek was de dagob echter nog voor een gedeelte compleet, foto No. 9088, zoodat hier de gegevens voor de reconstructie gevonden werden. Alleen ontbrak ook hier de pinakel met voetstuk. We hadden echter het

geluk om deze ontbrekende stukken op het terrein te vinden, foto No. 9095. Weliswaar was de lengte van de inlating in de dagob incompleet, maar door een eenvoudige meting vanuit het middelpunt was de totale lengte gemakkelijk vast te stellen.

Daar nu aangenomen mag worden, dat de dagobs op de vier hoeken aan elkaar gelijk waren, wat o. a. ook bleek uit de grootte van de lotuskussens, kon de Zuid-Westhoek volgens het model van den Noord-Oosthoek gereconstrueerd worden. Hierbij moest nieuw materiaal ingevoegd worden, maar de motieven, die we bij de bespreking van de dagobs boven de Zuidelijke cella naar voren brachten, gelden in niet mindere mate voor de ware hoeken. Ook hier weegt o. i. het herwinnen van den oorspronkelijken vorm en het oude silhouet ruimschoots op tegen het gemis van enkele geornamenteerde stukken.

Nadat de Zuidzijde zoover gereed was, werd de steiger afgebroken en naar de Noordzijde overgebracht. Hier werd in de eerste plaats, zoover ook eenrichtige restauratie van het gewelf in de Noordelijke cella zulks eischte, het middenpenant afgehaald. Uit de foto's Nos. 8774 en 9300a moge blijken dat een en ander dringend voorziening behoefde. Tegelijkertijd werden de Noord-West- en Noord-Oosthoek voor een gedeelte afgebroken, om straks een behoorlijke basis voor de restauratie van de dagobs te hebben. Ook de teerlingbasis en het soubasement op den Noord-West- en Noord-Oosthoek werd onder handen genomen. Voor verdere bijzonderheden zie men het rapport van den heer Van Coolwijk.

De hoop, dat er aan de Noordzijde tusschen het afgestorte materiaal nog gegevens voor de nisafdekkingen en de bekroning van de IIe dakgeleding (Ie achtkant) gevonden zouden worden, is niet vervuld. Wel werd op den Noord-Westhoek de kalakop van een nisafdekking gevonden, maar evenals op den Zuid-Oosthoek ontbreken ook hier de bijbehorende makara's. De nisafdekking en de bekroning van de IIe dakgeleding zijn dus nog altijd onbekend. Intusschen wordt het onderzoek van de losliggende fragmenten voortgezet in de hoop, dat er nog eenige gegevens voor den hooger en bouw gevonden worden.

De restauratie van het gewelf in de hoofdkamer en de IIIe dakgeleding kwam nagenoeg gereed. Van de laatste werden de horizontale lijsten in de basis, die alle onversierd zijn, hersteld, zoodat ze zich weer strak in de ruïne afteekenen. Ook de halfronde kolommetjes naast de nissen werden ter wille van een duidelijke markering op gelijke hoogte van het aansluitende muurwerk gebracht.

Direct na den oogst van het riet op het veld, waar verleden jaar den 1en November de groote bronzen klok is gevonden, werd het terrein over een oppervlakte van ongeveer 100 M² afgegraven. Behalve twee aarden vaten, die in vorm iets met die van verleden jaar verschillen, werd niets bijzonders aangetroffen. Wel kwamen bak- en natuursteen aan het licht, maar de stukken lagen zonder het geringste verband in den grond. Van de natuursteen stukken waren enkele geprofileerd, één zelfs geornamenteerd, zoodat het niet onmogelijk is, dat er oorspronkelijk een of

ander bouwwerk gestaan heeft, maar het is alles zoo grondig omgewoeld, dat er zelfs geen fundeeringslaag ongerept bleef.

De aarden vaten, die binnen en buiten voor het grootste gedeelte met een groenachtige glazuurlaag zijn overtrokken, lagen in de onmiddellijke nabijheid van de klok. Daar ze bij het opgraven geheel gevuld waren, zijn ze naar Prambanan getransporteerd en daar in tegenwoordigheid van het wd. Hoofd van den Dienst onderzocht. Het eene vat bevatte niets dan gewone aarde, op den bodem van het andere werd een zware ijzeren ketting gevonden. Het stuk was echter tot een vormlooze massa aan elkaar gebakken, die niet meer door de opening van den pot kon. In deze koek waren nog twee, drie schalmen van ongeveer 7 cM. te onderkennen. Blijkbaar heeft dus de ketting voor een zwaar voorwerp gediend en is het niet onmogelijk, dat ze bij de klok behoort.

Kalasan (*vierde kwartaal*). Met de restauratie van de Noordzijde en den Noord-Oost- en Noord-Westhoek werd geregeld doorgedaan. Deze werkzaamheden vorderen goed en zullen waarschijnlijk in het begin van het volgende jaar klaar zijn. Tegelijk werd het Westelijk gedeelte van de IIe dakgeleding (Ie achtkant) voor zoover noodig afgehaald en opnieuw gesteld. Evenals op de Oostzijde vertoonen de restanten van de Westelijke cella groote scheuren etc., zoodat dit alles ook voorziening behoeft. De herstelling en completeering van den Noord-Oosthoek van het soubasement en de teerlingbasis kwam gereed. Ook het gewelf in de groote cella is klaar.

Na afloop van den herstellingsarbeid aan de IIe en IIIe dakgeleding werden ze nauwkeurig opgemeten en de gegevens in schetsteekeningen vastgelegd. Ook werden van verschillende details de noodige foto's genomen. Bij het meten, fotografeeren etc. bleek eerst recht duidelijk, dat de bouwmeesters het in de hoogere geledingen van den tempel met de symmetrie niet zoo nauw genomen hebben. Zoo wijkt o. a. de grondvorm van de achthoekige dakgeledingen belangrijk van een meetkundigen achthoek af, horizontaal lijstwerk correspondeert niet, etc. We hopen hier later aan de hand van teekeningen en foto's nog nader op terug te komen.

Bij de reeds in vorige rapporten gesignaleerde onjuistheden in de teekeningen van Melville dient nog een belangrijke correctie gevoegd te worden, nml. in de verdeeling van de dagobs, die boven de bekroning van de IIe dakgeleding (Ie achtkant) geplaatst waren. Op de oude reconstructie-teekening zijn twee type dagobs over den achthoekigen omtrek verdeeld en wel één groote dagob op de vier velden boven de ware hoeken en telkens drie kleinere op de vlakken in de assen van den tempel. In totaal dus 16 dagobs, 4 groote en 12 kleinere. Het aantal van de dagobs klopt, maar de aangegeven verdeeling is onjuist. De foto's 9420, 9422 en 9423 geven tezamen een overzicht van het Zuid-Oostelijk gedeelte van de IIe dakgeleding, waarop de restanten van de dagobs nog te zien zijn. Hieruit blijkt, dat in de as van elk der acht vlakken een dagob ligt en nog een op elken hoek. De laatste ligt in de as van den hoek, dus niet, zooals de oude teekening aangeeft, in eenzelfde lijn met de dagob op de frontvelden.

Een tweede onjuistheid op de oude teekening is, dat de drie dagobs op de frontvelden (de velden, die in de assen van den tempel liggen) alle even groot zijn. De dagobs, die in het midden van de acht velden staan, zijn van dezelfde grootte, die op de hoeken zijn echter aanmerkelijk kleiner. Heeft het achthoekig voetstuk van het groote type een doorsnede van 1.40 M., van het kleine type is het slechts 1.00 M.

De 16 dagobs zijn dus alternatief over den omtrek verdeeld. Opmerkelijk is, dat om den voet van de centrale dagob van het bijtempeltje van tjandi Sewoe op precies dezelfde wijze 16 dagobs zijn geplaatst. Ook daar 8 groote in het midden van de velden en 8 kleinere boven de hoeken.

Omtrent den vorm van de dagobs van Kalasan is helaas niets met zekerheid bekend. Wel konden enkele fragmenten van de lotuskussens saamgesteld worden, maar overigens is het materiaal te incompleet, om er den juisten vorm uit te leeren kennen.

Intusschen zijn ook de stukken, waarvan vermoed wordt, dat ze tot den voet en de balustrade hebben behoord, nader bestudeerd. Voor den voet gaf dit nog een aardig resultaat. Zoo gelukte het, om de profileering van den voet tot en met oijef boven de vlakke dekljst, en de paneelverdeeling met afwisselend siermotief in het fries vast te stellen. Tevens werd hierbij bekend de wijze van waterafvoer van den omgang middels makara-spuiers op de hoeken. Uit enkele van deze makara-spuwers blijkt, dat er oorspronkelijk behalve op de hoeken, ook nog een of twee op de lange zijden naast de trappen waren geplaatst. De juiste plaats hiervan is echter tot dusver nog niet bekend. Evenmin gelukte het, om iets meer van de eigenlijke balustrade te weten te komen. Het materiaal hiervoor is zoo incompleet, dat er vrijwel geen twee steenen op of aan elkaar passen. Wel is er aan de hand van de verschillende stukken een aannemelijke hypothese op te bouwen, maar zekerheid is nog in geen enkel geval bereikt. Hetzelfde geldt ook voor de poorten, trappen, enz.

Met behulp van de oude teekening van Cornelius werd een nieuwe situatie opgezet, die straks bij het onderzoek van het klooster goede diensten kan bewijzen. De oude maten zijn in meters herleid. Op de nieuwe situatie zullen tegelijk de vindplaatsen van den grooten raksasa en de bronzen klok worden aangegeven.

B o r o b o e d o e r. Op de Zuid- en Westzijde van de tweede gaanderij werden weer enkele vloergedeelten opgehaald en vlak gelegd. Op de Noordzijde in dezelfde gaanderij zijn ook nog enkele plaatsen, waar het water blijft staan, maar door geldgebrek moest het werk gestaakt worden. Zoodra er echter weer middelen ter beschikking komen, wordt het voortgezet, want een goede waterafvoer is voor het behoud van het monument en van de reliefs in het bijzonder een eerste vereischte.

Verder werd van dit monument de Noordelijke hoofd-muur in de Ie gaanderij uitgelood. Uit het hierbij overgelegd vergelijkend staatje van de metingen in 1914—1917 en 1928 blijkt, dat de toestand na 1917 vrijwel onveranderd is gebleven:

Punten	1914	—	1917	—	1928	—
x-f	200	—	206	—	208	mM.
x-e	420	—	420	—	420	„
y-a	520	—	543	—	540	„
y-b	170	—	170	—	171	„
z-d	350	—	349	—	348	„
z-e	410	—	416	—	418	„

P e n d e m. Bij tjandi Pendem werd, na aankoop van een strook grond, aan alle zijden een behoorlijk talud gemaakt en de pagger opnieuw geplaatst. Tegelijk werd een gemetselde waterafvoer naar de kali gemaakt.

N g a w e n. De tempels en het terrein grondig schoon gemaakt en de pagger, voor zoover nodig, vernieuwd.

T j e t a. Met den fotograaf-teekenaar werd in de maand October op den Lawoe verbleven in hoofdzaak voor een onderzoek van tjandi „Tjeta”. Het geheele terrein werd ontgraven, onderzocht, enz. Hierbij kwamen enkele nieuwe vondsten aan het licht, o.a. enkele beelden en beeldfragmenten, 3 basreliefs, het jaartal 139(4) op den rug van een poortwachter etc. Van het verblijf op den Lawoe werd tevens gebruik gemaakt, om de terrassen op den top te bezoeken. De resultaten van dit onderzoek zullen later in een afzonderlijk rapport neergelegd worden.

Van den Assistent-Resident van Djokjakarta werd een schetskaartje van de kraton „Kedaton Plered” ontvangen. Dit kaartje was met behulp van de aanwyzingen van een oud desa-hoofd opgesteld, die beweerde, de kraton nog vrij compleet gekend te hebben. En inderdaad bleek bij een zeer oppervlakkige contrôle, dat het kaartje menig betrouwbaar gegeven bevat. Voor een eventueel nader onderzoek kan het dan ook kostelijke diensten bewijzen.

Op het bureau van den O. D., te Weltevreden was het bericht binnengekomen, dat in het gehucht Pakingan, Afd. Bojolali, een steenen beeld (relief) was gevonden, welk beeld was overgebracht naar de woning van den Assistent-Wedono van Moesook. Bij een onderzoek bleek het een dorpelwachter, Mahakala. De hoogte van het beeld, dat beschadigd is, is 0.72 M. Op hetzelfde erf bevinden zich nog 4 andere kleine beelden, die reeds door Dr. Goris zijn geïnventariseerd. Bij dezelfde gelegenheid werd tjandi Lawang bezocht. Omtrent dezen tempel valt niets bijzonders te rapporteren.

Enkele maanden geleden ontvingen we het bericht, dat zich in den tuin van den heer Han te Salatiga, behalve vele beelden ook eenige mooie tempelfragmenten

bevonden. Het bleek een ware verzameling te zijn. De kwaliteit van de beelden staat echter niet hoog, terwijl de meeste op een afschuwelijke manier met cement zijn bijgewerkt. Onder deze deerniswekkende stukken bevinden zich inderdaad een paar fraaie tempelstukken met beeldfragmenten. De oorspronkelijke vindplaats kon echter niet medegedeeld worden. Daar het van belang is, om te weten, waar deze stukken vandaan komen, zullen er nog verdere informaties ingewonnen worden.

De tjandi's Idjo, Merak, Lawang, Asoe, Pendem en Loemboeng werden grondig schoongemaakt. Ook de Diëng-tempels kregen een beurt, terwijl daar een begin is gemaakt met het schoonmaken van de waterleidingen.

Verslag van den Bouwkundig Opzichter.

Kalasan (derde kwartaal). Zuidelijke voorbouw en Ware boek Zuid-Oost. In het begin van dit kwartaal kwamen de werkzaamheden aan de Zuidzijde van den tempel gereed. Ook het aanmaken en stellen van de lijsten van de teerlingbasis op den waren hoek Zuid-Oost werden beëindigd. Van den hoekpilaster van de teerling op dezen hoek werden de vijf onderste steenen, welke verbrijzeld waren, door nieuwe vervangen.

Nadat door den Fotograaf-Teekenaar nog de noodige detailopnamen gemaakt waren, werd 25 Juli begonnen met het afbreken van den steiger.

Noordelijke voorbouw en Ware boeken (Noord-Oost en -West). Nadat 15 Augustus de steiger aan de Noordzijde gereed gekomen was werd direct begonnen met het afbreken van de restanten van de bekroningen, de eerste dakgeledingen en de gedeeltelijke kroonlijsten op de beide ware hoeken. Daarna werd een aanvang gemaakt met het afbreken van de restanten van den Noordelijken voorbouw.

In overleg met den Bouwk. Adj. Inspecteur werd besloten om in eene moeite door ook het gewelf van de Noordelijke cella, dat aan drie zijden, resp. Noord-, Oost- en Westzijde belangrijk ontzet was, (op enkele plaatsen werd eene afwijking van 30 cm. geconstateerd) onder handen te nemen. Laag voor laag werd over de geheele breedte en diepte, tot aan de Zuidelijke gewelfoverkragingen, afgenomen en op het terrein opgesteld. Dit geschiedde tot aan de bovenste laag van de loodrecht opgaande cellawanden. Verder naar onderen werd alleen de Noordzijde afgebroken, op dusdanige wijze dat de Oost- en Westelijke cellawanden, met een vallenden tand, konden blijven staan. Deze afbraak werd voortgezet tot en met de lijsten van de teerlingbasis.

Gelijkertijd werd ook de gebroken dorpel boven de nis in den teerling aan de Oostzijde van den voorbouw er uitgelicht.

Na vorengenoemde werkzaamheden werd direct begonnen met het wederom opnieuw stellen van de restanten van den voorbouw. Elke laag werd na afgesteld te zijn met vloeibare cementspecie volgegoten en waar gewenscht met de noodige klauwankers versterkt. De reeds genoemde gebroken nisdorpel werd aan de onderzijde versterkt met een kanaalijzer No. 20. Dit bint, met aan elken kant eene oplegging

van 25 c.M. en gebogen volgens het beloop van den onderkant van den dorpel, werd ingehakt en daarna met sterke cementspecie volgegoten. Aan de onderzijde van het bint werd gaas aangebracht en dit daarna gepleisterd.

De werkzaamheden aan den Noordelijken voorbouw waren tegen het eind van dit kwartaal gevorderd ter hoogte van de kroonlijst. Begonnen werd ook met het opnieuw stellen van de afgenomen lagen van de beide ware hoeken. Aan den Noord-Oosthoek vorderden deze werkzaamheden zoover, dat tegen het eind van dit kwartaal de kroonlijst geheel gesteld was en met de eerste dakgeleding begonnen werd. Aan den Noord-Westhoek, waaraan iets later begonnen werd, is men momenteel nog bezig met het stellen van de kroonlijst.

Tweede Soubasement ware boek. (Noord-Oost). Tijdens het maken van den steiger aan de Noordzijde werden de werkzaamheden aan de beide ware hoeken tijdelijk gestaakt. Nadat de steiger geplaatst was werd onmiddellijk doorgegaan met het tweede soubasement. Zooals in het vorig verslag reeds vermeld waren deze werkzaamheden gevorderd tot het aanmaken en stellen van den boven het plint gelegen ojiefband. Achtereenvolgens werden nu de boven dezen band behorende halfronde lijst, het paneel met aan onder- en bovenkant een uitspringend bandje, boven dit paneel wederom een ojieflijst en daarboven de dekband aangemaakt en gesteld. Vervolgens werd begonnen met de herstellingen van de lijsten van de teerlingbasis. In de eerste helft van het volgend kwartaal zullen deze werkzaamheden gereed komen, zoodat dan begonnen kan worden met het verder aanmaken en stellen van het tweede soubasement en de teerlingbasis aan den Noord-Westhoek.

Derde dakgeleding. Nadat de herstellingen aan het gewelf in de hoofd-cella in dit kwartaal waren gereed gekomen, werd begonnen met het opnieuw stellen van de restanten van de derde dakgeleding. Ook hier werd wederom elke laag na gesteld te zijn volgegoten met cementspecie en waar noodig met ankers versterkt. De werkzaamheden aan deze dakgeleding zullen in het volgend kwartaal gereed komen.

Terreinonderzoek. Op de plaats waar het vorig jaar de bronzen bel gevonden werd, ten Zuiden van tjandi Kalasan, werd in dit kwartaal zoodra het suikerriet gesneden was een nader onderzoek ingesteld over een oppervlakte van $\pm 100 M^2$. Voor verdere bijzonderheden betreffende dit onderzoek kan verwezen worden naar het rapport van den Bouwkundig Adj. Inspecteur.

Kalasan (vierde kwartaal). *Noordelijke voorbouw en Ware boeken.* (Noord-Oost en -West). Nadat de restanten van de kroonlijst van den Noordelijken voorbouw gesteld waren, werd begonnen met het herplaatsen van de resten van de eerste dakgeleding. Vervolgens werden de twee dagobs in de inwendige hoeken op deze geleding gesteld, de ontbrekende steenen hiervan werden nieuw aangemaakt. Daarna werden de restanten van het door de (oorspronkelijk vijf) dagobs omsloten bouwdeel gesteld. Alle lagen werden op de gebruikelijke wijze volgegoten met cementspecie en waar gewenscht met ankers versterkt.

Gelijkertijd werden ook de beide ware hoeken onder handen genomen. Nadat de kroonlijsten hiervan gesteld waren, werden de eerste dakgeledingen herplaatst en vervolgens de twee groote dagobs.

Tweede dakgeleding. (Noord- en Westzijde). Ook hier werd, evenals vroeger reeds aan de Oost- en Zuidzijde geschiedde, de buitenwand en een gedeelte van de kern afgebroken en vervolgens laag voor laag opnieuw gesteld en volgegoten met cementspecie.

Derde dakgeleding. Met het opnieuw stellen van de restanten van deze geleding werd geregeld voortgegaan. Alle vorengenoemde werkzaamheden kwamen in dit kwartaal gereed.

Teerlingbasis. (Ware hoek Noord-Oost). Met het aanmaken en opnieuw stellen van de lijsten op dezen hoek werd ook geregeld voortgegaan. Van den hoekpilaster van den teerling werden enkele verbrijzelde steenen door nieuwe vervangen. Ook deze werkzaamheden kwamen in dit kwartaal gereed.

Tweede Soubasement. (Ware hoek Noord-West). De herstellingen aan dezen hoek werden ook hervat en vorderden in dit kwartaal zoover dat het soubasement gereed kwam en begonnen werd met de herstellingen aan de teerlingbasis.

Waar dit nog niet speciaal is vermeld, zij aangeteekend dat alle opnieuw gestelde lagen werden volgegoten met cementspecie en waar gewenscht de noodige ankers voor versterking werden aangebracht.

Westelijke voorbouw. Tegen het eind van dit kwartaal werd ook nog begonnen met het afbreken van de restanten van dezen voorbouw. Begin Januari kan begonnen worden met het opnieuw stellen van deze afgebroken muurresten.

Terreinwerkzaamheden. De groote puinhoopen op het terrein, grootendeels afkomstig van den steunbeer aan de Zuidzijde, werden opgeruimd. In den loop van het volgend kwartaal zal ook begonnen worden met de verdere ontgraving van het terrein en de afwatering aan de Oostzijde. Tevens zal dan ook het eerste soubasement gedeeltelijk afgebroken en opnieuw gesteld worden.

Verslag van den Photograaf-teekenaar.

In aansluiting aan mijn voorgaand rapport werd doorgewerkt op Tjandi Kalasan met meten en fotografeeren. De werkteekeningen zijn gereed.

Den 14^{den} Augustus werd een begin gemaakt met de 15 × 40 opnamen van de reliefwindhoeders voorkomende op den teerling van den Çiwatempel te Prambanan.

Den 24sten Augustus werden eenige metingen verricht om en nabij Tjandi Kalasan aan de hand van een oude schetsteekening van Cornelius, waar op de Zuidzijde achter Tjandi Kalasan de kloosterresten zijn aangegeven benevens eenige aanwijzingen, waar de vier groote raksasa's zich toen der tijd bevonden.

Ongeveer 10 September ontving rapporteur telegrafisch opdracht van het Wd. Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst om met Dr. W. F. Stutterheim naar Bali te gaan. Den 18^{den} September vertrok hij naar Soerabaja alwaar eenige bronzen beeldjes werden gefotografeerd en opgemeten bij de Weduwe Rümer.

Na terugkeer van zijn Bali-reis, hervatte hij zijne werkzaamheden weer op den 9^{den} October op Djokja. Alle fotografische opnamen van deze reis werden ontwikkeld.

Den 11^{den} vertrok hij onder leiding van den Bouwkundig Adj. Inspecteur naar Tjetä, een oudheid op de Westhelling van den Lawoe op een hoogte van 2200 Meter. Dit terrassenheilgdom werd opgemeten en gefotografeerd. Over deze werkzaamheden wordt uitvoerig rapport uitgebracht door den Bouwkundig Adj. Inspecteur.

Den 2^{den} November was rapporteur weer op Djokja waar de foto-opnamen ontwikkeld werden. Vanaf den 13^{den} werd doorgewerkt op Prambanan.

Den 26sten ging rapporteur met den teekenaar Timboel naar Tjandi Sari in 't Zuidergebergte (vlakte van Soeroegedoeg) waar een tweetal pasgevonden tjandi's werden opgemeten met de omgeving; het laatste was noodig voor aankoop van den grond; tevens werden er eenige opnamen gemaakt van deze twee tjandiresten. Daarna werd het terrein om Tjandi Koebera ten Oosten van Tjandi Sewoe opgemeten en in teekening gebracht voor den aankoop der gronden.

Begin December, toen het restauratiewerk op den bovenbouw van Tjandi Kalasan gereed was, werd dit gedeelte geheel afgemeten en in teekening gebracht met het oog op de reconstructietekening van dit heiligdom. Ook werden nog verscheidene foto's gemaakt van enkele bouwonderdeelen hiervan.

Den 18^{den} ging rapporteur in gezelschap van den Bouwk. Adj. Inspecteur naar Bojolali.

OOST-JAVA.

Verslag van den Bouwkundig Inspecteur.

Bescherming, ontgraving, sorteering, enz. Aan den tempel met tempelterrein te SINGOSARI werd de laatste hand gelegd; voor zoover mogelijk werden alle fragmenten — met de honderden, welke uit de desa's verzameld waren — bij elkaar gebracht op het tempelterrein, gesorteerd en op den beganen grond opgesteld, zoodat er nu een geordende toestand verkregen is.

De tempel, aan vier zijden, werd geteekend volgens den bestaanden toestand, de maten laag voor laag en steen voor steen, zoo nauwkeurig mogelijk opgemeten, vervolgens de teekeningen gemaakt der vier tempelzijden en daarop aangegeven welke steenlagen en steenen ontbreken; de samenstelling der bekroningen kan worden verklaard uit de gegevens op den beganen grond in natura opgesteld. Omtrent de eindbekroningen kon geen absolute zekerheid verkregen worden, ofschoon verscheidene bouwsteenen van de hoofd-eindbekroning aanwezig zijn.

In het midden latend, of er in verband met de teekeningen redenen gevonden kunnen worden om tot herstelling van den tempel over te gaan, kan er wel met aandrang op gewezen worden, dat voor het behoud van het monument, gezien de vele afwijkingen tusschen de bouwsteenen, gevaar dreigt en het zeer wel mogelijk is, dat tengevolge van eene aardbeving de geheele tempel zal omverstorten.

W a t o e g e d e. Aan het einde van het derde kwartaal werd een aanvang gemaakt met de ontgraving van de badplaats, welke behoort bij de desa Watoe gedé, ten noorden van het station te Singosari. Toen van ter zijde werd vernomen, dat zich daar ter plaatse een klein baksteen-muurtje bevond, waarover het bronwater heenstroomde, ben ik op zoek gegaan en na een oppervlakkige schoonmaak, foto: 9229, tot de erkenning gekomen, dat de aanwezige baksteenlagen een deel uitmaakten van eenen muur, welke aan beide zijden in den grond verdween. De bron bevindt zich bóven de waterafvloeiing links op de foto. De muur loopend in de richting noord-zuid werd ten noorden ontgraven en, nadat in dit gedeelte een spuiërbeeldje voor den dag kwam, waarvan een detail wordt afgebeeld op foto's: 9232 en 9233 en bovendien de inwendige hoek werd aangetroffen, werd de ontgraving vervolgd in de richting naar het westen; in deze richting werd geen inwendige hoek ontdekt, maar er werd vermoed, dat er nog wel muurresten te vinden zouden zijn onder de wortels van verschillende bamboestoelen aan de westzijde; zooals op foto: 9231 te zien is, was dit inderdaad het geval en kon geconstateerd worden, dat deze muurgedeelten behoorden bij een trapvleugel.

Tot nog toe waren de ontgravingswerken vrij gering geweest, maar daar er nu reden was om met het onderzoek door te gaan moesten verschillende maatregelen genomen worden, om de uitvoering dezer werken mogelijk te maken.

De bron ligt ongeveer tien meter onder het niveau van den weg, welke op een afstand van plus minus dertig meter in de richting west-oost is aangelegd; vanaf dezen weg bereikte men langs een slingerpaadje de plek, afgebeeld op foto: 9229, die bij voortdurend als waschplaats wordt gebruikt door de bevolking.

Het bronwater werd naar het zuiden afgevoerd door een slokan, welke als het ware lag verscholen onder den weelderigen groei van struiken en bamboe; daar de bron aan drie zijden is ingesloten door hoge grondmassa's en het terrein slechts aan de zuidzijde open lag, was het niet mogelijk langs een andere zijde de waterafvoer te verleggen en toen was gebleken, dat de tegen den trapvleugel aansluitende westelijke muur daar ontbrak, was het noodzakelijk de slokan om te leggen om het mogelijk te maken den westelijken muur bloot te leggen.

Ofschoon deze muur plaatselijk zoo goed als verdwenen was, werd de ontgraving in zuidelijke richting voortgezet met het resultaat, dat over een lengte van twaalf meter de oorspronkelijke bassinmuur vrijwel geheel intact werd teruggevonden tot aan den inwendigen zuid-oosthoek.

In den loop der tijden was deze muur geheel bedolven door een grondmassa van bijna vier meter hoog en om deze grondmassa's te bergen was het noodig de nieuw gegraven slokan met bamboe enz. over een lengte van ongeveer twintig meter dicht te leggen en daarop de uitkomende grond tijdelijk te deponeeren.

De geheele lengte van het bassin, gebleken ná de ontgraving van den oostelijken muur, bedraagt inwendig 24 Meter; de breedte, voor den dag gekomen door de ontgraving van den noordelijken muur, is inwendig 7 Meter; het hart van de meer genoemde trap aan de westzijde, gemeten uit den noordmuur, bedraagt 5 Meter en

toen de totale lengte bekend was, was de mogelijkheid niet uitgesloten dat bij verdere ontgraving van den westelijken muur méér naar het zuiden ook nog restanten ontdekt zouden worden; hiervoor was het echter noodig den nieuw gelegden slokan wederom te verleggen langs den oostelijken muur en den grond buiten het bassin naar het zuiden te vervoeren.

Vermoedelijk zijn de aardstortingen van het westen gekomen, want van den muur aan deze zijde was bijna geen spoor achtergelaten en deze is door de van de hoogte komende bandjirs omver geworpen.

Gedurende de werkzaamheden was ik hiervan getuige; bij een geweldige regenbui kwamen enorme watermassa's van boven aanrollen, voerden grond en steenen mee in hun vaart en vulden het dieper gelegen brongedeelte met tientallen kubieke meters; het was dus zaak, eerst en vooral, vóór de ontgraving voort te zetten, de gevolgen van een bandjir te voorkomen en de waterafvoer zóó te regelen, dat dit lángs en niet in het bassin zou terechtkomen.

Met den petinggi werd dienaangaande overleg gepleegd en hem er opmerkzaam gemaakt te zorgen dat het water der hooger liggende gronden benoorden den weg, niet over den weg zou stroomen, maar zou worden afgeleid langs de gebruikelijke slokans; vervolgens werden de slokans in de omgeving van het brongedeelte zóódanig gegraven en verlegd dat het water lángs de opgeworpen talud-verhoogingen zou vloeien en ten slotte werden zoowel de taluds als de talud-verhoogingen bezood en de bovenvlakken naar buiten afwaterend bewerkt.

Deze werken kwamen in het vierde kwartaal gereed en behoudens enkele plaatselijke geringe inkalvingen — tengevolge van nog niet belegen gronden — is gebleken, dat de genomen maatregelen voldoende en goed zijn.

Een groot terrein rondom het brongebied was reeds afgebakend, toen met de werkzaamheden een aanvang gemaakt werd; deze afbakening was reeds vroeger geschied door een der Chineesche inwoners van Singosari, die getracht had de gronden in bezit te krijgen.

In het derde kwartaalverslag werd gerapporteerd, dat genoemde Chinees de gronden reeds in bezit had gekregen, maar na onderzoek bleek, dat het bezitsrecht gelukkig nog niet was overgedragen, terwijl evenmin door den zoogenaamden nieuwen eigenaar een meetbrief kon worden overgelegd.

Daar de grondoppervlakte (afgebakend met steenen neuten) vrij groot was, werd door mij — in overleg met den Wedono — een djoeroe-koentji aangesteld, die het vruchtgebruik heeft der gronden, maar verplicht is de geregelde afwateringen, enz. gratis te onderhouden.

Een groot aantal waroestekken werd op de talud-verhoogingen en in de directe omgeving geplant.

T e p a s. Van dit tempeltje werden — op dóórreis naar Blitar — twee foto's gemaakt (9022—9023) één van het noord-westen en één van het noord-oosten.

Bij gelegenheid zullen struiken enz. verwijderd worden, daar het monumentje niet zoodanig is, dat het — zonder meer — aan zijn lot kan worden overgelaten.

Panataran. Ten zuid-oosten van het tempelterrein buiten de pagger werd een spuer gevonden, welke naar het tempelterrein is overgebracht; aan de vóórzijde van den spuer is een klein staand Godenbeeldje gebeiteld met glorie; het wijst met de linkerhand benedenwaarts en houdt de rechterhand vóór de borst; het staat op een kop, welke dient om het water uit te spuiten. Vrijwel onbeschadigd. Hoog ongeveer 40 cM.

Het zag er naar uit, of de hoekpenant van den zuidelijken vóórsprong (eerste geleding van den onderbouw) ten oosten sedert kort beschadigd was; eveneens wordt dit verondersteld van den hoekpenant van de tweede geleding noordrechter-vóórsprong ten oosten. Een en ander zal nog nader worden onderzocht. Door den Wedono van Legok werd voorgesteld om de eventueele opbrengst van het grootendeels vergane hout van de oude pendopo welke vóór eenigen tijd boven de beneden-badplaats gebouwd was en inmiddels werd afgebroken, te gebruiken voor den aankoop van een tafel met stoelen opdat het, bij een bezoek van autoriteiten, enz. niet meer noodig zou zijn, dergelijke meubelen van de Kawedanan te leenen. Behoudens goedkeuring van den Resident, aan wien hierover werd geschreven (intusschen bij een persoonlijk bezoek mondeling goedgekeurd) werd den Wedono verzocht een en ander volgens ZEds voorstel te regelen. De meubelen kunnen worden opgeborgen in de pondok, welke in den Noord-Oosthoek van het tempelterrein staat.

Panataran. Desa Bekètjèt. Doekoeh Poetjoeh.

Overeenkomstig het bericht van den Wedono van Legok, werd op een plek in de sawahs, ongeveer 1 KM. ten noorden van het tempelterrein, een beschreven steentje aangetroffen door de bevolking genoemd: Sentonodowo.

Van de inscriptie werd op natuurlijke grootte eene afteekening gemaakt, en bij dit verslag overgelegd.

In verband met de jaartallen, welke op het tempelterrein voorkomen, is deze steen met jaartal 1130 dus ongeveer even oud als de groote beschreven steen, welke daar is opgesteld. Op dezelfde plek ligt een spuer, welke in maat en behakking overeenkomt met den bovengenoemden spuer; het ingehakte beeldje heeft eveneens een glorie en staat wijdbeens. Verder ligt er nog een spuer in den vorm van een kop; met twee handen wordt de bek opengesperd om het water door te laten.

Gambarwetan. Het tempeltje zag er goed onderhouden uit. De trap naar boven is voor een groot gedeelte uitgespoeld en de raksasa aan den voet van dezen trap komt gevaarlijk dicht te staan bij het ravijn.

De plek waar deze raksasa staat, wordt door de bevolking vereerd, maar met den administrateur zal omtrent eene eventueele verplaatsing gesproken worden.

Seloemboeng. Als een onbekende plek van oudheden werd opgegeven desa Seloemboeng, District Gandoesari, maar bij aankomst ter plaatse bleek, dat deze oudheden door wijlen den Heer Knebel, O. R. 1908 bladzijde: 159 beschreven

zijn. Zij werden door mij bezocht op 27 Februari 1916. Er kan nog worden opgemerkt, dat het jaartal op het steentje klaarblijkelijk gelezen moet worden: Çaka 1276. Verder stond of lag alles nog zooals in 1916.

De Bronsvondst, afkomstig van deze desa en ten Residentiekantore te Blitar aangetroffen, werd aldaar opgenomen. Het bleek een zeer belangrijke vondst te zijn van emblemata, welke op stokken gestoken in een optocht werden meegedragen. De geheele collectie is door mij persoonlijk overgebracht naar het kantoor te Malang; de teekenaar Saridjo is bezig enkele mooie exemplaren in tekening te brengen; in het volgende kwartaal zullen enkele bovendien gefotografeerd worden en de geheele collectie met foto's en teekeningen naar Weltevreden verzonden worden. Als bijzonderheid kan worden vermeld, dat alles gevonden werd door Hadji Abdoerrachman, toen hij een terrein, voor den bouw van een woning, ongeveer een meter diep ontgraven had; op de plek, waar de collectie werd aangetroffen, had hij een gat gegraven voor het planten van een pisangboom; alle voorwerpen lagen bij en op elkaar en, zooals de Hadji mededeelde, zag het er naar uit, of zij daar in der haast waren opgeborgen. De plek werd nogmaals nauwkeurig en tot eene grootere breedte en diepte onderzocht, maar slechts twee kleine fragmentjes kwamen nog aan het licht; van tempelsteen werd echter geen enkel spoor aangetroffen. Daar genoemde Hadji verklaarde, dat hij zeer in zijn schik was, toen hij de geheele collectie aan den Assistent-Wedono van Semen kon afgeven, omdat de vorige grondeigenaar beweerde had, dat hij kwade droomen had gehad, en dit dús in verband stond met de aanwezigheid dier voorwerpen, geschiedde de afstand zonder eenige kosten. Men kan ook wel aannemen, dat hij niets heeft achtergehouden en ofschoon de vondst pas drie weken na het vinden door den Assistent-Wedono aan den Resident was gerapporteerd, kan men niet aannemen, dat sommige voorwerpen heimelijk van de hand gedaan zijn. Ten overvloede heb ik den Mantri Hardjowisastro opgedragen een paar dagen te besteden om te informeeren of er nog oudheden te koop waren, maar zonder resultaat.

Kidal. In het vierde kwartaal werd — zooals bij de andere tjandi's — de pagger hersteld, zware stekken geplant en bespannen met vijf hoog prikkeldraden en de noodige kruizen van hetzelfde materiaal. Gedurende deze werkzaamheden echter werd overwogen of het niet mogelijk zou zijn het tempelzicht vanaf den weg gunstiger te maken; in de eerste plaats werd het gezicht belemmerd door twee boomen en in de tweede plaats door den hooger liggenden breeden toegangsweg. Het hakken der boomen kon zonder eenige stoornis of bijzondere werkzaamheden onmiddellijk geschieden, maar voor een beter uitzicht, zóó dat de tempel van af den weg in zijn geheel te zien zou zijn, waren eenige ontgravingen noodzakelijk.

Te dien einde werd de grond over een lengte van ongeveer vijftien meter schuin afgegraven, — de grenzen van de pagger links en rechts meer naar buiten uitgezet, — en de waterafvoer geregeld door het graven van een slokan langs de buitenzijde van den zuidelijken ringmuur.

Er werd gelijktijdig een onderzoek ingesteld naar een toegang met trap vóór den westelijken ringmuur, want zonderling genoeg, schijnt dat nimmer geschied te zijn, omdat daarvan op de teekeningen Publicaties Deel No. 1 niets blijkt. Eenige aanleiding was daarvoor niettemin wel, omdat op Pl. 11 de aanwezigheid van enkele steenlagen aan den zuid-westhoek van het vóórterras verklaard moet kunnen worden en op Pl. 17 van dezelfde publicatie een paar traptreden geteekend zijn. Het is inderdaad merkwaardig, dat juist tegenover deze twee treden aan de buitenzijde van den ringmuur eene uitbouw werd aangetroffen met een uitsprong naar het westen van 1.86 aan de noordzijde en van 1.95 M. aan de zuidzijde, terwijl de breedte bedraagt 4.70 M., dus ongeveer even breed als de trap, welke in doorsnede G—H wordt aangegeven. De uitmiddelpuntige stand van den tempel naar het oosten wordt verklaard door het terras binnen de ringmuren en de verschuiving naar het noorden kan dus verband gehouden hebben met de aanwezigheid van een terras of monumentje, waarvan nu de uitwendige vorm bekend is in platte grond en welk terrasje eenigszins ten zuiden van den West-Oost-tempelas is ontworpen.

Djago. De toegang naar het tempelterrein was nog altijd vrij gebrekkig en er werd onderzocht of deze zonder veel kosten van grondaankoop niet verbeterd zou kunnen worden. Er werd overleg gepleegd met den Petinggi en toen bleek, dat de grens van het tempelterrein meer naar het zuiden lag dan de bestaande pagger opgeeft — en bovendien de over het terrein loopende slokan zeer dicht langs den Zuid-Oosthoek was uitgegraven, werd besloten de pagger te verplaatsen en de slokan buiten het eigenlijke tempelterrein te verleggen. Daar, zooals bij alle tjandi's, ook hier de paggers moesten worden voorzien van prikkeldraad-versperringen tegen zware waroestekken, gaf deze verplaatsing geen aanleiding tot buitengewone uitgaven. Terzelfder tijd werden de beelden en kalakoppen, welke vanaf den ingang het gezicht belemmerden, verplaatst en het geheele terrein afwaterend bewerkt. In de Zuid-Oost- en Zuid-Westhoeken van het tempelterrein werden twee waringins geplant — ver genoeg van den tempel om door wortelgroei geen hinder of schade te veroorzaken. Het uitzicht en de onmiddellijke tempelomgeving is door een en ander belangrijk verbeterd.

Djombang. Volgens aanwijzing van een der employé's der suikerfabriek Ngelom, werden ten noorden van de kali Brantas bezocht de desa Panassan, waar enkele tempelsteenlagen, Palooh Hamboh in desa Soedinsoero, waar een vijver werd aangetroffen en van welke plek afkomstig is een spuier, die nu geplaatst is voor de woning van den Heer Spanjaard bij de suikerfabriek Ngelom, desa Tampingan, waar baksteen-resten werden aangetroffen met een zeer beschadigd beeldje en desa Gilang waar een onbeschreven steen overeind stond op het erf van een inlander. Belangrijke resten werden dus niet gevonden en er bestaat vooralsnog geen aanleiding tot verder onderzoek over te gaan.

ONDERHOUD, enz. De gewone onderhoudswerken van paggers, erven, tempels, enz. en van het verven van hekken en aanwijzingspalen werd verricht bij de tjandi's: Soerowono, Tegawangi (waar ook grenspalen gemetseld werden), Kotes (met verplaatsing van een aanwijzingspaal te Taloen) Goenoenggangsir, Panataran (met betere waterafvoer bij de badkamers) Sanggrahan, Gambar, Soember djati, Badoet, Bojolango, Toeban, Sawentar, Tikoes, Bangkal, Wringinlawang en Badjangratoe. Te Ploembangan, Djago en Kidal werden de gebruikelijke prikkeldraad-versperringen (paggers) aangebracht, zoodat nu — met uitzondering van Ngrimbi — alle paggers der tempelterreinen, voor zoover ze hiervoor in aanmerking komen, gereed zijn.

§ 6. *Epigraphie en Iconographie.*

Van zeer veel belang was het bezoek van Prof. Dr. Sylvain Lévi aan Baraboedoer, waar langeren tijd verbleven werd. Vooreerst kon worden vastgesteld, welke tekst gebruikt is voor de basreliefs van den bedolven voet, waarvan reeds bekend was, dat zij illustratie's van de Wet van Oorzaak en Gevolg gaven. Beginnende met de 10 slechte handelingen, dooden, laten dooden, enz. met de daaraan verbonden straffen, eindigt de serie met de belooningen, die verbonden zijn aan godsdienstige handelingen, als het schenken van een bel, van zonneshermen, enz. aan heilighdommen. De opschriften, die boven sommige der reliefs voorkomen, kloppen geheel met de verklaringen. Daar Prof. Sylvain Lévi de toezegging deed zelf een artikel hierover voor een onzer oudheidkundige publicaties te schrijven, zal er hier niet verder over worden uitgewijd.

Een ander belangrijk resultaat van het bezoek van den Franschen geleerde aan de Baraboedoer, was, dat de Gandavyuha-quaestie voor goed is opgelost. Kon Prof. Dr. N. J. Krom in zijn bekende Monographie geen volledige verklaring voor alle reliefs van den hoofdmuur van den tweeden omgang vinden en meende Dr. F. D. K. Bosch zelfs te kunnen concludeeren tot het bestaan van verschillende Gandavyuharedacties, door het onderzoek van Prof. Sylvain Lévi blijkt, dat er slechts één enkele redactie bestaat en dat die redactie juist het voor de verklaring van alle reliefs noodige aantal bezoeken van Sudhana beschrijft. Waar de Fransche Orientalist mededeelde, dat er te Parijs enkele Sanskrithandschriften van het Mahāyanistische werk bestaan, zal aan de Regeering worden voorgesteld van het verblijf van Dr. Bosch in Europa te profiteeren door hem op te dragen een onderzoek te Parijs in te stellen. De verklaring van de Baraboedoer-reliefs zal daarmee weer een aanzienlijk stuk gevorderd zijn.

Op Bali werd voornamelijk aandacht besteed aan resten van Sanskrit in de godsdienstige litteratuur en aan de mudra's der pedanda's. Vermeld dient te worden een Oud-Javaansche Sanskritgrammatica, die al wel bekend was, maar nooit nauwkeurig was beschreven. Het werk begint met de verbuiging en eindigt blijkbaar als oefening met een paraphrase van een deel van het Ramāyana in Sanskrit-çloka's.

Na Nederlandsch-Indië verlaten te hebben, berichtte Prof. Sylvain Lévi ons nog, dat alle mudra's, zooals die zijn afgebeeld in het bekende werk van de Kat

Angelino en Thyra de Kleen in Nepal nog bekend zijn, maar dat de door de Balineesche pedanda's gebruikte mantra's door hem in Britsch-Indië nog niet waren terug gevonden.

Een zeer belangrijke ontdekking had in de nabijheid van de stad Palembang plaats. De Resident van Palembang zond eerst aan den Oudheidkundigen Dienst foto's van een beschreven steen en van een bronzen Buddhakop, gevonden bij den aanleg van een weg in de buurt van den heuvel Sigoentang. Daarna kwam nog bericht binnen over stukken van een groot steenen beeld, die voor den dag waren gekomen. Een en ander was belangrijk genoeg om, zooals onder de § Reizen is vermeld, den Bouwkundig Inspecteur voor een nader onderzoek er heen te detachteren. Zijn bevindingen zijn als bijlage hierachter gevoegd. Opgemerkt dient nog te worden, dat de inscriptie slechts het rechtsche stuk van een beschreven steen uitmaakt, zoodat slechts de eerste woorden van elken regel behouden zijn. Het schrift is van dezelfde soort als op de andere Palembangsche inscriptie en de taal Oud-Maleisch. Helaas werden bij nader onderzoek geen verdere stukken gevonden.

Wat het groote beeld van een staanden Buddha betreft worde verwezen naar de inscriptie van den Bouwkundig Inspecteur in de bijlage. Uit de naar Batavia medegenomen hand meent ondergeteekende echter te moeten concluderen, dat een abhayamudra waarschijnlijker is, dan de door den heer Perquin voorgestane handhouding, terwijl zelfs uit de welving van de muis van de hand zou kunnen worden geconcludeerd, dat de rechterhand oorspronkelijk in witarkamudra werd gehouden.

Dat men, zooals oorspronkelijk wel is gemeend, hier met een beeld uit de Gandhāraschool te doen heeft, acht ondergeteekende, gezien de foto's, onwaarschijnlijk. De door het kleed heen zichtbaar uitgedrukte lichaamsvormen wijzen naar de Gupta-periode. Ongetwijfeld hebben wij hier intusschen echter te doen met een der alleroudste bekende beelden in den archipel.

Van Dr. W. F. Stutterheim, Directeur van de A. M. S. te Solo werd de transcriptie ontvangen eener door hem ter plaatse aangetroffen oorkonde, die als bijlage hierachter wordt gepubliceerd. Den schrijver onzen dank voor zijne zeer gewaardeerde medewerking.

Met het oog op de belangrijke resultaten van de inventarisatiereizen van Dr. Stutterheim naar Bali, werd aan den Directeur van Onderwijs voorgesteld, hem op te dragen zich in de vacantes regelmatig naar Bali te begeven voor de voortzetting en beëindiging dier inventarisatie, waarna een complete beschrijving, zoo mogelijk gevolgd door een eerste proeve eener Hindoe-Balineesche Kunstgeschiedenis van zijn hand kan worden tegemoet gezien. Genoemde Departementschef ging met het voorstel accoord en verleende bedoelde opdracht.

Tot slot van deze paragraaf nog een losse opmerking, die, al zijn de betrokken beelden dan ook van modernen datum, ervan blijk geeft, hoezeer de Oud-Javaansche litteratuur nog onder de betere standen op Bali leeft. Zooals bekend is, staan rond den grooten vijver van het lustverblijf Narmada op Lombok enkele steenen figuren, een wayangfiguur met pijl en boog en panakawans, een olifant, een zon.

Waar het bouwwerk nog van recenten datum is, verdient de volksoverlevering, dat hier een candrasengkala in beeld is voorgesteld, alle geloof. Maar bovendien is het niet minder duidelijk, dat men de uitbeelding der candrasengkala tevens heeft verbonden met de illustratie van een bepaalde episode uit het, aan Toempang afgebeelde, Oud-Javaansche gedicht *Pārthayajña* en wel die, waarin Arjuna bij het opgaan van de zon aan een groot meer komt met een rots aan den oever, die aan een olifant doet denken.

§ 7. *Prehistorie.*

Wegens gebrek aan fondsen werd het onderzoek der ateliers in het Patjitansche tijdelijk stop gezet. Wel werd regelmatig doorgegaan met de exploratie dier streek uit prehistorisch oogpunt.

Met de ontgraving op Sampoeng kwam men in de tweede laag. Verschillende manufacten werden gevonden, echter geen nieuwe modellen. Ook menselijke resten werden niet aangetroffen, doch wel werden aanwijzingen ontdekt, dat in de derde laag dergelijke resten zullen worden aangetroffen.

Nadat de ontgraving in de Goewa Lawa bij Sampoeng geregeld voortgang kon hebben en het personeel op de hoogte was van den dagelijkschen gang der werkzaamheden, werd het grottenonderzoek bij Dander geëntameerd. Nadat eerst een kleine proefgraving plaats had in een grot, die echter niet veel belangrijks bleek te beloven, werd definitief besloten tot ontgraving van de Goewa Kramat bij Balong Panggang. In Augustus aangevangen was bij vertrek van rapporteur naar de Philipijnen al duidelijk komen vast te staan, dat wij hier dezelfde cultuurlagen zullen aantreffen als in de Goewa Lawa, zoodat beide ontgravingen elkaar op een nuttige wijze zullen aanvullen.

§ 8. *Hollandische Oudheden.*

De heer V. I. van de Wall werd naar Menado gedirigeerd teneinde een onderzoek in te stellen naar de historische en aesthetische waarde van het fort aldaar, waaromtrent door den Resident bij ondergeteekende was geïnformeerd of er bezwaren bestonden tegen afbraak in verband met verbetering der hygienische toestanden en woningbouw. Waar bleek, dat dit fort zooals het nu staat eerst uit de 19de eeuw dateert, in geen enkel opzicht aesthetische waarde had en bovendien jaren geleden al voor een deel was afgebroken, werd aan het betrokken Bestuurs-hoofd bericht, dat er tegen afbraak van de zijde van den Oudheidkundigen Dienst geen bezwaar bestond.

Gelijkloidend advies werd uitgebracht inzake de afbraak van het fort Prins Hendrik te Soerabaja, dateerend uit het midden der 19de eeuw en waarvan de afbraak in de 90er jaren eveneens begonnen was, doch was stop gezet om reden dat men, volgens de overlevering, te veel last ondervond met het buitengewoon solide metselwerk.

Daarentegen werd der Regeering voorgesteld extra-fondsen beschikbaar te stellen voor eenvoudige restauratie en onderhoud van enkele Compagnie's oudheden in de Molukken, o. a. het fort Victoria te Ambon, terwijl tevens in gunstigen zin werd geadviseerd op een verzoekschrift van de Vereeniging Banda om aandeel in een groote loterij, uit de opbrengst waarvan, onder toezicht van den Oudheidkundigen Dienst, de torens van het fort Belgica kunnen worden herbouwd en de plaatselijke oudheden regelmatig kunnen worden onderhouden.

Eveneens werd ten sterkste aangedrongen op het beschikbaarstellen van extra-fondsen voor de herstelling van het fort Marlborough te Benkoelen, een der weinige overblijfselen van het Engelsch bewind in die streken. Door het onoordeelkundig graven van een afvalkuil te dicht bij den fortmuur enkele jaren geleden, is een deel van dien muur ingestort.

Van de dienstreis naar Menado van den heer Van de Wall werd gebruik gemaakt hem op te dragen een inventaris samen te stellen van Hollandsche oudheden op Celebes. Zijn rapport over deze reis wordt als bijlage hierachter bijgevoegd.

Eveneens kreeg hij, op gedaan verzoek, de opdracht zich te Makassar in verbinding te stellen met den Kerkeraad der Gereformeerde kerk aldaar om advies uit te brengen over een stijlvolle meubileering der pas-gerestaureerde kerk in het fort Rotterdam.

§ 9. *Mohammedaansche Oudheden.*

Hierachter volgt als bijlage een rapport van den Bouwkundig Inspecteur over de restauratie van de Kraton Kasepoehan te Cheribon. Aan de Regeering werd voorgesteld met de restauratie der Siti Inggil onmiddellijk te beginnen evenals met die van de pendapa, nadat voor laatstgenoemd bouwdeel aan de hand van het rapport-Perquin door de plaatselijke autoriteiten was nagegaan, wat een en ander zou kosten. De restauratie der ringmuren enz. ware dan te verdeelen over eenige jaren.

Ernstig wordt het bezwaar gevoeld, dat er geen geld beschikbaar is voor restauratie en onderhoud van Mohammedaansche oudheden, evenmin als voor Hollandsche oudheden en voor prehistorisch onderzoek. Voorstellen werden ingediend om op de begroting van 1930 daarvoor bepaalde bedragen beschikbaar te stellen, zoodat het geld, wat nu jaarlijks kan worden uitgegeven, inderdaad beschikbaar blijft voor het oorspronkelijke doel, nl. restauratie en onderhoud der Hindoe-oudheden.

§ 10. *Foto's en Teekeningen.*

Midden-Java. Te Prambanan werd teekenwerk van den Çiwatempel voortgezet. Verder is de teekenaar mede geweest naar Tjeta en heeft bij terugkomst de teekeningen van die oudheid uitgewerkt. Tenslotte werden diverse gegevens van Kalasan in voorloopige teekeningen vastgelegd.

§ 11. *Programma van het volgend kwartaal.*

Het wd. Hoofd zal zich na terugkomst van de Philippijnen in hoofdzaak bezig houden met het toezicht op de prehistorische ontgravingen.

De Adjunct Bouwkundig Inspecteur zal inspectietochten maken langs de Midden-Javaansche oudheden. Verder zal hij zich in hoofdzaak bezig houden met de restauratie van Tjandi Lara Djonggrang en de algemeene leiding hebben bij de restauratie van Tjandi Kalasan. Zoodra laatstgenoemde restauratie is afgelopen, zal begonnen worden met het onderhanden nemen van Tjandi Sari.

De Bouwkundig Opzichter en de Photograaf-teekenaar zullen hoofdzakelijk op Kalasan en Prambanan werkzaam zijn, terwijl de Bouwkundig Inspecteur vóór zijn verlof naar Europa de onderhanden werkzaamheden op Oost-Java zal controleeren en verder de oudheden daar geregeld zal controleeren.

Het tijd. wd. Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst,
VAN STEIN CALLENFELS.

TRANSSCRIPTIE VAN EEN DEFECTE OORKONDE OP BRONZEN PLATEN UIT HET MALANGSCHE

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

Een tweetal bronzen platen, waarvan één sterk gemutileerd, werd mij door den heer Soenito in Soerakarta ter bestudeering afgestaan. De eene, gave plaat draagt het plaatnummer 8, terwijl het fragment geen nummer vertoont. Dit fragment is door zeer doelbewuste wijziging van den vorm beschadigd. Men heeft namelijk uit de plaat een aantal (waarschijnlijk twee) haken gesneden, waarvan het kortste been tevens breeder in dan het lange en van vier schroefgaten voorzien. Een dezer haken is verloren gegaan, de ander ligt voor mij. Aangezien men bij de vervaardiging dezer haken geen de minste aandacht heeft geschonken aan de letters, is ook andere beschadiging dan die van het afsnijden te constateeren. Door de schriftsoort, de woordverdeeling, enz. mag men wel aannemen, dat de haak afkomstig is van een plaat, die tot hetzelfde stel heeft behoord als die, welke is genummerd met het cijfer 8.

De herkomst der platen is het Malangsche. Het schrift laat ons vermoeden met een niet al te jonge copie te doen te hebben en staat tusschen dat van K. O. XXII en K. O. II. Een jaartal bevat de oorkonde niet. Toch kunnen wij gerust een poging wagen tot dateering.

Op het fragment (de „haak”) treffen wij een zinswending aan, die ons slechts van oorkonden uit een bepaalde periode bekend is. Het is die, waarin gesproken wordt van „hambā rakryan ryyawān, hambā rakryan rājaputra, kulaputra” en „makādi hambā rakryan çri parameçwarī”.

Deze clausulen vinden wij in de oorkonde O. J. O. LX (1034 Erlangga) B: 4 vlgg. „hambā rakryān ryyāwan hambā rakryān rājaputra rājaputrī rakryān strīhaji makādi hambā rakryān mahāmantri mwan hambā rakryān çri parameçwarī”. Voorts in O. J. O. LXVII (1116 Bāmeçwara): 17, doch zeer verminkt en in O. J. O. LXVIII (1135 Jayabhaya): 18 vlgg., doch in anderen vorm: „sangke rakryān rājaputra rājaputrī kulaputra kulaputrī sangke rakryān ma(hāma)ntri hino sangke rakryān çri parameçwarī sangke rakryān strīhaji”.

Het is dus wel waarschijnlijk dat onze oorkonde in de kaçirische periode thuishoort, hoewel het moeilijk blijft een nadere begrenzing van den tijd van ontstaan te geven. Misschien kan het gebruik van het woord hambā op de oudere periode, die van Erlangga zelf, wijzen? Op een dergelijk zwak gegeven durf ik echter geen beslissing te wagen.

De taal verzet zich geenszins tegen deze dateering. Vooral javanismen als prih carintèn (pijambak) zijn hier te verwachten. Tenzij de afschrijver daarvoor aansprakelijk moet worden gesteld. Slordig geschreven heeft deze anders wel. Men lette op het pingsonyajā van IIA3 in de plaats van pingsornyājñā en het rājuputra van IIA1 in de plaats van rājaputra. Dit laatste doet ons zelfs vragen of de schrijver wel wist wat hij schreef.

De inhoud schijnt een vorstenuitspraak te zijn aangaande handels- (koop-) aangelegenheden der panēnggèk van Manañjung en Rēmpah. Dit Manañjung is ons bekend uit de Minto-oorkonde (O. J. O. XXI) en heeft bij het eveneens hier genoemde Waharu gelegen. Is dit het bekende Waroe bij Sidoardjo? En is dit ook hetzelfde als het Baru van O. J. O. LX? ¹⁾

Dat mag ons verwonderen, daar de oorkonde uit het Malangsche komt en daar ook wel zal gevonden zijn. Immers, in IIB4 lezen wij „i jajagu buddha-“ (hier is de plaat afgesneden), zoodat wij wel mogen veronderstellen, dat wij hier met het buddhistische heiligdom van Jajaghu te doen hebben. Of hiermede de thans nog staande tjañdi gemeend is? Waarschijnlijk niet, daar onze dateering een veel vroegere periode aangeeft dan die van den stichtingsdatum van dat bouwwerk. Niettemin kan er een ouder bouwwerk hebben gestaan, terwijl natuurlijk nog altijd de mogelijkheid openblijft, dat voor de bijzetting van Wiṣṇuwarddhana van een bestaand bouwwerk zou zijn gebruik gemaakt. Waarschijnlijk is dit echter zeker niet. De practische en modern geschoolde geest, die het bezit van een bronzen haak stelde boven dat van een oorkonde, heeft ons het antwoord op deze vragen voor altijd onmogelijk gemaakt.

Transscriptie.

I.

Oorkonde fragment op een bronzen plaat, genummerd 8, beschreven aan weerszijden met 7 regels oost-javaansch schrift, metende 44 × 10 cM. en afkomstig uit het Malangsche.

- 8A1. sahanan pangharəpakan dwal. salwirning ²⁾ kasulakṣaṇan. atitabaja yakna niran gēng gōng swakarmma dagang. umraddhyakṣa ³⁾ wsiwsi pāduka çri mahārāja. nguni
2. weḥ sang hyang panikarmma. ⁴⁾ lāwan kadeyakna para panēnggèk ing rēmpah. mwang para panēnggèk nira ri nañjung. ⁵⁾ tan mangakwa akwa dwal nikā sang madagang tan poñdi. tan

¹⁾ Het woord *lūmrəpraçasti* op deze oorkonde op *steen* is niet zoo zonderling als v. d. Tuuk in N. B. G. 1876: 27 meent. Het „officieele“ stuk toch zal wel niet van steen, doch van brons geweest zijn. Wel zonderling is het constant gebruik op Java van *praçasti* voor een oorkonde op metaal, wat *çāsana* moet zijn. *Praçasti*, ten rechte *praçasti*, is een lofdicht.

²⁾ De lajar op nieuw-javaansche wijze boven de la van lwir geschreven.

³⁾ lees umraddhyakṣa?

⁴⁾ lees pāpikarmma?

⁵⁾ lees manañjung.

3. pamisurup adwal. kewalā priḥ carintēn m̄wang wungkalan¹⁾ ikang pinabayu baṇigrāma parawulu ri kanuruhan. karuhun parawargga i manañjung. an kapwa mā
  4. jara ri sapanēnggēk nira samanglās kasawur kabēḥ. karuhun para panēnggēk nira ri rēmpah. i wulu. samangantēngkai jro thāni kanuruhan. kapwa
  5. mengēt irikang tinadāyakēn. an prihēn rakṣan sārī sārī. tan hana deyēn manlēsa mirica²⁾ kacang hadas kasumū jamuju. pañjlang. wungkuḍu. makadi³⁾ bra
  6. s. ya ikā inuhutakēn. sahtunya ring lāgi. yan mirica kulak kati padhara. miricā sakul ing sarehan. hadas kati kulakanya. pa
  7. ḥjlang. jamuju. wungkuḍu. kacang. wuyah pasagi kulanya. anādin sukat sālarnya. sowang sowang m̄wang ikang jasun cinaktan ya ika kūtyakna tum-
- 8B1. tana sārgghanya. tan pahawana kulak kati nikā mangkana sireng pabrasan mājara sira ri panēnggēk nira. tan pakulaka sor sakeng ka
2. ti. kapanggiha m̄wang kulak sor sakeng kati. m̄wang bras tinlas alapēn bhaṇḍa nira. i kukulak siwakan. atēhēr sipatēn ing mā 10
  3. mangkana welā nikang pañcaçikṣa. ing para pananggēk ing pabrasan makabehān. nguniweḥ para pananggēk nire manañjung. uliḥ baṇigrā
  4. ma parawulu i kanuruhan mangapya yan ālapkna. m̄wang parawargga i manañjung. tlas kinatunggalakēn ikang lēslēsēḥ winahwan. kunang ikāng sang mananēm
  5. nanēm. tka ring paradeça ing waharu hujung. tagaran. kanuruhan. wwar-yang. masēnghitā ta ya tan linawan an ri sapakṣan yan pagawai kriya lā bha. mājarajara ring sanāyaka nira sowang sowang. makāntanga pungku-pungkuran ālapkna lāwan baṇigrāma parawuluring kanuruhan. nguniweḥ para
  7. wargga i manañjung. ya ikā sinamaya lañcang karēm i harēp. karēm i burit. ring hala hayu mangkanātah. prasiddha ning sampu binuddhi samya. m̄wang ka⁴⁾

II.

Oorkonde fragment op een gedeelte van een bronzen plaat, haakvormig uit de oorspronkelijke plaat gesneden, het korte been met vier schroefgaten. Lengte 26 cM., hoogte 10.2 cM. Breedte lange been 5 cM., idem korte been 4.8 cM. Een der hoeken van het lange been hol rond afgesneden. Behoort hoogstwaarschijnlijk bij No. 1. Afkomstig uit het Malangsche. Schriftsoort gelijk aan dat van No. 1.

¹⁾ wu vergeten en onder den regel ingevoegd.

²⁾ lees marica?

³⁾ ka vergeten en onder den regel ingevoegd.

⁴⁾ De volgende plaat begint met een lettergreep met een e.

- A1. -dwā haji. hambā rakryan ryyawān hambā rakryan rājuputra ¹⁾ kulapu tra.
makādi hambā rakrya-
2. [strī ha]ji. makādi hambā rakryan çrī parameçwari. tka ri tan pinghai
akurug anakthāni. magalaḥ. ma-
3. -ḥ. i pigsonyajā ²⁾ çrī mahāraja. kumonakēn sira ajarēn. an tamolaḥ
pingi[t]ingi-
4. -kanang wwang ni-ngkuça. ³⁾
5. -kṣā sadwaldwalan ri-
6. [so]wang sowang. duma-
7. -ra-ninga sang maharē-
- B1. -hadyan agyawa-
2. -n ktēb. i mana- ⁴⁾
3. -watu dēngdēng ⁵⁾ kakik-
4. -ta. i jajagu buddha-
5. -(ma) parawulu ri kanuruhan. mwan parawargga i manañjung. yan hana
sira para panēnggēk praladdha. ⁶⁾ a-
6. -ikā ngantuk ning manipat. tan hanā ning wehēn agēm gulā. mangkana welā
ni tingkaḥnya tapāra-
7. -t. mwan sireng patrusan prayatna // ujar haji tinaḍaḥ rakryan mahāmantri
i hino. umi[ngsor]-

Soerakarta, Januari 1929.

* *

¹⁾ Sic.

²⁾ Sic.

³⁾ Het hiaat wordt veroorzaakt door een schroefgat. De sporen van de letter, die er
gestaan heeft, wijzen op een ra.

⁴⁾ lees manañjung?

⁵⁾ dēngdēng onder maçoereeschen invloed voor ḍangḍang, dus watu ḍangḍang = Kraaienstein?

⁶⁾ lees pralabdhā?

RAPPORT

van het

voorloopig onderzoek naar de aanwezigheid en den toestand van
de oudheidkundige overblijfselen uit den Compagniestijd
in het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden
en de Residentie Manado,

September — December 1928

DOOR

V. I. VAN DE WALL.

I.

Het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden.

In de gewestelijke hoofdplaats Makassar worden weinig gebouwen uit den Compagniestijd meer aangetroffen buiten het kasteel Rotterdam en de post Vredenburg. Zonderen wij de woonhuizen binnen het kasteel Rotterdam uit, dan worden nog slechts oude woningen aangetroffen in de Burgerwachstraat (naast het Oranje-hotel, zwaar verminkt) en aan het Hooge Pad (verdiepingshuis in goeden staat) naast het winkelgebouw Het Louvre, beide dateerende uit de 2e helft der 18e eeuw. Een fragment van een ouden muur uit denzelfden tijd bevindt zich in de Belandastraat bezijden het achtererf van de Gouvernementswoning.

Uit het begin der 19e eeuw dateeren de Gevangenis aan het Koningsplein met geblokte pilasters, 's Lands Pakhuis aan de Middenstraat, de verdiepingswoningen langs het Hooge Pad (resp. geoccupeerd door het warenhuis Kanner, het pension Wieland met oude hekposten en de Motor Celebes Cy), de Gouvernementswoning, enkele pakhuizen aan de Wilhelminakade en de Passarstraat, alle meest volgens het Java-type met voorgaanderij en kolommen. Het huis in de Tempelstraat met luifel als bedoeld door Mr. Dr. Overvoorde *) werd niet meer aangetroffen. Het dak van deze huizen is vooruitspringend en wat het gedeelte boven de straat uitstekend betreft, dit is van beneden horizontaal afgesloten.

Het belangrijkste complex gebouwen uit den Compagniestijd niet alleen van Makassar maar van den ganschen Archipel echter wordt, ondanks alle verminkingen van latere tijden, gevormd door het kasteel Rotterdam. Het is een onregelmatige vierhoek met vier bastions en orillons aan de zeezijde. Een grootendeels verzande gracht omringt het kasteel alleen aan de landzijde. De Landpoort heeft een S-vormigen toegang met gevelsteen voorstellende het wapen van Rotterdam. Het ravelijn uit 1679 voor deze poort is afgebroken. De Waterpoort heeft een toegang met twee poorten (er waren er vroeger drie), waarvan de eerste nog met nagels beslagen deuren heeft. Van de openbare gebouwen zijn nog overgebleven de kerk en het

*) Zie Enc. v. N. I. onder Ned. Oudheden (Celebes).

stadhuis. Het eerste, in het midden van het slotplein, heeft spitsboogramen en een lagen onderbouw. De massieve kruittoren die door een brandgang van de kerk gescheiden is, rust op een onderbouw met bogen en kruisgewelf. Het stadhuis met gevangenissen is waarschijnlijk nog door de Portugeezen gebouwd. Van de huizen — met schuin aflopende daken en topgevels — zijn overgebleven de woningen van den Gouverneur, den Opperkoopman, den Predikant, den Kapitein en den Meester der ambachtsgezellen, alle uit 1686. Verdwenen zijn de Assistentswoningen, het Chirur-gijnshuis, de Winkeliers- en Guarnisoensboekhouderswoningen, de kombuis, het negotie-comptoir, de secretarye met secretariswoningen en de timmerloods. De wachten aan de poorten alsmede de pakhuizen bestaan nog, maar de wachthuizen der bastions en de kruittorens zijn onherstelbaar verminkt. Bijvoegsels zijn: een magazijn met twee verdiepingen uit 1720, een wachtlokaal met verdieping uit 1791, bergplaatsen uit 1809. Afgebroken in 1909 zijn de muren van de pakhuizen en achter het stadhuis, in 1926 een steenen gebouw uit 1686, dat als smederij der Genie dienst deed en in 1927 een steenen gebouw met ringmuur dat als logies voor doortrekkenden werd gebruikt, om van de kleine verminkingen in den loop der tijden niet eens te spreken. Sedert dien zijn verdere afbraakplannen en andere bestemmingen tijdig voorkomen.

Het gebouwencomplex wordt thans niet alleen door de militaire overheid maar ook door verscheidene takken van den civielen dienst in gebruik genomen wat het ten goede komt, mits echter met duidelijk omschreven bouwverbod en verplichting tot onderhoud. Daar vooral het laatste te wenschen overlaat, kan niet gezegd worden dat het Kasteel Rotterdam er in allen deele welverzorgd uit ziet — behoudens de militaire verblijven. Het is hoognoodig dat aan het onderhoud der door den civielen dienst geoccupeerde gebouwen veel strenger de hand wordt gehouden en het toezicht verscherpt wordt. Aan het Koningsplein bevindt zich het blokhuis Vredenburg, gebouwd in 1678, hersteld in 1702. Het heeft een zwaren onderbouw en een boven-verdieping, bestaande uit een groote zaal en twee kamers, voorzien van een weergang met borstwering. Het vierkante spits toeloopende dak steekt over dien weergang uit en rust middels steenen pilaren op de borstwering. Een gevelsteentje met jaartal 1702 is verdwenen. Sporen van de gracht zijn nog aanwezig. Een schildwachthuisje dat in het begin dezer eeuw bij den toegang stond is afgebroken. Alles in vrij goeden staat, in gebruik als clubhuis van de Padvindes.

Hier dichtbij bevindt zich het fraaie, goed onderhouden z.g. oude kerkhof met oude graven w.o. het indrukwekkende monument van Martha Coop à Groen, echtgenoot van Gouverneur Roelof Blok, en zoontje, gest. resp. 1758 en 1757 en de grafzerk met bronzen ringen van Gouverneur Paulus Godefridus van der Voort, gest. 1780. Uit den Engelschen tijd bevinden zich de bizarre monumenten o. a. van Resident Capt'n. R. Philips gest. 1814; Assistent-Resident Lnt. Th. Ch. Jackson, gest. 1815; Capt'n. W. Home, gest. 1815; Lt. Thos. Hunter Rous, gest. 1816; Lt. A. Irving (?) gest. 1816. Uit de eerste jaren der 19e eeuw dateeren de grafzerken van Joachim Tramburg, gest. 1824; Baron van Coehoorn van Rauwerda, gest. 1826 en van Mr. Bernard Alexander Besier, gest. 1829. In de Prins Hendrikskerk aan het Kerkplein

bevinden zich 13 ruitvormige rouwborden t. w. van W. D. 1677; J. Steenberg 1711; Hk. Dl. Sautijn 1735; Thomas Vromans 1737; Willem van Baseler 1738; Jan Christoffel Wentschoe 1748; Gabriel de Lopes 1760; Jan Philip Rick 1746; Reynier Sinkelaar 1764; Johan Maurits Baserman 1773; Johannes Dieterich 1777; twee naamloos. Onder het Avondmaalszilver zijn waardevolle stukken; koperen doopbekkenhouder op driepoot midden 18e eeuw; fraai gedreven doopschotel 2e helft 17e eeuw; 2 bekers 1e helft 18e eeuw; 1 broodschaal; 5 schotels. Het kerkelijk archief is hoewel belangrijk, niet geïnventariseerd, ook de bergplaats is onvoldoende. Het oudste stuk is voor zoover kon worden nagegaan, gedateerd 1727.

Van de overige oudheden in Makassar noemen wij het zeer vervallen grafmonument van Cornelia van Sypestein, echtgenote van Gouverneur Cornelis Beernink, gest. 1701 en dat van Alexander de Siso gest. 1832 op het voormalige landgoed Maurisso, vroeger „Het Nieuwe Loo” genaamd, waarvan de toegangspoort met versierde posten nog bestaat; het gemoderniseerde landhuis Arendsburg uit het begin der 19e eeuw; de ruïne van het verblijf van Aroe Palakka (den vriend en bondgenoot der Compagnie) bij Bontoala, bestaande uit een steenen poort zonder verband in zeer verwaarloosden toestand. Stippen wij nog even aan, dat van de muren en poorten van de stad Vlaardingen geen beduidende overblijfselen meer werden aangetroffen. Het is hier echter de plaats niet om de grenzen dezer ommuring na te gaan, volstaan wij dus met de mededeeling, dat de Muurstraat, de Buitenmuurstraat en de Pintoe Doea nog herinneren aan de vroegere stadsmuren. De particuliere collecties De Bank Langenhorst en Ebeling Koning w.o. veel Compagnies meubilair, zijn vermeldenswaard.

De omstreken der hoofdplaats bevatten vele historische herinneringen uit den strijd der Makassaarsche vorsten met de Compagnie, welke een onverbrekkelijk geheel met hare geschiedenis vormen, doch helaas meer in naam dan nog in werkelijkheid bestaan. Deze bestaan behoudens enkele uitzonderingen uit overblijfselen van aarden wallen, fundamenteën, verzande grachten en oude kanonnen. Wij noemen in dit verband achtereenvolgens de Makassaarsche versterkingen Tallo, Oedjoeng Tanah, Galesong, Maurisso, Garasi, Samboppo, Barombong en Panakoekang, de strandmuur Samboppo-Oedjoeng Tanah, de vroegere hoofdstad Goa *) met de koningsgraven, de heilige put, de kroningsplaats der vroegere vorsten, een heilig kanon en het indrukwekkende doch helaas schandelijk verwaarloosde mausoleum van Aroe Palakka. Men sla Valentijn e.a. oude schrijvers er op na, om te beseffen welke groote rol bovengenoemde sterkten, vooral het vermaarde Goa en het geduchte Samboppo, in de geschiedenis des lands hebben gespeeld. Men wees mij Bongaja aan, een verhoogde open plek in de sawahs omzoomd door boomen en afgesloten door een bamboesenen hek, waar het Tractaat van dien naam in 1667 gesloten zou zijn. Vermelden wij nog een landhuis van den vroegeren vorst van Goa in oud-Hollandschen stijl te Patoe-kangan en een heilig kanon bij Larianbangi, dan hebben wij vrijwel alles opgesomd

*) Geslecht in 1778 door Van der Voort.

wat Makassar en omstreken aan historische herinneringen bezit, onder aanteekening dat van de eerste Hollandsche loge (1607, vermoedelijk bij kpg. Lodji) niets meer over is gebleven evenmin als van de Engelsche loge (1615) en van de Deensche loge (1618), beiden benoorden Oedjoeng Tanah en van de versterkingen uit de 19e eeuw: Faringstone- en Amelungbatterij en de redoute Losari.

* *

Te Soenggoe Minasa onder den rook van de hoofdplaats Makassar bevinden zich voor het kantoor en de woning van den Controleur vier fraaie bronzen kanonnen waarvan drie beschreven:

1. Monogram V. O. C. bekroond door een H(oorn). J. N. Derck me Fecit A°. 1733.

2. J. V. E. A°. 1755.

3. Monogram V. O. C. bekroond door de letter D(elft) met randschrift: J. Verregen (?) Hagae A° 1755.

Onbeduidend zijn de overblijfselen van de redoutes te Taënga en te Parang Loë. Voor het Controleurshuis te Djenepono liggen twee kanonnen met dezelfde inscriptie: Fait par Brezin à l'arsenal de Paris, an 1812. Van het fortje te Bonthain is niet veel meer over, evenmin als van de redoute Carolina te Boeloekomba. Op de kerkhoven van beide plaatsen worden oude, doch naamlooze graven aangetroffen. Bij een particulier in laatstgenoemd plaatsje, dat vrijwel vervallen en verlaten is, bevinden zich nog twee kanonnen w.o. een van de Kamer Amsterdam 1779.

Van het blokhuis Defensie ter hoofdplaats Benteng van de Saleyer-eilanden, dat uit 1739 dateert, is helaas slechts de put overgebleven. De kleine, goed onderhouden begraafplaats is niet zonder bekoring. Het voornaamste monument is een wit gepleisterd praalgraf omringd door een dito hek uit 1780; de overige oude graven zijn naamloos. In het ornamentshuis van het district Bontobangoen hangt een bronzen klok, fraai geornamenteerd, doch zonder randschrift, vermoedelijk afkomstig van het blokhuis Defensie. Hier bevindt zich ook de heilige keteltrom.

Het fort te Balangnipa, een hecht bouwwerk uit 1864, is verlaten en verkeert in vervallen toestand. Te Watampone (Bone), waar zich vele herinneringen aan de krijgsbedrijven van het Indisch leger tijdens de laatste Bone-expedities bevinden, is nog maar weinig dat aan de Compagnie herinnert. Dit is te verklaren, omdat zij zich behoudens de expedities onder admiraal Smout in 1741 maar zelden met dit rijk bemoeid heeft. Voor het huis van den Controleur bevinden zich twee bronzen kanonnen op affuiten resp. van de Kamer Rotterdam met het jaartal 1790 en van de Kamer Amsterdam met randschrift: Me Fecit Pieter Seest Amstelodami A°. 1772. Op den aloon-aloon een paar bijzonder groote ijzeren kanonnen, waaraan de bevolking namen geschonken heeft. Het nieuwe Landschapskantoor is versierd met het houtsnijwerk van het bekend Bone-huis (woning van den laatsten vorst van Bone) dat eertijds aan het Koningsplein te Makassar stond. Wat de rijkssieraden betreft (w.o. de Compagnies

medailles met ketting van Aroe Palakka uit 1666 en 1672, deze bevinden zich in de Goudkamer van het Museum te Batavia. Van de versterking aan de Tjenranarivier door Smout opgericht is niet veel overgebleven; het is mogelijk, dat eenige fundamenteen te Priangan aan den linkeroever hieraan herinneren.

Onder de rijkssieraden van de Leenvorstin van Loewoe te Paloppo moet zich een gouden plaque met ketting bevinden, afkomstig van het Engelsch Bestuur. Van de post Buren uit 1748 dicht bij de rivier van Tanette te Pentjana is niets overgebleven. Vermoedelijk is het huis der overleden Leenvorstin op de fundamenteen gebouwd. Behalve tal van Oostersche sieraden en geschenken van het Gouvernement uit den nieuweren tijd bevinden zich onder de rijkssieraden: gouden penningen aan dito kettingen van de Compagnie uit 1743 en 1751 met inscripties in Hollandsch en Maleisch (Arab. karakters) en haar symbool, een zeilend schip waarboven D. O. C.; een juweelkistje van wortelhout met zilverbeslag; een kromzwaard, verguld zilver, rijk bewerkt met medaillon van Koning Willem I, style Empire; een gouden penning aan dito ketting met inscriptie en Nederlandsch rijkswapen 1861.

Achter het kruithuisje der overleden vorstin bevinden zich vijftien oude kanonnen, waarvan één van de Kamer Zeeland met randschrift: M. Everhard 1754, Middelburg en een van de Kamer Amsterdam, zonder jaartal. Van de versterkingen te Segeri, Lebakkang en Pangkadjene uit de 2e helft der vorige eeuw is niets meer overgebleven. De rotsvesting Boeloe Sepong uit den Engelschen tijd bij Maros is merkwaardig, niet zoozeer om haar historisch verleden, waaraan weinig meer herinnert als wel om haar natuurlijke gesteldheid. Van de posten te Kassidjalan en te Lajang-lajang uit denzelfden tijd is niets meer blijven staan.

Van het fortje Valkenburg uit 1737 *) te Maros is de land-courtine behouden gebleven met de belendende gebouwen. De bastions aan de rivierzijde alsmede de steenen brug zijn afgebroken ten behoeve van het kampement. De woning van den Assistent-Resident — voor op het erf drie bronzen kanonnen op affuiten (een gegoten door Pieter Seest, zonder jaartal) — is een type huis uit het midden der 19e eeuw met schuin aflopend dak en voorgaanderij met kolommen. Het kerkhof heeft geen oude graven meer.

.

Baoe-Baoe, de hoofdplaats van het eiland Boeton is rijk aan historische herinneringen van velerlei aard: een gedenkteeken ter herinnering aan de ramp van de schepen De Tijger, Bergen-op-Zoom, Aagtekerke, De Luipaard en De Juffer, die in 1650 op het beruchte Sangori-rif zijn vergaan, geflankeerd door kanonnen en ankers afkomstig van deze schepen; oude kanonnen voor het bivak; een bronzen klok zonder randschrift op het Assistent-residentiekantoor; bescheiden resten van een fortje met kanon aan den linkeroever der Baoe-Baoe-rivier; overblijfselen van een put der sergeantswoning en eenige oude graven bij kpg. Soreani; een bronzen

*) Naar G. G. Adriaan Valckenier (1737—1741) genoemd.

klok in het tuinpaviljoen van de Sultansfamilie aan het strand, rijk versierd en relief met het wapen en de zinspreuk van Zeeland en het randschrift: *Johs La Fort (Me) Fecit Medioburgii Zeelandorum A° 1793*; de rijkssieraden van Sultan Laode Hamidi met enkele belangrijke stukken. Hieronder bevinden zich oude akten uit 1791, besloten in geelfluweelen etui met het Ned. wapen in verguld zilver; stokken met zilveren knoppen uit 1791 en 1826; een gouden penning aan dito ketting en Mal. opschrift in Arabische karakters, 1862; oud geweer, achterlader, rijk versierd met oud-Javaansche motieven in brons met toebehooren; kopieën van V. O. C. vlaggen; een stormkap met kraag.

Het voornaamste is echter de kraton Bolyo, welke zich op de heuvels achter Baoe-Baoe majestueus verheft en reeds ver uit zee te zien is. Volgens overleveringen is deze gebouwd door Sultan Djanoeih Sanoedin La Elangi onder Compagnies leiding in 1631. Later werd de bouw van dit reusachtige bolwerk van gemetselden karangsteen door de Boetonneezen voortgezet en beëindigd. De kraton telt ongeveer elf groote en kleine poorten, en niet minder dan zestien bastions en beslaat een oppervlakte van ruim 1 K.M². De binnenruimte wordt ingenomen door eenige kampongs bewoond door de sultansafstammelingen. Gezien de constructie zijn de wallen en bastions aan de zeezijde vermoedelijk door de Hollanders gebouwd, en die aan de landzijde door de Boetonneezen. Helaas zijn de vestingmuren gedeeltelijk vervallen en enkele bastions ingestort. Een wandeling langs de wallen, welke prachtige vergezichten biedt over land en zee, geeft een goed denkbeeld van deze onneembare stelling. Aan de zeezijde bevindt zich de missigit, die door den eersten Sultan Marhoem gesticht zou zijn. De plaats van den vlaggestok is sedert de aanraking met de Hollanders steeds dezelfde gebleven. Ter weerszijden van den moskee-ingang zijn eenige bronzen kanonnen opgesteld, zonder inscriptie. Op het pleintje ongeveer in het midden van den kraton liggen vier zeer fraaie bronzen kanonnen op houten rampaarden. Het eerste is en relief versierd met het monogram der Kamer Amsterdam en het randschrift: *Me Fecit Ciprianus Crans Enchusae 1734*; het tweede vertoont een decoratie van zeemeerminnen en golven, waarmidden V. O. C. en relief met randschrift: *Batavia 1679*; het derde is eenvoudiger en behalve van het monogram der Compagnie ook nog voorzien van het randschrift: *Me Fecit Ciprianus Cransz Amsteldamme*, jaartal vermoedelijk uitgesleten, terwijl het vierde kanon met bandversiering van de Portugeezen afkomstig is.

Bezijden de plek waar deze kanonnen zijn opgesteld, bevinden zich nog een 8-tal, die zonder affuiten op den grond liggen. Een daarvan is artistiek gemodelleerd en bewerkt, een achterlader van brons, voorzien van de wapens van Jan III van Portugal (1521—1537 *), met een lengte van 3 M. In kampong Lamangga bevindt zich een zeer groot anker — lengte 3.55 M. — afkomstig van een verongelukt Compagnies schip, vermoedelijk van een der vijf schepen, die bij het Sangori-rif zijn gezonken. Aan de andere zijde van de rivier van Baoe-Baoe, zichtbaar van uit de

*) Meester van Vasco de Gama.

muren van Bolyo verheft zich een andere kraton van hetzelfde type, doch veel kleiner in oppervlakte en onbewoond, zeer vervallen. Achter Bolyo, op een der heuvels, bevindt zich een derde kraton, doch nog kleiner dan voorgaande en onbewoond. Boeton was dus wel zwaar versterkt tegen de zeeroovers; er is betrekkelijk weinig gevochten en de kratons zijn zelden aan heftige aanvallen uit zee blootgesteld. In kpg. Sampolawa, Zuid-Boeton, moet volgens berichten een der woningen nog versierd zijn met houtsnijwerk van een der gezonken schepen uit 1650. Te Raha op het eiland Moena en op de Toekang-besi-eilanden worden nog vele kanonnen aangetroffen alsmede te Kendari in Oost-Celebes, waar echter van het fortje Vosmaer *) niets meer te vinden is.

II.

De Residentie Manado.

De gelijknamige hoofdplaats is niet rijk aan herinneringen uit den Compagnies-tijd. Het fort Nieuw-Amsterdam ligt aan zee en is gebouwd als een vierkante steenen omwalling met een borstwering en vier bastions. De wallen aan de landzijde werden in 1910 gedeeltelijk afgebroken. Van de Landpoort staat nog het poorthuis met den naam en het jaartal 1703. De gebouwen op het fortplein zijn uit den nieuwen tijd. De oorsprong is een houten pagger uit 1655, versterkt in 1673, met een steenen ringmuur omgeven in 1703, onbruikbaar in 1840, geheel vervallen in 1855 en door brand geteisterd in dat zelfde jaar. In 1864 was het nieuwe (tegenwoordige) fort gereed, waarbij vermoedelijk gebruik werd gemaakt van de ruïnes van de vorige versterking. Thans is er het kampement ondergebracht, waardoor het zeer eenvoudig gehouden bouwwerk in vrij goeden staat verkeert. Uit een aesthetisch oogpunt is er weinig dat belangstelling verdient, terwijl uit den aard der zaak de oudheidkundige waarde gering is. Plannen tot afbraak in verband met den nijpenden woningnood zijn in voorbereiding.

Wat de kerkelijke oudheden betreft, daaronder bevinden zich belangrijke stukken z. a. een zeer fraai gedreven doopschotel versierd met voorstellingen uit de Heilige Schrift, 2e helft der 17e eeuw; drie zilveren borden uit 1672 (volgens inscriptie) en twee rijk versierde bekers voorzien van het kerkelijk signet. Voorts zijn in de overigens als bouwwerk onbelangrijke Hervormde Kerk negen zeer fraaie, groote en kleine kaarsenkronen en twee muurappliques uit de 2e helft der 18e eeuw, eenige stoelen style Empire en een klok einde 18e eeuw. Het kerkelijk archief is goed onderhouden en goed ondergebracht; volgens de inventaris dateert het oudste stuk uit 1829. Op het vrij goed onderhouden kerkhof bevinden zich geen oude graven meer.

Belangrijk is de kleine doch zeer waardevolle collectie van S. Que, waaronder zich zeldzame zilveren schenkpings bevinden volgens de inscripties respectievelijk ter herinnering aan Hermina Gilia Tolling, dochttertje van den Raad-ordinair Mr. Laurens Tolling, overleden 1712 en van Maria Simonse van der Heyden, huisvrouw

*) Ontdekker van de Kendari-baai in 1831.

van den Raad van Justitie Mr. François van der Lee, overleden 1717. Verder nog een zeer mooi gedreven zilveren schotel, vermoedelijk afkomstig van een stel Avondmaalszilver, 2e helft der 18e eeuw; een sirih-doos van schildpad met zilver gemonteerd, waarin een compleet stel sirihgerei, 2e helft 18e eeuw; twee juweeldoozen van Japansch lakwerk, zeer fraaie met zilver gemonteerd en een juweeldoos van schildpad met goud gemonteerd, alles 2e helft 18e eeuw. Deze collectie van gebruiksvoorwerpen uit den Compagnies tijd die te Ambon moet zijn verzameld, is uniek in haar soort. Als wij verder nog vermelden de collectie Kok w.o. Compagnies meubilair en oud porselein en de collectie Jacobus (oud porselein), dan is vrijwel alles opgesomd wat de hoofdplaats aan oudheden biedt. Het fraaie bronzen kanon uit 1621 gegoten door Willem Wegewaert, Den Haag en enkele der bronzen lilla's, vermeld door Mr. Dr. Overvoorde in 1910 bevinden zich in het Museum van het Kon. Bat. Genootschap *).

Ook de Minahassa is niet al te ruim bedeed, voor zoover de bouwwerken betreft zelfs zeer schaarsch als gevolg van de talrijke aardbevingen w.o. die van 1845, waardoor nagenoeg geen steen op den anderen bleef. Te Kema, Likoepong, Tanawangko, Atep en Belang is weinig meer overgebleven van de fortjes, die hier omstreeks het begin der vorige eeuw zijn gebouwd tegen de aanvallen der zeeroovers. Het fortje Nassau te Kema werd afgebroken bij den aanleg van den straatweg naar Manado. Op het eilandje Talisse bevindt zich een klok uit 1674 met een Latijnsche inscriptie. Opmerkenswaard is de verzameling van oud-Alfoersche grafpotten te Sawangan Tonsea, welke onder Westerschen invloed gebeeldhouwd zijn. Deze steenen urnen, afgesloten door een dakvormig deksel, zijn meest rijk versierd met menschelijke figuren waarvan vele zijn afgebeeld in oude Westersche kleederdracht, welke zich ondanks de primitieve ornamentatie duidelijk laat uitwijzen. Daar het vermoeden voor de hand ligt, dat Compagnies dienaren als model dienden voor deze figuren in de versieringen dezer grafmonumenten in een bepaalde periode vestigen wij in dit verband de aandacht op het kerkhof van Sawangan Tonsea.

Koperen en bronzen kaarsenkronen, dikwijls met bijbehorende muur-appliques, pronkstukken van oud-Hollandsche kunst, vindt men o.a. in de overigens onaanzienlijke houten kerkgebouwen van Tondano (de kleine kerk), Tomohon, Rembokkan, Kaja en Amoerang. In de laatstgenoemde plaats bevindt zich nog een halve maan van gemetselden klipsteen met ijzeren kanonnen van de Kamers Amsterdam en Zeeland, terwijl bij particulieren o.a. nog enkele bronzen sierkanonnen worden aangetroffen w.o. van de Kamer Zeeland met het opschrift: Steen Borchardt Enchuyse 1769.

Belangrijker is de Tominibocht met Gorontalo en omgeving welke vele herinneringen aan de Compagnie bewaart. Daar zijn dan in de eerste plaats aan den ingang der baai van Gorontalo tevens monding der rivieren Bone en Bolango de ruïnes van de fortjes Goerita (seinfortje op de plaats van den vuurtoren), Liasse of Leato en Monoarfa; de beide laatste ter weerszijden van den ingang. Aan de samenvloeiing der bovengenoemde rivieren stond vroeger het fort Nassau, dat echter

*) Zie Notulen 1912, blz. 36 en CXXXI/CXXXII.

in 1911 van overheidswege werd geslecht. Dit werd gebouwd in 1852 ter vervanging van een ander fort in 1756; het kruithuis wordt nog gebruikt door de Gewapende Politie, welke aldaar haar kampement heeft. De steenen wallen van de oudste (Portugeesche) versterking zijn nog te zien bij de missigit, welke aan twee zijden door dezen ringmuur is omsloten. Vermoedelijk is hier sprake van de vesting Illodoa, die in 1755 nog bij de Compagnie in gebruik was. Gedeelten van deze muur treft men nog aan op de erven van enkele particulieren; dit is ook het geval met het kruithuis en het hospitaal. Op het kerkhof bezijden deze missigit bevinden zich tusschen de Mohammedaansche graven ook enkele graftombes van Westerschen oorsprong, naamloos. In de voorgaanderij hangt een rijk versierde bronzen klok met het randschrift Ciprianus (C)rans, Me Fecit (En)chusae A°. 1726. Vermoedelijk is deze klok afkomstig van het oude fort Nassau. Behalve een oud kanon, brons, thans voor de Controleurswoning, waarop V. O. C. vermelden wij nog, dat het zoeken vergeefs was naar een grafzerk van Jan Wittewal of Wittewaal *), overleden in 1772, welke in ± 1914 als waschsteen dienst deed bij een put op het erf van een particulier. Volgens berichten heeft deze zerk in de rivier gelegen en is sedert verdwenen. Wat de omgeving van Gorontalo betreft, aan de linkerzijde van den weg naar Batoedoeli bevinden zich in elkanders onmiddellijke nabijheid drie ronde bergforten op de toppen van verschillende heuvels, waaruit men een fraai uitzicht heeft op het begroeide meer van Limbotto. Van het grootste dezer forten zijn de steenen omwalling en de poorttoegang met tongewelf nog vrijwel gespaard gebleven; in de binnenruimte liggen eenige oude kanonnen. De andere forten zijn dichtbegroeid en in meer vervallen staat. In den strijd tusschen de beide Gorontalosche vorsten, waarvan Panipi de meest bekende is, hebben deze fortjes het laatst dienst gedaan.

Kwandang is merkwaardig om de ruïnes van de Kota Mas en van de redoute Leiden. De ruïne van de eerste versterking ligt in geheel ontredderden staat tien minuten gaans van de woning van den overleden Marsoli. Hoewel geheel vervallen, maakt zij toch nog een grootschen indruk. Van de vier bastions zijn twee aan de landzijde nog te onderkennen. Temidden der wildernis staat massief de zware Waterpoort met de aangrenzende corpsen-de-guarde, de tonvormige toegang en de trappen naar den weergang zonder eenig verband, alles vervallen en verwaarloosd. De troosteloze aanblik wordt nog verhoogd door fundamenteen van gebouwen op het voormalige slotplein, fragmenten van muren, putten en poorten, alles achter een dichte vegetatie verborgen. Een ooggetuige verhaalde mij, dat in 1911 deze groote versterking, welke ongetwijfeld zeer velen tot woonplaats strekte, nog vrijwel intact was doch dat de Inlanders haar hadden omvergehaald en de steenen gebruikt voor den bouw van een moskee. Door het fort liep een riviertje, dat zijn uitgang naar zee door een uitlaat in den slotmuur vond; de bedding vormt thans nog moeraspoelen. In een waschhok van de boven genoemde woning bevindt zich een fraai koperen bekken van ± 1½ M. middellijn met gedreven randversiering, welke ± 1850 uit Goa is aangebracht.

*) Onderkoopman en Gorontalo's Resident in 1755.

Van eenvoudiger, meer primitieve constructie getuigt het fortje Leiden uit 1766 in kpg. Donabalo gelegen op een heuvel bij de monding van de Tji Kwandang. De vierkante ommuring met een rond zeebastion en ingevallen vertrekken is bij gedeelten nog vrij goed te volgen, al belemmert ook de geheel dichtgegroeide binnenruimte elk overzicht van deze versterking, waarbinnen nog eenige oude kanonnen liggen verspreid. Stippen wij nog even Soemelatta en Boeol aan, waar nog eenige onbeduidende resten van kleine versterkingen te vinden zijn en keeren wij naar de Bocht of Golf van Tomini terug, waar in de negorij Tomini de fundamenten liggen van de post Het Goed Begin, de oudste vestiging aan deze kust. Van de post te Parigi, welke in 1793 werd opgeheven, zijn geen overblijfselen meer aanwezig, omdat ongeveer 1900 dit bouwwerk van bestuurszijde zonder eenig kennelijk doel werd afgebroken. Poso heeft evenals de Schildpad-eilanden weinig vermeldenswaard *), terwijl Donggala aan de Paloe-baai zich verheugen mag in het bezit van twee zeer fraaie koperen sierkanonnen van de Kamer Zeeland, gegoten door Borchard, Middelburg 1766. Bij kpg. Goenoeng Balei bevindt zich onder een op palen staande woning een zeldzaam specimen van een oud-Hollandsch kanon met bijbehoren op ijzerhouten rampaard, zonder opschrift.

Het merkwaardigste deel van de residentie wordt echter gevormd door de Sangihe- en Talaud-eilanden, welke nog betrekkelijk veel historische herinneringen bevatten. Daar is dan in de eerste plaats Tahoena, waar het familiebezit van Radja Ponto van Kandahar het vermelden waard is. Onder deze als poesaka vereerde voorwerpen zijn van belang een zilveren schenkbord, volgens inscriptie in 1688 aan een zijner voorvaderen ten geschenke gegeven door Gouverneur Thim van Ternate, wiens wapen het middenvlak siert; een bronzen sierkanon met het Portugeesche wapen 1759; een stok met zilveren knop, waarop V. O. C.; een bronzen voorlader met blanco wapen. Buiten het plaatsje liggen twee gerestaureerde graven van de predikanten Franciscus Dionysius (gest. 1674) en Isaäc Huisman (gest. 1675).

Voor het Landschapskantoor van Taboekan te Enemawari liggen twee buitengemeen fraai bewerkte bronzen sierkanonnen uit Manilla, 1643. Behalve bronzen kanonnen, w.o. een zeer lang exemplaar en een stok met zilveren knop uit 1816 bij particulieren, bevinden zich fragmenten van een klein steenen gebouw, vermoedelijk een post, in de negorij Taboekan-lama, geheel begroeid. Het familiebezit van Radja Sarafiel w.o. kanonnen, stormkappen e.d. bevindt zich in kpg. Saloeran. Tot het familiebezit van Radja Moccodompis van Manganitoe te Tamako behoort een schotel van Chineesch porselein, waarin het monogram V. O. C. voorkomt.

In het Landschap Siaoe, ter hoofdplaats Oeloe bevindt zich aan het strand een merkpaal V. O. C., waarvan het monogram door het veelvuldig pleisteren gedeeltelijk is uitgewischt. Niet veraf ligt de ruïne van het fortje Doornburg uit 1682 bestaande uit fragmenten van bastions, muren en trappen, waarvan de omtrek

*) Poso: een bronzen sierkanon waarop: Pieter Seest Ao. 1757 en monogram der Kamer Amsterdam. Op den steiger te Oena-Oena, Schildpad-eil.: een bronzen lilla, onbeschreven.

nog gedeeltelijk is na te gaan; alles opgetrokken van gemetselden klipsteen en zeer verwaarloosd. Aan den kant van den weg ligt een beschreven Coromandelsche steen, waarop: T(ahoena?) 168 .... V. O. C. D: 1: Janev ..... Volgens ouden van dagen lag deze steen *) vroeger vóór de merkpaal V. O. C. Voor het kantoor van Radja Kamsil ligt een bronzen sierkanon met inscriptie, 1758; in een huis van een particulier een ander sierkanon uit 1765. In het Landschap Tagoelandang, ter gelijknamige hoofdplaats, werden rijk versierde bronzen sierkanonnen aangetroffen voor de woning van den Radja en voor de pasanggrahan. In de negorij Toeloesan bevinden zich de overblijfselen van 1 M. — dikke muren, vermoedelijk afkomstig van een post; het geheel is dichtbegroeid.

In de hoofdplaats Beo van de Onderafd. Talaud-eilanden liggen voor het huis van den Radja twee bronzen sierkanonnen van de Kamer Zeeland, respec. gegoten door L. Haverkamp, Hoorn 1784 en door P. Seest, 1788. Te Liroeng op het eiland Salibaboe ligt een bronzen sierkanon voor het huis van den Djoegoegoe (tevens pasanggrahan) van de Kamer Amsterdam, gegoten door Pieter Seest, 1756. In de negorij Salibaboe moet zich een oud kanon, onbeschreven, op affuit bevinden. Ook op het eiland Miangas worden eenige oude bronzen kanonnen w.o. een achterlader aangetroffen. Volgens bekomen inlichtingen van den ter plaatse bescheiden bestuursambtenaar bevinden zich tenslotte op de hoofdplaats der Banggaai-eilanden onbeduidende resten van de Kota Tjina, een versterking uit de 17e eeuw, en van de Kota Djin, een fort, dat volgens de legende door geesten zou zijn aangelegd doch door de Portugeezen is gebouwd.

TOELICHTING.

Zooals het bovenstaand overzicht aangeeft, verkeeren nagenoeg alle Nederlandsche oudheden in deerniswekkenden staat. Als niet spoedig wordt ingegrepen zullen de toch reeds schaarsche Compagnies herinneringen van Celebes binnen afzienbaren tijd geheel verdwijnen.

De oorzaken van het diep verval dezer oudheden, zoowel in Zuid-Celebes als in Manado zijn dezelfde als indertijd opgegeven voor de Ned. oudheden in de Molukken (Zie O. V. 3e kw. 1921, blz. 134 e. v.); met dien verstande, dat van particuliere zijde belangstelling bestaat, welke echter helaas zooals later blijken zal, van nadeeligen invloed is t.a.v. de roerende zaken.

De uitkomst van het onderzoek bewijst dat bedroevend veel reeds is verloren gegaan, waardoor vanzelf de vraag rijst op welke wijze hetgeen overgebleven is in afwachting van de Monumenten-ordonnantie kan beschermd worden tegen verder verval. Uit den aard der zaak komen niet alle aangetroffen oudheden in aanmerking voor instandhouding; vele zijn reeds geheel te gronde gericht, andere kunnen daarop geen aanspraak maken door geringe oudheidkundige of kunsthistorische waarde.

*) Sedert naar het Landschapskantoor overgebracht.

Daar de oudheden echter behoudens het kasteel Rotterdam niet van grooten omvang zijn en restauratie in den zin van nabootsen van het oude in nieuw materiaal slechts bij uitzondering noodig zal blijken, behoeft m.i. geen belangrijk bedrag gemoeid te zijn met een geregeld onderhoud, waardoor deze oudheden voorloopig ten zeerste gebaat zouden wezen.

De oudheden, welke daarvoor in aanmerking komen zijn in het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden: het kasteel Rotterdam; de redoute Vredenburg; het grafmonument van Cornelia van Sypestein en dat van Alexander de Siso; de poort van het Nieuwe Loo (Maurisso); de poort en het mausoleum van Aroe Palakka; de oude vorstengraven te Goa; de kraton Bolyo te Baoe-Baoe. Wat het kasteel betreft, hierin huizen z.a. gezegd, militaire en civiele diensten, hetgeen zeer zeker aan het monument ten goede komt mits echter onder zoodanige restricties als bij de bespreking van dat monument op blz. 2 zijn ter sprake gebracht. Volgens mededeelingen van den Gewest. Mil. Commandant is een onderhoud naar behooren van het waarlijk zeer uitgestrekte bolwerk met alle zich daarin bevindende gebouwen in de gegeven omstandigheden onmogelijk. Er wordt aangedaan wat gedaan kan worden, maar dat is uiteraard niet veel. Het zou alleszins aanbeveling verdienen dat van Landswege onderhoudskosten worden toegestaan, al ware het slechts alleen maar om de woonhuizen uit de 17e en 18e eeuw met typische topgevels, puien en trapjes te sparen, welke zoover ik weet nergens meer worden aangetroffen, afgescheiden nog van de groote historische waarde van het geheel.

De naaste omgeving van het bouwwerk is schandelijk verwaarloosd; de hoogopschietende alang-alang is een weinig passende omlijsting van dit kasteel, dat gedurende eeuwen het centrum van ons gezag op Celebes was en de herinnering aan den grondvester van dat gezag, Cornelis Speelman, levendig houdt. De kerk van dit fort werd bij Gvts. besl. van 10 Aug. 1927 No. 31 gerestaureerd en werd 15 Juli 1928 ingewijd. Daar het kerkje uit de 2e helft der 17e eeuw dateert, zou het m.i. aanbeveling verdienen als het aan te brengen meubilair in stijl was. Te Soerabaja had ik een onderhoud met den Voorzitter van den Gereformeerden Kerkeraad Ds. P. v. d. Spek, waarbij besloten werd het stijl-beginsel zooveel mogelijk te handhaven en te trachten de preekstoel, de kerkstoelen en de kaarsenkronen naar oude modellen te verkrijgen. Daar antiek meubilair te Makassar in tegenstelling met Batavia niet meer gevonden wordt, zal getracht worden dit te Batavia aan te koopen na voorlichting van den Dienst.

De occupatie van de redoute Vredenburg door de Padvinders is een gelukkige oplossing. Daardoor is althans het inwendige behoorlijk onderhouden, al neemt dit niet weg dat de omgeving van dit monument zeer verwaarloosd wordt en aan verwildering grenst. Het onderhoud van de vervallen grafmonumenten van Cornelia van Sypestein en dat van Alexander de Siso, alsmede de poort van het Nieuwe Loo ligt meer op den weg van de Gemeente, hetgeen later de Monumenten-ordonnantie wel zal uitmaken. Het ingestorte monument Van Sypestein komt b.v. in

aanmerking voor restauratie *). Zooals de zaken nu staan, heeft de Gemeente weinig fondsen beschikbaar met de bekende noodlottige gevolgen.

In treurigen staat bevindt zich het poortgebouw van Aroe Palakka's verblijf te Bontoala, nog pijnlijker wordt men getroffen door de verwaarloozing van zijn tombe uit 1694 in het oude Goa. Dit massale door een koepel bekroonde monument is zeer vervallen. Het ware te wenschen, ook voor het oog van de bevolking, dat meer piëteit wordt betoond voor de laatste rustplaats van dezen vereerden held waar nog dagelijks geofferd wordt, met wien en door wien de Compagnie haar gezag in Celebes heeft bevestigd en bestendigd. In dit verband wordt nogmaals gewezen op de verwaarloosde vorstengraven voor en na de invoering van den Islam in deze landen, den heiligen put, de kroningsplaats, het heilig kanon in het oude Goa, alle meer of min in verband staande met de Compagnies geschiedenis.

Wat de residentie Manado betreft, daar heeft de Kota Mas — eigenlijk één wildernis — evenals de redoute Leiden en de post te Tomini dringend zorg noodig, terwijl het fortje Doornburg en de merkpaal V. O. C. ook voor geregeld onderhoud in aanmerking komen. Hoewel niet direct behoorende tot de Nederlandsche oudheden, zoo wordt nogmaals aandacht gevestigd op de oud-Alfoersche grafurnen; te meer waar de bevolking zelf weinig voor de grafteekenen voelt, is het zaak maatregelen te nemen tegen verder verval. Van bestuurswege zijn wel stappen gedaan, getuige de verzameling van Sawangan Tonsea, maar daarbij is het dan ook gebleven; het verdient echter aanbeveling te oudheden te laten in eigen omgeving.

De kerkelijke oudheden zijn in goede handen op een enkele uitzondering na; zoo werd intijds te Amoerang het plan om de muurkandelabres van de kerk aldaar op een vendutie te verkoopen, verijdeld, en is aan de archieven van de Hervormde Kerk te Makassar niet altijd zorg besteed.

De rijkdom aan roerende zaken zoowel in Celebes als in Manado, dikwijls voorwerpen van groote historische en cultureele waarde, is verrassend; ik denk daarbij in de eerste plaats aan gedenkpenningen, schenkborden en sierkanonnen. Uiteraard zijn de beide eerste categorieën meest in handen van zelfbestuurders en hunne families en is voor ontvreemding niet te vreezen. Anders staat het echter met de sierkanonnen, dikwijls juweeltjes van smeed- en gietkunst, werkstukken van bekende geschut-gieters der Republiek. Deze fraaie specimina van decoratieve kunst uit den Renaissance-tijd en later zijn ook van groote historische waarde omdat zij beschreven zijn en vermeld worden de afkomst, de maker, het jaartal van vervaardiging of het monogram der Maatschappij, zelfs ook wel eens het schip. Allerwege worden deze aangetroffen, verlaten en vergeten, zonder eenige bescherming van Landswege. Daarom is het hier de plaats om te wijzen op het gesol met deze schatten van geschiedenis en kunst. Zij worden tegen een appel en ei verkwanseld en verkocht aan reizigers in deze streken, gesmolten, onherstelbaar verminkt, etc. Het is hoog tijd dat hieraan een einde wordt gemaakt; door het steeds groeiend toeristen-verkeer zal het land in dit opzicht tenslotte leeggeplunderd worden. Een desbetreffend

*) Bij Valentijn is een afbeelding uit 1701 te vinden.

schrijven aan de betrekkelijke Hoofden van Bestuur over deze aangelegenheid zal, in afwachten van gemelde ordonnantie, reeds veel goeds kunnen uitrichten. De opstelling b.v. op gemetselde affuiten voor de civiele en andere bureaux lijkt mij voorloopig een goede oplossing.

Thans rest mij nog de onaangename plicht te vermelden dat vroegere ambtenaren B. B. veel bijgedragen hebben tot plundering van de residentie Manado. Vooral op de Sangihe-eilanden is z. a. men mij mededeelde, door „de verzamelaars van antiek” onder hun vreeselijk huisgehouden, ja zelfs moeten graven van aanzienlijken, die volgens landsgebruik met hunne kostbaarheden begraven werden, te dien einde zijn geschonden. Na informatie is gebleken dat deze mededeelingen helaas veel waars bevatten. De geschiedenis van het zilveren schenkbord van Radja Ponto van Kandahar te Taroena, dat z.g. „geleend” was door een resident en eerst met groote moeite na diens dood van een openbare veiling door den rechtmatigen eigenaar kon worden gered, stemt tot nadenken. Teekenend is ook het feit, dat mij dikwijls niet dan na lange aarzeling de oude familieschatten werden vertoond, die uit vrees waren verstopt, ja meermalen ver van de woonplaats werden bewaard. Eerst de verzekering dat ik slechts kwam kijken, niet „kopen” wekte geruststelling. Op deze wijze zijn kostbare wapenrustingen uit den Spaanschen tijd, oud Chineesch en Japansch porselein, oude kanonnen en geweren, gouden en zilveren sieraden en huisgerei sinds eenige jaren spoorloos verdwenen. Wat ik alzoo in de Sangihe-eilanden op dat gebied nog aantrof, is slechts een treurig restant van het geen eens geweest is.

Tenslotte is het hier de plaats dank te zeggen voor de ondervonden waardevollen steun en de medewerking van de civiele, militaire en gemeentelijke autoriteiten, de kerkelijke overheden, de zelfbestuurders, de inlandsche ambtenaren der ontvoogde gebieden, de gezagvoerders der K. P. M. schepen en tal van particulieren, zonder welke de inventarisatie van Celebes en Manado niet zoo vlot zou zijn verlopen.

Weltevreden, December 1928.

OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK TE PALEMBANG

DOOR

P. J. PERQUIN.

In den eersten jaargang van Djāwā wordt door den Oud-Resident L. C. Westenenk een en ander gepubliceerd over de oudheden in Zuid-Sumatra en op bladzijde 4 wordt een vijftal foto's afgebeeld. In verband met het plaats gehad hebbend onderzoek wordt de aandacht gevestigd op de nummers 3, 4 en 5. Nummer 3 geeft een overzicht van de Boekit Segoentang, het terrein der onderzoekingen; Nummer 4 stelt een lotuskussen voor, liggend op genoemd heuvelland (teekening Nos. 452 en 453 bij 7); Nummer 5 is de afbeelding van een beeldfragment, door den Oud-Resident gevonden bij 6 (teekeningen 452 en 453).

Het laatstgenoemde fragment (beeldachterzijde) werd door ondergeteekende niet meer ter plaatse aangetroffen, maar in een loods op de Gemeentewerf van Palembang, waar het op last van den Directeur van Gemeentewerken, Ir. Mariouw, gebracht was; aldaar werd de vóórzijde gefotografeerd (foto 9247). Toen door de werklieden van Gemeentewerken — zooals van ouds — gezocht werd naar baksteen voor eene wegverharding, werden nog vier andere beeldfragmenten op de plek bovengenoemd gevonden, namelijk Nos. II en III van foto 9248 en Nos. V en VI van foto 9249.

No. III van foto 9248 paste tegen het door Westenenk gevonden fragment, foto 9247. Ofschoon de voorstelling van het fragment No. II, foto 9248, niet zoo duidelijk is, werd verondersteld, dat daaraan oorspronkelijk de voeten gehakt waren. No. VI (foto 9249) paste tegen het breukvlak van No. III (foto 9248) terwijl No. V een deel van het bij het beeld behoorende voetstuk zou moeten zijn. Het ligt voor de hand, dat in de omgeving der vindplaats een nader onderzoek werd ingesteld, hetwelk tot resultaat had, dat ongeveer 100 Meter ten westen fragment No. IV (foto 9248) liggend op het maaiveld werd gevonden en ongeveer 200 Meter ten oosten, in een vrij diepe terreininzinking, No. IV (foto 9248) en ten slotte ongeveer een Kilometer ten noord-westen, in een dichtbegroeid moeras nóg een fragment van het voetstuk, No. I (foto 9248). De laatste drie stukken werden eveneens naar de Gemeentewerf overgebracht en vervolgens werd er een begin gemaakt met de ontgraving van het terrein bij de vindplaats van fragment, foto 9247. Deze plek wordt afgebeeld op foto's 9245 en 9244. Op de laatste foto schijnt het, alsof daar vroeger een bouwwerk gestaan heeft, maar al spoedig bleek, dat de gedeelten, welke nog eenigszins aan eenen muur doen denken, (foto 9244) niet in regelmatig verband en slechts tot een diepte van ongeveer 50 cM. onder het terreinniveau gestapeld waren. Al is het waarschijnlijk, dat de steenen oorspronkelijk voor een of ander bouwwerk

gediend hebben (hierop wijzen de ingegroefde teekens, welke op sommige werden aangetroffen, foto 9246) dat bouwwerk moet dan elders gestaan hebben en heeft men, zooals meer voorkomt, de baksteen gebruikt voor een bestapeling van een waterput of iets van dien aard en later in dien put het beeld neergeworpen. In het eerste stadium der ontgraving tot een diepte van ongeveer 50 centimeter werden niettemin de baksteenresten gespaard, om te zien, of er nog sprake zou kunnen zijn van eenig verband, maar toen het beeldfragment, afgebeeld op foto's 9250 en 9252 gevonden werd, was het duidelijk, dat aan regelmatig gebouwde muren niet langer behoefde gedacht te worden; op dezelfde diepte werden daarna nog een belangrijke hoeveelheid kleine fragmenten opgegraven (foto 9251). Ofschoon er in de uitgegraven grondlaag geen enkel spoor meer werd gevonden en deze, in breedte en lengte, slechts bestond uit een vrij vaste kleilaag, werd voor alle zekerheid het ontgraven gedeelte (ter oppervlakte van ongeveer 100 vierkanten meter) nogmaals onder handen genomen en gegraven tot een diepte van ongeveer twee meter. Bij voorbaat was de grond niet alleen omgewerkt, maar naar elders vervoerd, en in verband met een grondig onderzoek was het noodig deze wel is waar meer kostbare methode te blijven volgen. Het resultaat was zeer bevredigend, daar nog verschillende fragmenten, allen behorende bij het voetstuk, voor den dag kwamen. Daar het geheele beeld naar schatting nu vrijwel compleet zou zijn, werden de ontgravingen stopgezet en de nieuw gevonden fragmenten naar de Gemeentewerf overgebracht. Het was vrijwel onmogelijk daar terplaatse rustig aan de samenstelling der verschillende stukken te werken en toen de Resident van meening was dat op het Residentserf een geschiktere plaats gevonden kon worden, werden alle fragmenten naar het Residentserf overgebracht.

Het beeld, in elkaar gelegd, wordt afgebeeld op foto 9257 — van voren en op foto's 9258 en 9256 — van achteren gezien. Zooals werd vermoed, was het lotusvoetstuk geheel compleet (foto 9254) en kon met zekerheid gezegd worden, dat het fragment met de aanwijzing der voeten (foto 9248 bij II) daarin paste, terwijl tevens tengevolge van den onregelmatigen vorm uitgemaakt kon worden hoe het oorspronkelijk in het uitgehakte gat van het voetstuk gelegd was. (Zooals men ziet is de wijze van inlating niet op de Hindoe-Javaansche manier met een vierkanten pen in een vierkant gat uitgevoerd).

Bij de fragmenten afgebeeld op foto 9251 kan het volgende worden opgemerkt: — onderste rij — de twee links liggende fragmenten behoren bij den rechterarm; de plaats van het middelste stuk is nog niet bekend; het rechtsche fragment is een gedeelte van den rechtervoet — bovenste rij — het fragment links behoort bij den romp, zie foto 9258 rechts; omtrent het andere zeer bijzondere fragment (rechts) had ik aanvankelijk een vaag vermoeden, dat het een gedeelte van een der enkels kon zijn, dit naar aanleiding van de foto No. 1 op bladzijde 9 van meergenoemde Westenenk-beschrijving, maar na het passen der dikte, het nader bestudeeren van den vorm, en verder overwegend, dat het juistgenoemde beeldtype nóch in voorstelling, nóch in stijl de minste gelijkenis vertoont met het Buddhabeeld

moest die mogelijkheid uitgeschakeld worden en rest het vermoeden, dat het fragment het bovenste gedeelte van den haartooi zou moeten zijn. (Hierover later). De hand, welke niet op de foto voorkomt en door mij op het Oudheidkundig Bureau ter vertooning aan het Hoofd werd achtergelaten, zal de rechterhand in waramoedrā moeten voorstellen, want al doet de eenigszins rondgehakte binnenvlaks-vorm eenigszins vreemd aan, eerstens kan dit door den beeldhouwer uit voorzichtigheid zóo behakt zijn, immers ook de vingers zijn afzonderlijk aangezet en oorspronkelijk met ronde (vermoedelijk bronzen) pennen aan de hand verbonden en de beeldhouwer heeft hierbij dus ondervonden dat, van wege de zeer losse steenstructuur, de meest mogelijke voorzichtigheid geboden was; ten tweede is het cirkelvormig uitgebeitelde embleem moeilijk denkbaar op het bóvenvlak van de hand, terwijl het, aangebracht op het binnenvlak van de eenigszins opgeheven rechterhand, de waramoedrā voorstelt ¹⁾.

Zooals reeds gezegd waren verschillende beeldfragmenten op onderling vrij grooten afstand over het heuvelterrein verspreid, het belangrijkste gedeelte echter werd op de plek aangetroffen, waar door Westenek één der twee rompgedeelten gevonden is. Er zijn duidelijke kenteekenen aanwezig, waaruit blijkt, dat het beeld moedwillig verbrijzeld is, en wel op de plek zelve, waar het beeld in de overigens niet diepe terreininzinking of put was neergeworpen; het geweldige vandenwerk heeft zich daar afgespeeld en al kunnen we van geluk spreken, dat men de beeld-gedeelten, welke met enkele hamerslagen gemutileerd konden worden, in de nabijheid heeft neergeworpen, zal het terugvinden van den kop wel hoogst onwaarschijnlijk zijn, immers gezien de ontzaglijke moeite, welke men zich getroost heeft, zal de kop vooral wel grondig en afdoend bewerkt zijn en bij het groot aantal kleine fragmentjes en splinters, wijst alleen het meergenoemde stuk (van foto 9251) op een kopfragment; niettemin is de omgeving in ruimen kring door mij persoonlijk en ook door de inlanders, aan wie premies beloofd waren, herhaaldelijk afgezocht [misschien zou het alsnog aanbeveling verdienen de gestelde premie van f 10.— te verhoogen desnoods tot f 50.— (de Directeur van Gemeentewerken beweerde namelijk, dat men voor f 10.— niet veel moeite zou doen) voor den geheelen kop en bv. f 10.— voor elk fragment]; aan het rechtsche rompstuk (foto 9258) is onmiskenbaar te zien, dat men moeite gedaan heeft, om de verbrijzeling nog grondiger te bewerken, de ingehakte diepe groef wijst er op, dat men getracht heeft dit stuk in tweeën te splijten (men schijnt echter geen tijd meer gehad te hebben om het werk door te zetten); als men de vóorzijde goed bekijkt, kan men op verschillende plaatsen waarnemen, dat de buitenste steenschilfers tengevolge van geweldige hamerslagen zijn afgevallen — ook de kleine ronde opening tusschen de twee armfragmenten (rechts onder op foto 9251) wijst op een weloverlegde vernieling, want die opening is ongetwijfeld geboord (duidelijk te zien, als men de twee gedeelten van elkaar neemt) om daarin een beitel of ander voorwerp te slaan, toen hamerslagen niet het gewenschte succes hadden.

¹⁾ Het is de bekende cakra in Buddha's handpalm. v. S. C.

Door een en ander is het duidelijk, dat niet-Hindoes in de verbrijzeling de hand gehad hebben, — immers, de Hindoes zouden het beeld vermoedelijk in zijn geheel begraven hebben, indien zij angst of vrees hadden voor ontwijding.

De vraag of het mogelijk is om het beeld in zijn geheel op te stellen, wordt reeds ten deele beantwoord door het voorgestelde op foto's 9248 en 9258; ten deele, omdat het noodzakelijk zal zijn de verschillende groote fragmenten deugdelijk aan elkaar te verbinden; dit vereischt eenige moeite en zorg, maar is mogelijk en niet kostbaar; de meeste zorg vereischen de staande verbindingen der vier groote stukken (foto 9248), welk werk echter op den beganen grond gedaan kan worden, zoodat men vóór het op elkaar plaatsen tweemaal twee aaneengesloten groote beeldstukken krijgt; de verbinding kan geschieden door middel van dubbel zwaluwstaartvormige doken (of, wat meer gedaan werd, middels varkenskoeten); het is duidelijk, dat deze doken van niet-roestbaar metaal of van ijzer — mits ná het aanmaken gegalvaniseerd — gemaakt moeten worden; in één der twee respectieve fragmenten worden de doken met lood in de dookgaten vastgegoten, vervolgens het lood met een drevel vast aangeslagen — in het andere daartégen aansluitend fragment worden eveneens corresponderende dookgaten gebakt, welke na de óplegging van het fragment worden volgegoten met een vloeibare cementpap vermengd met voldoende zand, om krimpen te voorkomen (om te kunnen gieten, zullen de noodige boorgaatjes gemaakt moeten worden). Na verharding kunnen de twee gekoppelde romp- en beenstukken, op dezelfde wijze van doken voorzien, op elkaar gesteld worden. Het onderste fragment zal terzijde (foto 9248) eenigszins aangevuld moeten worden en ofschoon slechts weinig ontbreekt tusschen het onderste stuk (waaraan de draperie-begrenzing te zien is) en de voeten (foto 9248), zal dit kleine gedeelte eveneens aangevuld moeten worden; overigens zal het aanmaken der meer kleine fragmenten (arm, voet, hand, enz.) geen moeielijkheden opleveren, omdat de steen vrij poreus is en cement voldoende aanhechtingsvermogen zal bezitten.

Het behoeft niet gezegd, dat het aanzicht van het beeld door oprichting onnoemelijk veel in waarde zal winnen, te meer nog, omdat het oorspronkelijk voetstuk geheel compleet is en men bij ondervinding weet, dat het ontbreken van het bijbehorende voetstuk een onbevredigenden indruk maakt.

Teekening No. 455 stelt het beeld voor, zooals het compleet gedacht is. Wat de afmetingen betreft worden enkele hieronder aangegeven:

Het beeld is, zonder kop of voeten, hoog.....	247 cM.
„ „ „ mét kop en voeten hoog.....	± 300 „
„ „ „ „ „ en voetstuk, hoog.....	± 360 „
De halsdikte meet.....	25 „
De schouderbreedte	100 „
De breedte over de dijbeenen	70 „
De bovenkant van den arm vanaf den hals meet.....	± 45 „

Het materiaal, waaruit het beeld gehouwen is, is een vrij zachte natuursteen van geringe vastheid (niet overal gelijk) en als men de hand, thans te Weltevreden,

vergelijkt met monster A, dat hierbij wordt overgelegd, hebben beide steensoorten dezelfde formatie van zeer dunne, eenige millimeters dikke schilferlagen, terwijl de steensoort van de hand (het beeld) verder veel overeenkomst heeft met de samenstelling van den grond uitgegraven op de plek waar de beeldfragmenten voor het grootste gedeelte gevonden werden. Van deze grondsoort (waarin een kleine schilfer pyriet (?) wordt aangetroffen) wordt eveneens een klein monster, B, overgelegd. Het steen-monster is afkomstig van één der zuilen, welke in den grond werden aangetroffen (zie teekening 452, 453 bij 4) en de steensoort, waarvan het kleine beeldje (foto 9259) gemaakt is, wijst op dezelfde structuurbijzonderheden; zij wordt gekenmerkt door een aanmerkelijk grootere vastheid dan die van het groote beeld, terwijl de legers vrijwel in horizontale richting loopen, wat uit den aard der zaak en in verband met de duurzaamheid het meest gewenscht is. De langste zuil is ongeveer 250 cM. lang en de steenbank, waaruit de steen getrokken is, had dus ook minstens die dikte en het is daarom, dat het verwondering wekt, dat het groote beeld ook niet van deze meer harde steensoort gebeiteld is, te meer nog, daar men bij het groote beeld de legerrichting verticaal genomen heeft, wat, zooals gezegd, minder duurzaam en minder logisch is en waarvan het groote beeld op verschillende plaatsen blijk geeft. De conclusie, dat beide steensoorten niet in denzelfden tijd en niet in dezelfde streek gehouwen zijn, ligt naar mijne meening wel eenigszins voor de hand. Op tijdverschil wijst ook ongetwijfeld de wijze van behakking; bij het groote beeld loopt de ingevouwen stolpplooi van de draperie over den rug, bij het kleine beeld daarentegen is deze aan de vóorzijde van het beeld, als bij een sarong, aangebracht. Bij een eersten aanblik der fragmenten op de Gemeentewerf, was het duidelijk, dat men niet alleen te doen had met een geweldig groot, maar ook met een heel bijzonder specimen van eene Buddhaveorstelling. De directe aanwijzingen daarvoor, zooals de kop en de handen, ontbraken en als men de kleeding vergelijkt met die waarin de Hindoe-Javaansche beelden gehuld zijn, geeft ook deze geen directe aanwijzing, niet alleen omdat de kleedplooïng geheel anders is, maar ook, omdat het kleed BEIDE schouders bedekt ¹⁾.

Er is door het maken van een teekening op schaal getracht het beeld compleet voor te stellen, maar het resultaat is niet zoo bevredigend als ik mij had voorgesteld, omdat de schoone verhoudingen minder tot hun recht komen dan op foto 9248, waarbij door verdieping en schaduw de belijningen minder star zijn; het is mogelijk, dat de maten, bij gebreke van de noodige meetinstrumenten, minder juist genomen zijn, maar vermoedelijk is meer succes te verwachten van een goedingestelde fotografische opname, nadat het beeld opgericht is. Ofschoon de linkerarm geheel ontbreekt, kan men uit den val van het kleed opmaken, dat deze naar beneden afhing, immers de meerdere ruimte in het kleed (ontstaan door het onbelemmerd afhangen) wordt ter linkerzijde opgelost door de zware plooï, welke vóór de enkels gedrapeerd is en achter het beeld verdwijnt; door het vinden van de rechterhand,

¹⁾ Zooals Dr. Bosch indertijd reeds aantoonde is ook op Java dit een onderscheid tusschen zittende en staande Buddhaveelden.

waarin aan de binnenzijde een cirkelvormig embleem is uitgehakt, is vast komen te staan, dat het beeld een Buddha voorstelt; de bedekking van BEIDE schouders is overigens wel opmerkelijk, want men zou deze, als het ware onder den rook van Java, niet verwachten, maar ook het gewaad zelve is op bijzondere wijze geplooid, niet zoo zeer, omdat het, ondanks de plooien, de natuurlijke gestalte duidelijk doet uitkomen, maar omdat het sterk doet denken aan Helleenschen invloed en in geen enkel opzicht aan den invloed der jongere Hindoe-Javanen.

Als men het beeld aan de achterzijde bekijkt (foto 9248), kan echter niet worden uitgemaakt of het gewaad den hemdvorm (slechts met hoofd- en armsgaten) van Egyptenaren en Babyloniërs uit de Vroegere Oudheid heeft of de draperiebedekking van Grieken en Romeinen; men kan zich geen voorstelling maken hoe de dwarslopende plooien (rechts) en de meer opgetrokken plooien (links) gecombineerd of verbonden kunnen worden aan de verticale stolpplooi, en als men het onderende van deze plooi bestudeert (zie foto 9258 en de foto's 9248 en 9256 bij IV) kan men slechts een oplossing vinden als men veronderstelt, dat het kleed links eenigszins is opgenomen, in een stolp geplooid en daarna teruggeslagen onder de meer afhangende plooien, m. a. w. dat het kleed als een draperie omgeslagen is, op den linker schouder gesloten, van voren dicht en aan de achterzijde het gedeelte rechts wordt bedekt door het linkergedeelte met de stolpplooi.

Het is wel merkwaardig, dat de afbeelding (wat kleedplooïng betreft) van één der oudste Buddhas, fig. 478 van Tome II (de) *l'Art Greco-Bouddhique du Gandhâra* par A. Foucher, een opvallende gelijkenis vertoont met het Sumatra-beeld, maar in plaats van van achteren wordt het kleed van eerstgenoemd beeld van voren overgeslagen (van links naar rechts).

Andere gelijkende afbeeldingen komen voor bij fig. 509 en fig. 584 en wat de achterzijde betreft bij fig. 586 en 586bis (ofschoon bij deze slechts één schouder bedekt is).

RAPPORT OMTRENT DE KRATON „KASEPOEHAN" TE CHERIBON

DOOR

P. J. PERQUIN.

Het kraton-terrein was oorspronkelijk langs alle zijden afgesloten door een ringmuur, welke blijkbaar alleen naar behoeften is aangelegd, zonder, zooals in het algemeen gebruikelijk, rekening te houden met eene eenigszins systematische verdeling. Zie teekening 443.

De kratonmuren worden ontwikkeld voorgesteld op de teekeningen 444, 445 en 446, terwijl daarop is aangegeven welke muurgedeelten oorspronkelijk zijn, welke in den loop der tijden werden vernieuwd, en welke zoodanig in verval zijn, dat afbraak noodzakelijk is.

De oorspronkelijke muurgedeelten konden worden bepaald in verband met de wijze, waarop zij gebouwd zijn, nl. zonder metselspecie, waarbij de lagen vlak en glad op elkaar zijn geslepen; deze werkwijze is een van de voornaamste oorzaken geweest van verval, omdat de muren niet over de volle dikte met dit kostbare materiaal werden opgebouwd, maar slechts die gedeelten, welke in het gezicht kwamen (zooals dit ook geschiedde bij de Hindoe-bouwwerken van baksteen). Deze muren bestaan dus eigenlijk uit drie verschillende afzonderlijk staande muren, de twee buitenste van geslepen steen, de kernmuur van steen, zooals ze van de bakkerij kwam, met klei als verbindingsmateriaal; er kon dus, wegens de ongelijkmatige dikte der baksteen (der drie muren) geen verband der steenlagen onderling gemaakt worden en zoodra dus de beschuttende muurafdekking door afbrokkeling, enz. was afgevallen, stonden de drie muren op zich zelve, kwamen de onkruidkiemen in de gebruikte kleiaarde tot ontwikkeling door toetreding van lucht en licht en was het verval van den geheelen muur slechts een kwestie van tijd.

De, in den loop der tijden, gemaakte nieuwe muren, op de gebruikelijke manier met een bindspecie gemetseld, hebben in het algemeen goed stand gehouden.

Het ligt voor de hand, dat het kratoncomplex slechts door een muur van voldoende hoogte en dikte doelmatig kan worden afgesloten; eene afsluiting in den vorm van een levende pagger met of zonder draadversperring is niet doelmatig, omdat de vrijheid binnen de muren op deze wijze niet is verzekerd.

Voor den eventueelen herbouw der kratonmuren wordt het volgende opgemerkt en voorgesteld:

Ie. De oorspronkelijke muurgedeelten, voor zoover deze nog goed overeind staan, op de oorspronkelijke wijze af te dekken, zooals nog op enkele plaatsen kan worden nagegaan; om grootere soliditeit te verzekeren, de ruimten tusschen bekledingsmuren en kernmuur vol te gieten met slappe basterdspecie, terwijl hierbij

getracht zal moeten worden de humus daartusschen te verwijderen; vervolgens de afdekking volgens het „oude” model te metselen, maar met gebruikmaking van metselspecie; hiervoor dus te gebruiken „oude” „geslepen steenen” van de muurgedeelten, welke noodzakelijk afgebroken worden en de specie laagsgewijs vloeibaar in te gieten, nadat de steenen gelegd zijn.

IIe. De „oorspronkelijke” gedeelten, welke verwrongen of verzakt of uit elkaar zijn gerukt, af te breken en de afkomende geslepen steenen, voor zoover de voorraad strekt, te gebruiken voor nieuwe te bouwen muren, maar dan met gebruikmaking van metselspecie, zooals hierboven genoemd. De aansluiting aan de muurgedeelten met „niet geslepen steenen” kan geschieden door middel van tusschengebouwde penanten, waarin beiderzijds met vijf of zes lagen tegelijk de muren tandsgewijs kunnen ingrijpen.

IIIe. De nog in goeden staat verkeerende, later gebouwde muren, desnoodig in te voegen en de afdekkingen te verzekeren tegen den groei van onkruid, wat het doelmatigst kan bereikt worden door het aanbrengen van een cementlaag. Gedurende het optrekken van deze muren is niet altijd rekening gehouden met de doorsneden der oorspronkelijke muren, maar hieraan kan worden tegemoet gekomen door het bouwen van penanten, waartegen de hoogere en de lagere muren kunnen gestuit worden.

IVe. Den lagen afsluitmuur aan de noordzijde te laten in den huidige toestand, omdat niet kan worden uitgemaakt of — en in hoeverre — de oorspronkelijke staat is behouden; de afsluiting van de kratongebouwen is voldoende verzekerd door den muur ten zuiden van de Sitinggil; de toegangsbrug met landhoofden en kalimuur zijn niet bouwvallig en voor eenen herbouw of eene restauratie ontbreken de noodzakelijke gegevens.

Ve. De zoogenaamde „Pintoe sanga” in den zuidelijken kratonmuur te herstellen (te verbeteren) en de aansluiting der kratonmuren tegen dit gebouw te verzekeren. Naar verluidt gaf deze „Pintoe sanga” in den ouden tijd toegang tot eene brug, welke daar terplaatse over de kali geslagen was, ter bereiking van eene aan den overkant gelegen aloon-aloon. Het niveau van de kali schijnt intusschen gerezen te zijn en vanwege B. O. W. werd een berm gemaakt, waarvan de kruin ongeveer twee meter ligt boven den vloer van de poort. Daar een en ander BUITEN de kraton ligt, wordt, van deze zijde, geen voorstel gedaan betreffende den aard en uitgebreidheid der werken, welke noodig zouden zijn om den toestand in verband met de „Pintoe sanga” te verbeteren.

De situatie van de kraton met ommuring. Teekening No. 443 is overgenomen van een kaart van 1882, aanwezig op het Kadastraal Bureau te Cheribon, gecontroleerd met den tegenwoordigen toestand en zoo noodig gewijzigd. De geharceerde velden stellen die gebouwen voor, welke geheel of ten deele zijn gemeten en geteekend, de open velden de bestaande maar niet opgemeten gebouwen, de gestippelden die welke sedert 1882 zijn verdwenen.

De algemeene toestand van gebouwen en muren binnen de kratonomwalling is bevredigend, ordelijk onderhouden en zeker niet verwaarloosd.

KRATONGEBOUWEN. A. Sitinggil. (Teekening No. 447).

De toegang in den noordelijken muur van de Sitinggil wordt gevormd door een Gapoera A 6; die in den zuid-ringmuur door Gapoera A 7.

Binnen den ringmuur bevinden zich:

A 1.—. de Malang semirang, de pendopo, waar de Sultan eertijds plaats nam voor de rechtspraak.

A 2.—. Pendawa lima. De cijfers 1—5 beduiden volgens wajang-benamingen: 1. Ratoe pendawa, 2. Ardjoena, 3. Bima, 4. Nakoela, 5. Sedewa; volgens Islam-beschrijving eveneens van 1—5: 1. sembahyang, 2. djakat, 3. pitrah, 4. poesa, 5. moenggah-hadji.

A 3.—. Tempat gamelan Soekati.

A 4.—. Pendoedoekan Sultan.

A 5.—. Semar tinandoe, waarbij 1. beduidt Allah en 2. Moehammed.

Bij de beoordeeling van den ringmuur (van de Sitinggil) dient in verband met latere wijzigingen rekening gehouden te worden met den toestand binnen en buiten en dan kan het volgende (vergelijk teekening No. 447) worden opgemerkt: wat het „binnen”-aanzicht betreft: de gedeelten m—b en b—f zijn oorspronkelijk met afdekkingen uit jongeren tijd; het gedeelte f—k bijna geheel nieuw.

Wat „buiten” betreft, zijn de gedeelten m—b, b—c, en k—m geheel nieuw; de gedeelten c—f oorspronkelijk en de gedeelten f—g en g—k eveneens oorspronkelijk, maar met gedeeltelijk nieuwe afdekkingen.

(De naamsaanduidingen werden verstrekt door den tegenwoordigen Sultan Sepoeh).

De penanten met torentjes worden op teekening 447 aangeduid met de letters a tot en met n; hierbij wordt het volgende opgemerkt in verband met den „oorspronkelijken” of „vernieuwden” toestand: c—, d— en e— zijn oorspronkelijk; van f— en h— zijn de bekroningen of koppen vernieuwd; a—, b—, e—, g—, k—, l—, m— en n— zijn voor het grootste gedeelte vernieuwd.

Als men het aangebrachte pleisterwerk, enz. buiten beschouwing laat, zijn „de bouwdeelen in steen” nog in goeden staat; de houtconstructies zijn ten deele vernieuwd en voor een zeer groot gedeelte door houtworm aangetast en vermolmd.

De pleisterlaag, welke in den loop der tijden is aangedikt tot een koek, zal, in het algemeen, verwijderd moeten worden. Na proefneming is gebleken, dat dit werk vrij gemakkelijk uitgevoerd kan worden. Foto 9222 geeft een neut van een stijl te zien, welke is schoongemaakt.

De Gapoera's en muren, welke niet werden gepleisterd, maar herhaaldelijk bestreken met witkalk of een kleurstof, zullen schoongemaakt moeten worden; ook hiermede is een proef genomen, foto 9218, waaruit bleek, dat niets de uitvoering van dit werk in den weg staat; door geregeld afspoelen met schoon water vallen

de kalk- en kleurlagen, na een weinig kloppen, vanzelf af; in het uiterste geval kan men het water vermengen met een zeer kleine hoeveelheid zoutzuur, mits onmiddellijk naspoeling met schoon water. In sommige gevallen zooals bij A 3, foto 9221, zal men op eenige moeilijkheden kunnen stuiten ten opzichte van de bepaling der grens van de pleisterverwijdering en misschien verdient het overweging zich hiermede te bepalen tot het oorspronkelijke gedeelte.

In het algemeen staan de ringmuren nog goed overeind en ofschoon enkele gedeelten nieuw gemaakt zijn en niet in overeenstemming met de „oude” vormen, zijn er daarentegen andere gedeelten, welke (met uitzondering van de latere tegelen en borden-inzettingen) oorspronkelijk zijn en nog in zeer goeden staat verkeerden, foto's 9214, 9221.

Wat de torentjes betreft, zooals boven gezegd, zijn deze ook ten deele oorspronkelijk, ten deele vernieuwd, maar geen enkele bevindt zich in eenen bepaald bouwvalligen toestand.

Ondanks de vernieuwing van sommige stijlen en een groot gedeelte der kapconstructie, is de „Malang semirang” zeer merkwaardig; de Sultanszetel is nog intact, voor zoover dit gedeeltelijk werd onderzocht door verwijdering van de pleisterlaag; de natuursteen neuten (waarvan een ontdaan werd van de pleisterlaag) zijn buitengewoon fijn bewerkt en verkeerden nog in goeden staat; het houten basementje van den stijl, foto 9222, heeft wel zeer veel geleden door insecten, maar het snijwerk is nog duidelijk te onderkennen. Vermoedelijk heeft men bij een gedeeltelijke herstelling van de kap, de houten stijlen iets hooger geplaatst dan oorspronkelijk bepaald was, zie foto 9222; dit kan bij herstel gemakkelijk verholpen worden.

De Gapoera A—b noord, van gebakken steen, staat, ofschoon eenigszins overhellend, nog goed overeind, is eenig in zijn soort, en zeer merkwaardig, omdat hij, wat bouwstijl betreft, onmiddellijk zou kunnen aansluiten aan de Hindoe-monumenten. Als men foto's 9215 en 9216 bekijkt, is de gelijkenis werkelijk opvallend; de trapvleugels, de daartegen uitgebouwde gehalveerde torentjes, de aansluitende voluutvormig eindigende zijvleugels en de eindbekroning hebben de stijl-bijzonderheden der latere Hindoe-bouwmeesters; ook de series gehalveerde torentjes in het lijstwerk van de bekroning komen — ofschoon zeer verkleind — bij deze Gapoera voor, terwijl als bijzonderheid kan worden opgemerkt, dat geen enkele *diervorm* voorkomt in hoek- of middenantefixen, foto 9218.

Daar mij de noodige gegevens om gedetailleerde vergelijkingen te maken, ontbreken, moeten deze achterwege blijven, maar het is ongetwijfeld niet te boud gesproken, indien wordt beweerd, dat geen enkele Gapoera uit den ouden Islamtijd, zooals te Koedoes, Gresik, Sendangdoewoer of Tembajat (om enkele te noemen) het van deze wint in schoonheid van verhoudingen, zorgvuldigheid van bewerking en strengheid van vorm.

Met uitzondering van de trapvleugels is de Gapoera A—7 zuid van den laatsten tijd en door den tegenwoordigen Sultan naar oude gegevens gebouwd. De trapvleugels kunnen origineel genoemd worden, omdat een der kenmerken — het gebruik van

geslepen baksteen — niet ontbreekt, maar het jongere bouwtijdperk (in vergelijking met Gapoera A—6) is vrijwel bewezen door de wijze van versiering, foto 9223, welke meer overeenkomst heeft met sommige jongere Balineesche bouwwerken, dan met die uit den Hindoe-Javaanschen tijd.

Bij niet tijdig ingrijpen zouden belangrijke historische, bouwkundige en andere gegevens betreffende het oudste Islamtijdperk verloren kunnen gaan en een zorgvuldige herstelling en voorziening van de Sitinggil is dus zeer gewenscht.

De twee Gapoera's A—1 en B—1 worden practisch niet meer gebruikt, bovendien zijn zij zoodanig verbouwd en vernieuwd dat het maken van groote kosten wordt ontraden en men zich zou kunnen bepalen tot het schoonmaken — eventueel invoegen — en het verwijderen van het eenige jaren geleden op poort A—1 gemaakte klokkentorentje, dat een ongunstigen en zonderlingen indruk maakt.

De Langgar H is vrijwel geheel vernieuwd en van den oorspronkelijken staat is niet veel meer overgebleven. Behalve een gedeelte der spanribben van de kap bevindt alles zich nog in vrij goeden staat; het snijwerk van den omgaanden midden-draagbalk is nog vrij gaaf.

Het gemetselde basement van de Gedoek K is ten deele oorspronkelijk, ten deele vernieuwd. Eene zijde is vlak zonder paneelen; een herstel is ook ten deele gemotiveerd, maar daar het nog in goeden staat verkeert is het misschien voldoende het in den bestaanden toestand te laten, den vloer te repareeren en „dicht" af te werken en eenige pannen te vernieuwen. Het kan evenals H door het uitvoeren van de gewone onderhoudswerken in stand gehouden worden.

Ondanks de hooge kosten van herstel, enz. verdient het aanbeveling de Langgar (Dalem) L, oorspronkelijk zeer mooi, in stand te houden. De middenstijl, die van onderen eenigszins is verkort door afzagen, is buitengewoon kunstig besneden; de kruisen ringbalken zijn voor het grootste gedeelte vergaan, maar het daarin uitgesneden ornament is nog te zien en indien tot herstel wordt besloten, is het mogelijk een en ander in den staat van ongeveer voor honderd jaar te herstellen. De vier stijlen van de middenpartij zijn van onderen eenigszins ingekort, terwijl er ook balken — voor steun — zijn aangebracht, die niet op die plaatsen behooren. Het gemetselde basement is vernieuwd.

De bouwwerken M en F verkeeren nog in goeden staat; zijn vermoedelijk een eeuw geleden gebouwd of vernieuwd en wel merkwaardig.

Met uitzondering van den tweeden draagbalk en de buitenstijlen met ligger is de Loendjoek N zeer waarschijnlijk oorspronkelijk. De oempaks zijn nieuw. Het snijwerk is buitengewoon mooi en behoud van het gebouw, dat bovendien in zeer goeden staat verkeert, gewenscht.

De vier rijk besneden deuren, foto's 9224—9227, thans aangebracht in de poorten naast gebouw F en welke, volgens mededeeling van den Sultan, vroeger hingen in de doorgangen der poorten A—1 en B—1, verkeerden in vrij goeden staat en het verdient aanbeveling deze deuren aan de achterzijden te versterken met eene bekleeding in hout.

De Bangsal, in den tegenwoordigen toestand, bestaat uit:

R Pendopo pring wendani.

R¹ Pendopo bangsal.

R² Emper bangsal.

R³ Bangsal.

De Pendopo R is goed onderhouden, niet oorspronkelijk maar zeer merkwaardig vanwege het mooie houtsnijwerk. (Kortelings op last van den Sultan opnieuw geveerd).

De Pendopo R¹ is eveneens goed onderhouden, vrij nieuw en vertoont geene bijzonderheden, waarop gewezen zou moeten worden. Het verdient evenwel overweging ze te voorzien van een hardgebakken tegelvloer, in overeenstemming met de Pendopo R en het houtwerk opnieuw te schilderen.

De Emper R², welke vanouds bij de Bangsal behoort, is eenigszins veranderd en vernieuwd o. a. is er een nieuwe hardgebakken tegelvloer gelegd en het trapje naar den hooger liggenden binnenvloer is, met behoud van de oorspronkelijke sierstukken, in goeden staat gebracht.

De Bangsal (Dalem) R³ is in vele opzichten zeer merkwaardig en verkeert bovendien in goeden staat. De voorsluitmuur is vermoedelijk jaren na de voltooiing overdadig bekleed met blauw en rood gefigureerde Hollandsche en Japansche tegeltjes en borden. Achter deze muren (links en rechts) zijn afgesloten ruimten gemaakt (in één waarvan verschillende meubelen, oudheden, enz. uit den Compagniestijd zijn ondergebracht) welke oorspronkelijk daar niet bestonden en het schoone geheel in hooge mate verstoren, omdat de scheidingsmuren gebouwd zijn in de tusschenvakken en aldus tweemaal twee balkdraagstijlen binnen die vertrekken vallen.

Op de acht stijlen rusten de dwars- en langsliggers van de kalklaag-constructie, waardoor drie langwerpig vierkante vakken gevormd worden. Deze zijn niet afgedekt door vlakke plafonds, welke op het balkenstel rusten, maar elk der zijden van elk der vierkanten is naar binnen overkraagd door middel van een serie op elkaar gelegde geornamenteerde balkjes. Deze methode is in het algemeen niets bijzonders — werd bij verschillende kratongebouwen toegepast — en wordt nog altijd gevolgd, maar het merkwaardige is hierin gelegen, dat men geen 3 of 5 balkjes gebruikt heeft en er op die manier dus vrij groote vakken gevormd werden, welke horizontaal door plafonds werden gedekt, maar, dat men door oplegging en overkraging van 23 rondgaande balkjes, als het ware, de vakken pyramidaal heeft dichtgebouwd.

Hier doet zich dus het eigenaardige geval voor, dat de Islam-Javanen, zeer bedreven in houtbouw en bekend met de rationeele vereischten, welke tenopzichte hiervan gesteld worden, niettemin een overkragingssysteem hebben toegepast, dat NIET aan die vereischten voldoet; eene opstapeling van omlopende langsliggende balken is nu eenmaal geen goede houtconstructie, omdat de aard en de structuur van het hout zijn veronachtzaamd.

Men moet dus wel aannemen, dat deze Bangsal met een dergelijke houtconstructie een der alleroudste is uit den Islamtijd, toen men eenerzijds nog doordrongen was van de Hindoe-overlevering en anderzijds gedwongen was, andere vormen toe te passen, omdat de kleine besloten ruimten (de cella's) der Hindoe-gebouwen geen reden van bestaan meer hadden en groote binnenruimten vereischten geworden waren.

Bij de grootere-ruimte-vraag moest men den „steenbouw" opgeven, niet omdat men niet in staat was om steenen kolommen te maken, maar omdat de afstanden der steunpunten niet meer door steen overspannen konden worden en ofschoon men ook bij de Hindoes zeer zeker bekend was met den boog VORM, een boog-CONSTRUCTIE voor overspanning van een groote ruimte had geen toepassing gevonden. De Islam-Javanen hebben dus zeer logisch hun toevlucht gezocht bij den hun bekenden houtbouw. Zeer zeker zijn zij ook wel in staat geweest, om de reeds begonnen balkconstructie voort te zetten en door eene logische balkoplegging de verbinding der op de stijlen rustende balken tot stand te brengen en aldus de open vakken te dichten, maar het is duidelijk dat zij — door traditie of omdat zij nderdaad den bekoorlijken vorm der cella-afdekkingen door de Hindoes bij hun heiligdommen toegepast, prefereerden — ertoe zijn overgegaan om dien vorm in hout na te bootsen.

Men kan in dit verband nog een stap verder gaan en b.v. veronderstellen, dat de Islam-Javanen een dergelijke houtconstructie-toepassing gezien hebben o. a. in den hoofdtempel van Panataran, waar de toepassing van een steenbouw als icella-afdekking onmogelijk moet geacht worden. Inplaats van de balkconstructie „waarop de hooge kap geplaatst zou zijn" zooals in de „Beschrijving der Panataran-oudheden" bladzijde 40 wordt voorgesteld, zou het bovengenoemde systeem ook daar toepassing gevonden kunnen hebben en zelfs is het zeer wel mogelijk, dat in de cella vier stijlen geplaatst waren en het aldus gevormde middenvlak op dezelfde wijze (als later) te Cheribon was dichtgebouwd.

Hoe het zij, de Bangsal (Dalem) heeft meer dan gewone waarde niet alleen om bovengenoemde redenen, maar ook omdat door de combinatie van een sierlijken houtbouw (bestaande uit draagstijlen en balken) en het „toevallig" overkragingssysteem der drie middenvakken een buitengewoon fraai geheel is verkregen.

Indien de vlakken der omlopende balkjes zijn gekleurd, het snijwerk geaccentueerd, en de grenslijnen voorzien van gouden biesen, zal de aanblik in hooge mate aan bekoorlijkheid en schoonheid winnen en het verdient in alle opzichten aanbeveling, om:

- Ie. de twee tusschenmuren op te ruimen;
- IIe. het decoratief werk aan stijlen, balken en overkragingen te doen uitvoeren in blauw-bruinrood en goud, zooals in voldoende mate hier en daar wordt aangetroffen;
- IIIe. de werkelijk mooie oude tegels NIET te vervangen door een meer moderne nieuwe tegelvloer.

BOUWGESCHIEDENIS VAN HET FORT SPEELWIJK TE BANTEN

DOOR

V. I. VAN DE WALL.

I. Naamsoorsprong.

De onderhopman eener bende matrozen genaamd Rombout van Hoogstraten en zijn mannen veroverden met weinig moeite op den 7den April van het jaar 1682 een klein zeebolwerk van den Bantamschen strandmuur ¹⁾. Hij noemde deze veroverde punt „Speelwijk”, blijkbaar om den regeerenden Gouverneur-Generaal Cornelis Jansz. Speelman (1681—1684) te eeren ²⁾. Deze naam werd bestendigd en ging over op het groote fort, dat in latere jaren op ongeveer dezelfde plaats verrees, waarbij het genoemde werkje, vergroot en versterkt, werd getrokken.

II. Stichting.

In 1682 had de regeerende Sultan van Bantam ³⁾, Abdoel Kahar Aboen Nazar, bijgenaamd Hadji, de hulp der Compagnie ingeroepen tijdens den binnenlandschen strijd tegen zijn vader Sultan Agoeng Abdoel Fattah, den laatsten inderdaad onafhankelijken vorst van het rijk. De Compagnie sloeg de smeekbeden van den jongen Sultan niet af en hare inmenging in zijn binnenlandsche aangelegenheden legde het rijk verplichtingen op, die later met den ondergang der dynastie zouden eindigen.

Zooals bekend, kwam de Compagnie zegevierend uit den strijd met den ouden Sultan te voorschijn en toen deze naar het gebergte gevlucht was en de krijgskans voor de opstandelingen gekeerd, brak het oogenblik voor den jongen Sultan aan om zijn beloften der Compagnie voor hare hulp gedaan, gestand te doen.

Bij contract van 17 April 1684 ⁴⁾ verkreeg zij het recht van alleenhandel in het rijk van Bantam en zelfs nog meer rechten, die zij niet gevorderd had. Artikel 8

¹⁾ Zie over dezen muur: De Jonge, Opkomst Ned. Gez. in O. I. VII, blz. 325 en V. d. Chijs' Oud-Bantam, T. v. d. Ind. T. L. en V. dl. XXVI, blz. 1.

²⁾ Ik denk in dit verband aan de fortjes Valkenburg (1737) te Maros bij Makassar en Valkenoog (1737) in de Lampongs, welke beide herinneren aan den G. G. Adriaan Valckenier (1737—1741).

³⁾ Volgens den laatsten Reg. Almanak wordt met Banten het plaatsje en met Bantam de residentie aangeduid.

⁴⁾ Aanwezig in 's Landsarchief te Batavia (in het vervolg afgekort: L. A. Bat.). Een afbeelding van het slot vindt men in De Haan's Priangan, 1ste deel t/o blz. 60. De tekst is ook te vinden bij De Jonge, Opkomst, VII, blz. 394 e. v.

van het Contract luidde: „Ende also het vierde articul van het contract van den jare 1659, waarbij wel uytdrukkelyk beloofd is, dat de Comp^e geen grond of huyshuur wegens hare logie soude betalen, tegens regt en reden schynt in ongebruyk te syn gekomen en dat de Comp^e met alle billickheyd uyt dien hoofde soude konden eysgen de restitutie van de huys of gronthuur eenigen tyd lang in debito betaeld, zoo sal de Comp^e dese restitutie overstappen en quydshelden, mits dat haar in toekomende het effecte van het gem^e vierde articul sonder tegenspreke komen te volgen en de Comp^e in eygendom gegeven en getransporteert werde, zoodanigen ruymen grond en erv, als deselve tot het bouwen van een bequame en spatieuze logie sal nodig agten”.

Reeds bij Gen. Res. van 23 Mei 1684 werd dan ook besloten om een versterking op te richten ter bescherming van 's Compagnies belangen en ter handhaving harer verkregen rechten in het rijk van haar Westelyken nabuur, die zoo langen tijd haar machtigste vijand en haar zwaarste concurrent op handelsgebied geweest was. Ter vergadering van G. G. en Raden ¹⁾ werd door den G. G. Joannes Camp-huijs een plattegrond ²⁾ van de stad Bantam ter tafel gebracht, waarin eveneens was opgenomen het ontwerp van „eene loge en beschermplaats voor 's Comp^e militie en negotie”. Het stuk grond, waarop de versterking zou komen te staan, was gelegen aan de Oostzijde van de monding der rivier, niet ver van den Boom, en was groot 25 roeden in het vierkant. In de Westelyke buitenwijk van de stad, was het zeer gunstig gelegen aan den bevaarbaren arm der rivier, waar langs, in tegenstelling met de beide andere mondingen, ondiep en moerassig, grootere schepen in en uitvoeren.

De punt Speelwijk zou getrokken worden binnen de muren van de nieuwe versterking, die aan de rivierzijde zou verrijzen, met dien verstande, dat tusschen de rivier en het bolwerk een ruimte van 3 à 4 roeden voor de passage zou worden vrijgelaten. In de binnenruimte kwamen de fortgebouwen te staan, waaronder „bequame packhuysen” een eerste plaats innamen, alsmede de kazernes voor de troepen bestemd, die in 1684 bestonden uit 440 Nederlanders, 59 matrozen en 668 Mardijkers ³⁾. Het was waarlijk tijd, dat een aanvang werd gemaakt met een waardiger behuizing der Nederlanders te Bantam, want de bestaande loge was zeer bouwvallig en slecht onderhouden ⁴⁾. Tot een vast verblijf in een permanente versterking was het dusver immers nimmer gekomen, ook niet toen deze loge tot een hoofdfactorij was uitgebreid en Bantam in het begin der 17de eeuw het middelpunt van den Nederlandschen handel en de hartader van de Nederlandsche ondernemingen in den Archipel was geworden ⁵⁾.

¹⁾ Dagregister des Casteels Batavia (in het vervolg afgekort D.) 1684 Mei 23, L. A. Bat.

²⁾ Niet aanwezig in L. A. Bat.

³⁾ D. 1684 Mei 28.

⁴⁾ Zie: Compendieus Rapport enz. enz., door den Commandeur François Tack wegens verscheide voorgevallene saacken by syn aanwesen tot Bantam. (D. 1684 Februari 15).

⁵⁾ Zie Van Deventer, Gesch. der Nederlanders op Java, I, blz. 64 e. v.

Met de stichting van het fort Speelwijk brak een nieuwe aera aan in de handelsgeschiedenis der Compagnie en werd voor altijd de grondslag gelegd van haar gezag in deze peper-rijke landen. Ook later toen haar belangensfeer zich verplaatst had en Bantam niet langer meer een te duchten concurrent van Batavia was, bleef Speelwijk een onwrikbaar symbool harer macht, temidden van de binnenlandsche twisten, de hofintrigues, de politieke kuiperijen, waaraan de geschiedenis van Bantam zoo rijk is geweest.

III. Aanvang der werkzaamheden.

In de eerste dagen van Januari 1685 werd met den bouw begonnen. Het stuk grond was in tegenwoordigheid van Pangeran Diepa Ningrat ¹⁾, een van des Sultans hofgrooten, 30 roeden in het vierkant afgezet, terwijl een strook aan de rivierzijde was opengelaten. Daarna werd begonnen aan de omheining van palissaden, welke uit Batavia waren aangebracht ²⁾. Nicolaus de Graaff, die einde Februari per jacht „Naaldwyk” Bantam bezocht, deelt mede, dat het fort een ruitsgewijzen vorm kreeg, waaraan flink werd gearbeid. Dit schip was met bouw materiaal geladen: klinkersteen en palissaden, evenals de chaloup „Paleacatte” en het schip „De Maas” die daarop volgden.

IV. Kruitkelder.

Einde Februari kwam de ompagging geheel gereed en werd overgegaan tot de ophooging van het terrein, voor den bouw van den kruitkelder bestemd. De Res. van 11 Maart 1685 ordonneert o. a. den bouw van dit kruithuis, welke met bijzondere zorg aan den nieuwen Gezaghebber Everhard van der Schuer werd opgedragen ³⁾. Het was de Raad-ordinair Joan van Hoorn, in 1682 en 1685 gezant naar Bantam, die ter vergadering van G. G. en Raden een teekening liet zien van de te versterken punt Speelwijk en verder aantoonde, waar de kruitkelder, de corpsen de garde, de pakhuizen het best zouden komen te staan. De kruitkelder, uit een krijgskundig oogpunt het voornaamste onderdeel van het vestingwerk, moest droog liggen en wel aan de Z. O. zijde van de oude punt Speelwijk. Bij den bouw biedt Sultan Hadji genadiglijk de behulpzame hand, d. w. z. hij stond toe, dat Pangeran Wira Goena, alias Hendrik Lucasz. Cardeel ⁴⁾ wiens hulp de Compagnie had ingeroepen, zich met het metselwerk belastte. Ook stond hij arbeiders af, om met zijn bijzondere vergunning zeesteenen af te breken van de vervallen en in onbruik geraakte stadsmuren beoosten Karangantoe ⁵⁾, welke in den afgeloopen strijd met Sultan Agoeng

¹⁾ D. 1685 Januari 5. L. A. Bat.

²⁾ Nicolaus de Graaff, Reizen enz. blz. 183.

³⁾ Zie D. 1685 Maart 23.

⁴⁾ Zie over hem Priangan I, Personalialia, blz. 192 e.v.

⁵⁾ Een zeer kleine redoute, beoosten der riviermonding, onder bevel van een sergeant. Waarschijnlijk kort na of tijdens de voltooiing van Speelwijk in 1686 door de onzen betrokken en ook een overblijfsel of een punt van den Bantamschen strandmuur. Geslacht in 1767 (Gen. Res. 1767 Juli 24).

Zie ook de Memorie van J. Reijnouts bij De Jonge XI, blz. 385.

nog een rol gespeeld hadden. Voorts verleende hij zijn medewerking bij het branden van kalk en het bakken van steenen, welke werkzaamheden niet konden uitbesteed worden zonder zijn voorkennis. Te verwonderen was deze steun van Sultan Hadji niet, want hij was zelf bij de zaak geïnteresseerd: zijn eigen kruitvoorraad zou n.l. ook in dezen kelder bewaard worden ¹⁾. Het gevolg van deze samenwerking was, dat de kelder een hecht en stevig bouwwerk beloofde te worden, ook al werd er geklaagd dat er wel te veel cement en klinkers werden gebruikt ²⁾.

Op 18 Maart 1686 keerde de Landmeter Ewout Verhagen ³⁾, die ter opmeting naar Bantam gezonden was, terug met twee teekeningen ⁴⁾ van de in aanbouw zijnde versterking, welke nauwkeurig was opgemeten, benevens een paar modellen van steenen, die Pangeran Wira Goena alias Cardeel had gebakken. Deze droegen de goedkeuring weg van de Heeren te Batavia, zoodat de bouw van den kelder, welke eenigszins vertraagd was door gebrek aan materiaal, met spoed kon worden voortgezet. Ook de monsters van zeesteenen, afkomstig van de oude stadsmuren, welke Sultan Hadji ter keuring naar Batavia had doen zenden, waren goedgekeurd. Als Verhagen in dit jaar ziek wordt, neemt de Konstabel Bartel Jansz. Van der Valck zijn bediening waar ⁵⁾.

Later schenen de steenen uit Saulahoer, ten rechte Sawaloehoer ⁶⁾, nog beter te zijn bevonden, ook al omdat deze maar voor het grijpen lagen en niet losgebroken behoeften te worden. Daar de Sultan echter beloofd had de steenen van Karangantoe voor 1½ Sp. reaalen de honderd stuks aan den Boom af te leveren met eigen volk, werd besloten eerst af te wachten of zulks geschieden zou. Hoe het ook zij, aan metselsteenen bleek voorloopig geen gebrek, want er werden genoeg steenen van de oude muren bij Karangantoe en bij „De Baviaan” ⁷⁾ aangebracht.

¹⁾ Zijn kruitvoorraad werd tot dusver bewaard achter de voormalige Engelsche loge, hetgeen de Compagnie, als zijnde „buyten onse magt”, niet verantwoord vond.

²⁾ D. 1685 September 10.

³⁾ Deze Rotterdammer werd in 1690 Fabrick en maakte als zoodanig in 1692 het bouwplan op der Portugeesche Buitenkerk te Batavia.

⁴⁾ Niet aanwezig in L. A. Bat.

⁵⁾ Volgens De Haan: Bartel Andriesz. Van der Valck (Priangan I, Personalie, blz. 269).

⁶⁾ D. 1685 April 10 spreekt van Zavelahoer; D. 1686 April 18 van Sainvalahoer; D. 1686 Mei 17 van Saulahoer. Volgens ter plaatse verkregen inlichtingen ligt dit plaatsje ongeveer 2 paal van Banten.

⁷⁾ Dit was een vervallen bolwerkje der Bantammers gelegen over de rivier aan de zijde van den Boom. (Zie Bogaert, Hist. reizen enz. blz. 156). Het was eenigen tijd bij de onzen in gebruik. Het heette destijds Pabean (D. 1686 April 18: Babiaan; D. 1686 Mei 17: Pabiaan; D. 1686 October 28: Pabiaan), mogelijk omdat het als tolhuis of pabejan gebruikt werd, of daar dichtbij lag, door de Nederlanders blijkbaar tot „Baviaan” verbasterd. Zie De Haan, Oud-Batavia: „pabejan” in verband met „Paep Jan” (I, blz. 19).

Bijzondere zorg werd besteed aan het booggewelf van den kelder en werd dit zelfs gedeeltelijk weder afgebroken, toen het bleek, dat het gebruikte cement slecht was samengesteld en daardoor geen voldoende metselstof vormde, zoodat onregelmatigheid in de plaatsing der steenen ontstond. Ook de muren waren onvoldoende gemetseld, ja, zelfs aan de buitenkant zonder bepleistering gelaten, alzoo aan invloeden van regen en wind blootgesteld. Het gevolg was, dat deze tot aan den grond moesten worden uitgegraven en opnieuw opgezet ¹⁾. Het werk van Pangeran Wira Goena alias Cardeel scheen dus niet onverdeeld de goedkeuring der tijdgenooten te hebben weggedragen. Tenslotte zien wij toch den kruitkelder voltooid, inclus de gewelfde toegang en de trap, terwijl medegedeeld werd, dat het geheel 7827 pond buskruit kon bevatten ²⁾.

V. Punt Speelwijk ³⁾.

Voor de ophooging van het terrein en de oude punt Speelwijk, welke punt eigenlijk geheel nieuw opgebouwd diende te worden was veel zand noodig en ook puin. Aan het laatste kwam men echter in de half uitgebrande stad Bantam gemakkelijk. Met den hoeker „De Goudvink”, werd het benodigde zand uit Batavia aangevoerd, maar vlug ging dit uit den aard der zaak niet. De aandacht van Van der Schuer viel echter op een menigte zandhoopen bezijden des Sultans paleis Soeroeassan of wel „De Diamant” genaamd, welke hij best gebruiken kon. Derhalve werd Pangeran Wira Goena alias Cardeel, die een wit voetje bij den Sultan had, in den arm genomen om dat zand voor ons ter ophooging te verkrijgen. De toestemming werd verkregen, zoodat dit zand met een paar platboomde vaartuigen, uit het Ambachtskwartier te Batavia daartoe expresselijk hierheen gezonden, naar de sterkte werd overgebracht. Reeds in Juni 1686 was de grond wel 11 voeten opgehoogd en betuigden Gezaghebber en Raad hun tevredenheid aan Pangeran Wira Goena alias Cardeel, wien zij een geschenk in geld vereerden: „Den Pangeran Wira Goena was met de pronte betaling 40 reaelen voor 't opbrengen van den mandoer Jacob ⁴⁾ als 't becomen geschenk van 125 reaelen voor zijnen ijver omtrent den voortgang van het onderhandse werk lustig in syn schik en volcomen bereyt om sig verder in 's Comp^s dienst te laten gebruyken..... ⁵⁾.

Bij het optrekken der muren van de punt diende rekening gehouden te worden met een groot aantal bamboezen woningen, die tijdelijk zouden worden opgeslagen voor het garnizoen en voor de dienaren en hun omslag. Volgens een ontwerp van Verhagen, waarop de plaatsing van 's Compagnies ommeaslag was aangegeven

¹⁾ D. 1686 April 9, L. A. Bat.

²⁾ D. 1686 October 1.

³⁾ Einde 18e eeuw schijnt de naam „Speelwijk” in onbruik en wordt van „Klokkpunt” gesproken. Vergl. plattegrond Heydt (1744) met dien uit L. A. Bat. (1790) hierbij gaande.

⁴⁾ Vermoedelijk gedrost.

⁵⁾ D. 1686 Juni 20.

werden de muren in een vierkant opgetrokken ¹⁾. De bedoeling was om zich zoo spoedig mogelijk terug te trekken binnen de ommuring, ook al waren de fortgebouwen niet geheel gereed. Teneinde de „beddingen” ²⁾ van de punt terdege te verharderen was de hoeker „De Brandgans” herhaaldelijk naar de eilanden gezonden om koraalsteen te halen en hadden binnen korten tijd de muren langs de rivierzijde een hoogte van 9 voeten bereikt. De punt was zoo hoog mogelijk opgevuld met het oog op haar bestemming van kat ³⁾; aan de landzijde was een steenen trap, die men kon afsluiten, aangebracht in het midden van het platform, waar de kanonnen stonden. Toen de punt Speelwijk ⁴⁾ en de belendende muren waren opgetrokken en versterkt met de overige punten, werd overgegaan tot den bouw van de corpsen de garde, de pakhuizen en de woningen der dienaren.

VI. Pakhuizen, corpsen de garde, woningen ⁵⁾.

Hierover vinden wij weinig vermeld, vermoedelijk omdat de bouw niet veel afweek van de gebruikelijke wijze, waarop dergelijke fortgebouwen destijds tot stand kwamen. Bovengenoemd ontwerp van Verhagen werd bij den bouw gevolgd. Spoedig werden de bamboezen woningen opgericht en met het oog op haar tijdelijk karakter en den naderenden Westmoesson de koopmansgoederen naar de oude logie teruggebracht, waarvoor de toestemming der Hooge Regeering was gevraagd. Aan de beide zijden van de trap in den binnenmuur werden twee corpsen de garde ingebouwd om het bovenwerk van de punt Speelwijk vrij te laten. Naar ik gis voor het speelhuis. De houtwerken werden aangebracht door de schepen „De Beurs”, „Macassar” en „Oranje”, bestaande uit dikke „Siamse planken” voor deuren en vensters. Wat de pakhuizen betreft, deze dacht men op te trekken aan de Westzijde van de rivier met een ruimte van $\frac{1}{2}$ roede tusschen deze en de formuren; kalk en steen waren reeds lang van tevoren verzameld, zoodat de bouw goeden voortgang beloofde. Zij waren oorspronkelijk bestemd tot opslagplaatsen van peper, doch werden later in de praktijk alleen maar voor den ommeslag gebruikt.

¹⁾ Gen. Res. 1686 Augustus 2.

²⁾ = vloer waarop het geschut staat. In 1790 wordt gemeld, dat beddingen in de gansche fortres niet meer aanwezig waren, doch dat men zich behielp met planken onder de affuiten en rampaarden, die niet alleen te kort maar ook verrot waren.

³⁾ Mogelijk stond hier dezelfde kat, waarvan gesproken is bij De Jonge, Opkomst, VII, blz. 325 en is dus sprake van een blijvende bestemming.

⁴⁾ Zij bestreek gedeeltelijk de binnenreede, de rivier en het strand. In de Noorderface konden 6 ijzeren 18-ponders staan en verder nog 10 ijzeren 12-ponders (1790). Hier stond ook een houwtser van $2\frac{1}{2}$ steen of 4 duim. (Volgens Van Dale is steen een gewicht variërende tusschen 3 en 4 K.G.).

⁵⁾ D. 1686 October 1, vermeldt den aanleg der fundamenteen.

VII. Commandeurswoning.

Over den bouw van deze woning wordt niet in het bijzonder gesproken en toch is deze er geweest. Vermoedelijk was de eerste Commandeurswoning onaanzienlijk, in elk geval weinig opvallend van architectuur. Zij is in lateren tijd vervangen door een andere, den vertegenwoordiger der Compagnie aan het Bantamsche hof meer waardig. Bogaert spreekt van „schoone woningen, waarin het Opperhooft, de Ambtenaren van oorlog en koophandel, mitsgaders de soldaten en andere hun verblijf hebben” ¹⁾. Het was volgens De Bruin ²⁾ een hoog wit gepleisterd huis, dat ver boven de omwalling uitstak en voor elken schipper een baken in zee was. Valentijn ³⁾ roemt het en vertelt dat dit huis evenals dat van den Fiscaal en de overige bedienden langs de gordijnen aan de Oostzijde stonden. Volgens Stavorinus ⁴⁾ schijnt er ook kerk te zijn gehouden in deze woning, welke van ruime vertrekken rijkelijk voorzien was en uitmuntte boven de andere in sierlijkheid van bouw. Daar De Rovere van Breugel ⁵⁾ echter in 1787 schrijft dat de gebouwen van het fort, waaronder „het commandement in fraayheid uytsteekt” alsmede de kerk, de wapenkamer, de secretarie, 's Compagnies winkel en het negotie-comptoir, alle onder een dak aan de Noordzijde zijn gebouwd, lijkt het mij toe dat enkele vertrekken van de ruime Commandeurswoning bij gebrek aan plaatsruimte ten behoeve van andere diensten werden ingeruimd. Als men weet, dat Van der Parra ⁶⁾ in 1753 voorstelt om het speelhuis, niet ver van de Commandeurswoning staande, in te richten tot kerk, „om dan de presente sogenaamde kerk” in deze woning te vervangen en daarvan te maken een conferentiekamer voor den Sultan, wint dit vermoeden veld. Uit de route, welke de Sultan volgde bij een bezoek aan Speelwijk in 1777 — de vorst werd geleid over de valbrug, door de zaal, de achterdeur en het achterhuis van het Commandement, de plaats over en buiten het fort naar het speelhuis des Commandeurs — blijkt de ligging van deze woning ⁷⁾. Op De Bruin's afbeelding (blz. 384) leidt een poortje naast de Waterpoort in het zeegordijn naar dit huis, waarvan de achterzijde op het fortplein uitkwam. Voor het „commandement” plachten 2 metalen stukken op affuiten te staan.

¹⁾ Bogaert, Historische reizen enz. blz. 133.

²⁾ Corn. de Bruin, Reizen over Moskovie door Persie en Indië, (met afb.) 1711, blz. 348 e. v.

³⁾ Valentijn, IV, blz. 214.

⁴⁾ Stavorinus, Reizen enz. naar Batavia, Bantam enz. 1793, Dl. I, blz. 57.

⁵⁾ De Rovere van Breugel, Bedenkingen over den staat van Bantam in 1787. Bijdr. T. L. en V. N. I. Dl. I, blz. 340.

⁶⁾ Rapport P. A. van der Parra, L. A. Bat. Voor zoover ik weet, kwam van dit voorstel niets.

⁷⁾ Zie verslag van de Commissiereis van H. Breton, opgesteld door den Secretaris Ras, 1777, L. A. Bat.

VIII. Speelhuis.

Op de kat, het zeer hoge bastion van de punt Speelwijk, werd een speelhuis voor het opperhoofd gebouwd, vermeld in 1694. Trappen gaven toegang tot het speelhuis. Dit zitje was een van de weinige uitspanningen, die zich de Commandeur en zijn vrienden te Bantam konden veroorlooven. Men had van hieruit een zeer mooi uitzicht op de reede en er ging geen dag voorbij, althans als het mooi weder was, of de voornaamste Compagnies dienaren waren hier vereenigd. Als de Sultans van Bantam het fort bezochten, werden zij dadelijk naar het speelhuis geleid en aangenaam bezig gehouden met muziek en ververschingen, en menig gewichtig gesprek tusschen vorst en vertegenwoordiger der Compagnie zal hier onder den schijn van amusement zijn gehouden ¹⁾. Het was van hout getrokken en droeg door deze constructie een tijdelijk karakter met het oog op de functie van de kat in oorlogstijd. „Boven om loopt' er een hek van houte roode latten, van waer men een vermakelijk gezicht heeft" verhaalt ons De Bruin van het speelhuis, dat in 1709 werd vernieuwd ²⁾.

Het rapport van P. de Vos ³⁾, gezant naar Bantam in 1708, gaf hiertoe aanleiding. Rapporteur schreef: „Maar het bewuste huusje op de punt Speelwijk gebouwd en 't welck de Comp: wel ruym 1000 glds. gekost heeft heb ik seer wanstallig zonder eenig goed overleg omtrend dies stand en aanleg bevonden „Het was zoo bouwvallig, dat de Sultan bij een bezoek aan Speelwijk slechts met moeite te bewegen was zich „boven op de galderije" te begeven, weshalve dit „misselijk gebouw" althans van „geene nuttigheyd" meer was. Als de Commandeur Brouwer, opgetreden 1745, op eigen kosten een nieuw speelhuis doet bouwen ⁴⁾, laat het zich denken, dat de toestand van het oude (uit 1709?) veel te wenschen overliet en de zorg van de Hooge Regeering nog meer. Onder Van Ossenberch is het gedaan met het speelhuis op de kat: het werd verplaatst, zooals blijken zal.

IX. Hospitaal.

Over den bouw van het hospitaal dat in 1787 boven een der pakhuizen is vermeld ⁵⁾, wordt niet gerept en het is eerst in het begin der 19e eeuw, zooals wij later zien zullen, dat gesproken wordt van het ziekenhuis als een van de best onderhouden gebouwen van Speelwijk, nadat echter belangrijke veranderingen en verbeteringen daaraan ten koste waren gelegd.

¹⁾ Zie o. a. voor de ontvangst van Sultan en Rijksbestuurder binnen Speelwijk de Memorie van den Gezaghebber J. V. Stein van Gollonnesse 1734, bij Robidé van der Aa, Bijdr. T. L. en V., 5, 1881, blz. 80.

²⁾ Gen. Res. 1709 Juni 7 vermeldt den bouw van een nieuw houten speelhuis „tot vermaak van den Koning aldaar", De Bruin, blz. 385. Daarom wordt ook wel gesproken o. a. van „Coninglijke Rusthuys" (Memorie Sautijn, 1723, L. A. Bat.) of van „Koningshuisje" (Versl. Commissie reis Van der Parra, 1758, L. A. Bat.) e. a.

³⁾ L. A. Bat.

⁴⁾ Versl. Commissie reis V. d. Parra, L. A. Bat.

⁵⁾ De Rovere van Breugel, blz. 340.

X. Overige punten.

De Zuid-West- en Noord-Oostpunt werden achtereenvolgens elk ook met bolwerken voorzien, die respectievelijk „Rivierpunt” of „Vloedbastion” en „Zeepunt” werden genoemd, terwijl het N. W. bastion zooals wij zagen zijn oorspronkelijken naam van Speelwijk behield. De vierde punt kreeg echter geen behoorlijk bastion ¹⁾ en heette in de wandeling „Het Rottennest”. Aldus telde het fort eigenlijk maar drie bastions en een half, zooals Stavorinus ²⁾ zegt, waarop 48 kanonnen lagen. Elke punt werd van steenen wachthuizen voor het garnizoen voorzien. Niet voordat de Javaansche arbeiders het zeebolwerk geheel opgetrokken hadden en met aarde gevuld ³⁾, werden alle posten aan de Westzijde der rivier ingetrokken ⁴⁾. Het fortje „De Baviaan” ⁵⁾ bleef echter bewapend met Mardijkers onder een Hollandschen sergeant en 13 soldaten. De Rivierpunt, meermalen verbouwd, bestreek een gedeelte van de rivier en het land met het Sultanspaleis. Doordat bij vloed het hoge water van de rivier den voet van dit bolwerk aantastte, werd later een steenen beschoeiing aangelegd met kade. Het nam echter niet weg, dat beide wel eens stuk sloegen, waarover nog in 1790 wordt geklaagd. Wat de Zeepunt betreft, deze bleek later niet al te best gebouwd en stond als slecht en bouwvallig te boek. Daarom kon hier geen zwaar geschut geplaatst worden, hoewel zij de binnenreede en het strand bestreek.

Het Rottennest werd later na een verbouwing „Nieuwpunt” genoemd en had eindelijk de normale gedaante van een bastion. Het kreeg een verzakking in den grond, doordat het geschut reeds was aangebracht voordat het metselwerk goed en wel droog was. Erger was echter, dat het gordijn, hetwelk Rivierpunt en Nieuwpunt met elkander verbond, later verzakte. De oorzaak werd toegeschreven aan het slechte metselwerk. Bij regen bleef het water op het gordijn staan en sijpelde in de rijstpakhuizen waardoor de balken, die aan de binnenzijde van dezen muur staken, verrotte steunpunten kregen.

Dit „Rottennest” bestreek het land met het Sultanspaleis ⁶⁾. Opmerking verdient het feit, dat het zeegordijn hetwelk de bolwerken Speelwijk en Zeepunt met elkander verbond niet anders is geweest dan de oude Bantamsche stadsmuur, waartoe het

¹⁾ Res. 1686 Augustus 2.

²⁾ Stavorinus I, blz. 56.

³⁾ D. 1686 October 28.

⁴⁾ Voordat het garnizoen de bamboezen woningen binnen de fortmuren betrok, was het op deze plaats gelegd (D. 1686 Augustus 27). Ik krijg den indruk alsof het sedert geleidelijk is overgegaan.

⁵⁾ De veronderstelling van Mr. v. d. Chijs (Oud-Bantam, T. v. Ind. T. L. en V. XXVI, blz. 22, Noot 2) als zoude „De Baviaan” op de plek gestaan hebben, waar Speelwijk later zou verrijzen, is derhalve minder juist; „De Baviaan” bestond eenigen tijd naast Speelwijk en Karangantoe.

⁶⁾ De Rivierpunt was bewapend met vier 12-ponders, vier 6-ponders en een metalen mortier à 7 dm.; de Zeepunt met twaalf 6-ponders en het Rottennest met dertien 6-ponders en een metalen mortier à 7 dm. De bewapening was niet doorlopend hetzelfde, doch verschildte wel eens; deze is aangetroffen in 1790.

oude bolwerkje dat Van Hoogstraten in 1682 had vermeersterd, behoorde. De Nederlanders hebben dit stuk muur geheel benut, want het liep zelfs door de beide bolwerken Speelwijk en Zeepunt heen.

XI. Poorten.

De groote poort (de Landpoort) werd aan de rivierzijde gebouwd en de kleinere poort (de Waterpoort) aan de zeezijde in het overblijfsel van den ouden-Bantamschen stadsmuur, welke met de punt Speelwijk indertijd binnen de versterking getrokken was ¹⁾. Voor de bekleeding der poorten, de toegangen tot het overigens aan drie zijden door een natte gracht omringde fort, zouden blauwe steenen worden gebruikt. Bij nader onderzoek bleken deze bijzonder groot te zijn, zoodat zij bijna op gelijke hoogte kwamen met de muren. Daarom werd besloten deze steenen in hoofdzaak slechts aan te wenden voor de dorpels. Elke dorpel werd vervolgens voorzien van blauwe steenen, het overige van blauwe en roode steenen, terwijl de boogvormige toegang van koraalsteen werd gemaakt ²⁾. Denkt men zich daarbij boven de Landpoort, als zijnde de hoofdtoegang, een gevelsteen met „Speelwijk” in sierlijke letters, het monogram of het symbool der Compagnie en het jaartal 1686, dan lijkt mij eerst het beeld van deze Landpoort te zijn voltooid ³⁾. Door de Landpoort kwam men op het binnenplein, na eerst ter weerszijden de wachtposten te hebben gepasseerd, waarlangs de fortgebouwen zich schaarden. Rechts en links vond men althans in 1787 de kuiperswinkel, de boeien en een klein pakhuis, waarboven zooals gezegd het hospitaal was. Boven de poort waren twee vertrekken voor de ondermeesters en daar tegenover zeven woningen van gequalificeerde dienaars z. a. de administrateur, de secretaris, de dokter en drie officieren. Een aanvang werd ook gemaakt met het planten van hoogstammige boomen, die later het plein zouden overschaduwen. Later, in 1790 ⁴⁾, is sprake van een kleine poort bezijden de Rivierpunt, in het riviorgordijn dichtbij de Landpoort.

XII. Bruggen.

Voor de Landpoort werd over de rivier een draaibrug aangelegd en aan de achterzijde van het fort over de gracht een gewone steenen brug, die leidde naar den weg, welke langs het strand voerde naar de redoute Karangantoe. Deze

¹⁾ Zie Cornelis de Bruin, blz. 375.

²⁾ D. 1686 October 1.

³⁾ Deze voorstelling is niet al te gewaagd, gezien de poorten van tal van andere door mij bezochte Compagnies versterkingen; tot dusver vond ik echter nog geen bevestiging. Wel vermeldt Stavorinus I (blz. 53), dat boven de poort van het Sultansverblijf „De Diamant” een gevelsteen den bouw door Hendrik Louwrents van Steenwijk herdacht. Bogaert noemt Cardeel: Hendrik Laurenszoon (blz. 135).

⁴⁾ Blijkens een plattegrond uit 1790 (L. A. Bat.), Zie blz. 153 noot 1.

draaibrug werd later in een valbrug veranderd en ter weerszijden van borstweringen voorzien, waarop 4 tot 6 kanonnen geplaatst konden worden. Later verrees voor de Waterpoort ook een kleine valbrug en voor de Commandeurspoort een grootere. Het fort had vier bruggen, waarvan een, die aan de achterzijde, een gewone vaste brug was ¹⁾.

XIII. Watervoorziening, grachten.

Zooals gezegd, was het fort omringd door water, van de grachten, van de omringende vischvijvers, van de moerassige rivierarmen, kwalijk riekende en kwade dampen verspreidende, bronnen van doodelijke ziekten. „Het water”, zoo schrijft immers De Rovere van Breugel „is vooral in de quaaide Moesson zeer ongezond om te drinken, want de inwoonders werpen in dezelve allerlij vuiligheid en krengen, welke, dewijl het water langzaam afloopt, hetzelfde door hun stank bederven”. Voor de afwatering werd gebruikt, „een seker spruytje” dat dwars over het fortplein liep en zich bijzonder leende voor reinigingsdoeleinden, afwatering en blussching bij eventuele branden. Het werd breeder uitgediept en de vrij gekomen modder gebezigd om de lagere gedeelten van het plein „eegaalijck” te verhoogen. Later, in 1701, liet de Sultan een waterleiding bouwen, die van de vijvers van zijn lustverblijf Tasik-kardi naar zijn paleis voerde en bestond uit looden pijpen, 2 à 3 voet boven den grond gemetseld, welke onder de muren doorliepen en in de rivier uitmondden. Hoewel de Compagnie bij den Sultan meermalen had aangedrongen om een dergelijke leiding ook ten behoeve van het fort aan te leggen ²⁾, had deze begrijpelijkerwijs daarin weinig lust en wist zich altijd op een of ander wijze, zooals trouwens betreffende alles wat in verband stond met reparatie en onderhoud, zelfs van zijn eigen kasteel „De Diamant” enz., daaraan te onttrekken. Het is dus niet tot een behoorlijke watervoorziening van Speelwijk gekomen. Wat de grachten betreft, deze waren niet zeer breed en ook niet bijzonder diep; zij omringden het bouwwerk aan drie zijden en hadden aan de Westzijde verbinding met de rivier. Een strook grond scheidde alsnog de fortmuren van de grachten. Deze natte grachten, welke steeds uitgebaggerd moesten worden alsmede het modderige strand voor het fort, waardoor oorlogsschepen niet konden naderen, moeten de voornaamste verdedigingsmiddelen van het fort hebben uitgemaakt.

¹⁾ Zie Rapport Mossel 1747 bij De Jonge X, blz. 117 en Contract met den Koning van Bantam enz. 1752 bij De Jonge XI, blz. 3, art. 21, waar sprake is van deze leiding; zie ook Acte van Investiture enz. enz. bij De Jonge XI, blz. 295, art. XIX.

²⁾ Duister blijft een aantekening in het Rapport voor Van Ysseldijk opgemaakt door Nebbens e. a. ged. 1802 Sept. 30 (L. A. Bat.) over een valbrug achter het kasteel aan den Compagniestuin. Als hiermee de brug naar Karangantoe bedoeld wordt, moet deze vaste brug later veranderd zijn in een valbrug.

XIV. Ravelijn.

Hoewel bij den bouw een ravelijn niet ter sprake komt, zoo blijkt uit latere berichten dat een voorwerkje niet ontbroken heeft. Valentijn ¹⁾ zegt, dat het fort vier punten en twee halve manen heeft, waarmede De Bruin's ²⁾ beschrijving overeenkomt. Bijgaande plattegrond uit 1790 vertoont inderdaad voor de Landpoort twee halve manen, waaruit het ravelijn blijkbaar bestond. Het was in dat jaar bewapend met 2 ijzeren kanonnen.

XV. Het bouwwerk voltooid, uiterlijk aanzien.

Zoo zien wij den bouw van het fort Speelwijk dan ten slotte beëindigd, onder den Commandeur François Tack begonnen, onder een zijner opvolgers, Salomon Lesage, op 16 October des jaars 1686 bezet, en zoo goed als voltooid ³⁾. Voor de Landpoort kwam het exercitieplein te liggen, terwijl buiten het fort aan den zeekant tegen den ouden Bantamschen strandmuur nog een gebouw met verdieping kwam te staan waarin beneden het equipagie-pakhuis was ondergebracht en boven het logement der zeevarenden ⁴⁾. Tijdgenooten uit de 17e en 18e eeuw als De Graaff, Valentijn, Bogaert, De Bruin, Heydt, Stavorinus, De Rovere van Breugel schrijven over het algemeen met lof over de fortres Speelwijk, al is de qualificatie van Bogaert „het ontzaggelijk kasteel Speelwijk” overdreven. Slechts bij enkele reisverhalen ⁵⁾ zijn teekeningen gevoegd, welke eenig denkbeeld geven van den vorm en de ligging van het fort. Na den grooten Bantamschen oorlog in 1750 had het fort als centrum van verdediging zijn doel verloren en diende voor vreedzamer oogmerken. Daarom verkeerde na dien tijd alles wat tot defensie diende, zooals wallen, bastions, krijgsvoorraad, enz. in vervallen staat; daarentegen werden gebouwen des vredes zooals de Commandeurswoning, het hospitaal, en verder alles wat diende tot huisvesting der dienaren onderhouden, ja zelfs in het begin der 19de eeuw nog behoed voor verval. Vandaar dat dikwijls de fortgebouwen werden geprezen, terwijl het fort zelf reeds in vervallen toestand was.

¹⁾ IV, blz. 214.

²⁾ Blz. 385.

³⁾ V. d. Chijs, Oud-Bantam, blz. 21. Nauwelijks was het in gebruik genomen of op 21 October had reeds een poging plaats om de bezetting te overvallen (Priangan, III, blz. 531). In verband waarschijnlijk daarmede werd het garnizoen nog met 1 vaandrig en 15 man versterkt (D. 1686 October 28).

⁴⁾ De Rovere v. Breugel, blz. 340. Op Heydt's plattegrond is dit gebouw, voor zoover na te gaan, te onderscheiden.

⁵⁾ Bij Heydt: plattegrond van Speelwijk, Karangantoe en Diamant, blz. 109; bij De Bruin gezicht op Speelwijk, blz. 384.

XVI. Gebouwen in de naaste omgeving ¹⁾.

Tegenover de Landpoort van het fort recht in aansluiting met de ophaalbrug ontstond in den loop der jaren een kleine straat, gevormd door een dertigtal huizen van dienaren der Compagnie en vrijburgers; aan het einde „een grooter gebouw, waarvan het erf een tuyn van den administrateur is” ²⁾. Het kerkhof bevond zich op een afstand van 10 roeden van het fort ³⁾. Chineezen hielden in steenen woningen dichtbij het fort langs de rivier verblijf en ook bij Karangantoe. Bij de riviermonding lagen het tolhuis (de Boom) en het fortje „De Baviaan” en dichterbij het fort de peper-pakhuizen van den Sultan.

XVII. Herstellingen en verbeteringen.

Eenvoudige herstellingen, die nu eenmaal onafscheidelijk verbonden waren aan elk vestingwerk van eenigen omvang ga ik stilzwijgend voorbij en maak slechts melding van enkele veranderingen, die van eenigen invloed zijn geweest op de gedaante van het fort in de jaren 1728, 1765—1761—1764, 1770, 1778, 1790 en 1803. In eerstgemeld jaar ⁴⁾ werden de sluisdeuren in de rivier van Bantam, die uit elkander lagen, verwijderd en de sluis opgeheven „als onnoodig zijnde” zooals Bantam's bestuurders de Hooge Regeering te kennen hadden gegeven. Deze laatste, hoewel eenigszins huiverend en hopen „dat het voorgeven alsof dezelve van seer weyniche dienst wierd bevonden en met waarheit overeenkomst en zulq geen ondiepte in dat vaarwater ofte ongelegentheyd in den op en afvoer der goederen komt te verwerken”, had in de verandering toegestemd en bevolen dat de „weggespoelde plancken van de vleugels der sluis” zouden dienen tot beschoeiing der slotgracht.

In 1733 gaf de Hooge Regeering bevel tot vernieuwing van „wagten en woningen der Gequalificeerdens” blijkens de Memorie van den Gezaghebber J. V. Stein van Gollonnesse ⁵⁾. De restauratie zou worden uitgevoerd naar het Rapport van F. Kootenkamp, dat Michel Westpalm, gezant naar Bantam in 1731, had doen

¹⁾ Zie voor nadere bijzonderheden over de stad Bantam met betrekking tot het fort, het nog niet overtroffen opstel Oud-Bantam van Mr. J. A. v. d. Chijs, reeds eerder vermeld.

²⁾ Van Breugel, blz. 340. Zie Rapport Mossel bij De Jonge, Opkomst X, blz. 123.

³⁾ Op Heydts plattegrond staat ook het kerkhof aangegeven.

Uit het Rapport De Vos blijkt dat de begraafplaats omheind was door een pagger van dun gespleten bamboe, welke elk jaar werd vernieuwd. Voorgesteld wordt een steviger omheining van hout en bamboe, ook voor den Compagniestuin, waarvan de onkosten op 140 Rds worden geraamd.

⁴⁾ Res. 1728 Mei 18. Van belang voor de scheepvaart op de rivier.

⁵⁾ Missive 1733 Januari 21 aan dezen bestuurder. Zie zijn Memorie ddo. 1734 Aug. 28 bij Robidé v. d. Aa in Bijdr. T. L. en V. v. N. I. dl. V. 1881 (blz. 92), waar op blz. 93 een opgave van het garnizoen voorkomt en op blz. 44 e. v. zijn levensloop.

opmaken ¹⁾. Van dit plan schijnt echter niets gekomen te zijn, want P. A. van der Parra, gezant naar Bantam in 1753, klaagt in zijn Rapport ²⁾ dat de woningen der „gequalificeerdens” desondanks nog „onaangeroert” stonden. Bij dit Rapport behoorde een ander, handelende over Diamant, Speelwijk en Karangantoe, door G. W. Laast, Lodewijck Freytagh ³⁾ e. a., waarin genoeg alle gebouwen werden afgekeurd, ja zelfs het pad, dat naar de punt Speelwijk leidde, als zijnde „vol gaten en gebarsten”. Aan voorstellen tot restauratie is nimmer gebrek geweest, maar de uitvoering liet in den regel lang op zich wachten.

Uit vrees voor een overval door een Europeesche macht werden eindelijk in 1756 op last van de Hooge Regeering door Bantam's Commandeur Willem Hendrik van Ossenberch voorstellen tot verbetering ingediend en werd als gevolg daarvan o. a. machtiging verleend tot:

1e. het aanvullen van een opening in de nieuwe punt of z.g. Katoog ⁴⁾ tusschen de boven- en benedenbatterij ter lengte van 150 voet en ter diepte van 15 voet, waarvan de kosten 2625 guldens zouden bedragen;

2e. het uitdiepen van de verzande gracht voor een som van 1950 guldens;

3e. het aanschaffen van zesponders in stede van de gebruikelijke achtstukjes alsmede het aanvullen van de voorraad ammunitie.

Tijdens zijn bewind (1755—1761) hadden beduidende verbeteringen plaats. Zoo werd eindelijk „de draaybrug” voor de Landpoort veranderd in een groote „valbrug” met een steenen beschoeiing aan den rivieroever, de verzande gracht uitgediept, terwijl de wildernis rondom werd weggekap. Hiertoe waren sedert lang voorstellen ingediend, want deze „bouwvallige draey” bleek zeer lastig voor de scheepvaart en voor den doortocht van den Sultan met groot gevolg naar Speelwijk ⁵⁾. Met de Commandeurswoning was het echter treurig gesteld. Laat ik den berichtgever ⁶⁾ hier zelf aan het woord: „Maar de woening van den Commandeur binnen dit fortres is door ouderdom heel bouwvallig geworden, zijnde desselfs dak ten eenemaal verrot, de geevels afgeweeken, en de muuren zoodanig gescheurt, dat hetselve niet meer te bewoonen is, en eerlang een suffisante reparatie sal van nooden hebben, hetgeene ook door een genoomen besluit door Haar Hoog-Edelens in dato 31 Maart jongstleeden binnen korten staat te geschieden” ⁷⁾.

¹⁾ L. A. Bat.

²⁾ L. A. Bat.

³⁾ L. A. Bat.

⁴⁾ Res. 1756 Mei 25.

⁵⁾ Zie o. a. Memories Stein v. Gollonnesse, J. Roman, C. van Driel, L. A. Bat.

⁶⁾ Zie de Memorie van Van Ossenberch bij Robidé v. d. Aa, blz. 107 e. v. waarbij een generale sterkte van Speelwijk en op blz. 53 e. v. zijn levensloop.

⁷⁾ Op deze restauratie doelt Stavorinus als hij het Commandeurshuis beschrijft en o. a. zegt: „..... zijnde nu onlangs sierlijk herbouwd” (blz. 57).

Nog even onbewoonbaar waren „de woningen van de Gequalificeerde Dienaeren” zoodat deze alle afgebroken werden en „uit de fondamenten heel nieuw opgehaald”. Daar „Speelwijks fortresse van binnen daardoor een zeer fraai aanzien” verkreeg, is het niet onmogelijk dat Speelwijk toen op zijn best was, te meer daar aan de Zuidwest-zijde buiten het fort een tuin ¹⁾ werd aangelegd even over de gracht, waarvan een nieuw opgetrokken speelhuis van steen de voornaamste aantrekkelijkheid uitmaakte. Overigens wel een sterk bewijs hoezeer de politieke verhouding tusschen Compagnie en Sultanaat veranderd was als gevolg van den grooten Bantamschen opstand in 1750 ²⁾, deze verplaatsing van het speelhuis binnen het fort naar buiten ³⁾.

De afgaande Commandeur Mr. Thomas Schippers ⁴⁾ rapporteert in 1764 dat Speelwijk in redelijken staat verkeert „maar de Swaare regen de welke in de gepasseerde westmoesson bijna bij continuatie hier gevallen heeft, en de daarna gemeenlijk opvolgende sterke afwateringen der rivier, mitsgaders het gering getal der arbeydsluyden, hebben mij daarin veel belet; echter is het nieuwe bolwerk Katoog en de daaronder zijnde kruytkelder geheel gerepareerd en de cavallier of kat geraseerd, mitsgaders de nieuwe gordijn tusschen voors. bolwerk en de rivierpunt thans mede geheel voltooyd, gelijk ook een gedeelte van de nieuwe rivierpunt”. Door gebrek aan werkvolk en materialen konden o. a. reparaties aan de pakhuizen, de wachten, het hospitaal, de boschschieterswoning, de smidswinkel en de kruytkelders onder de bolwerken Speelwijk en Rivierpunt niet worden uitgevoerd. Daarentegen konden de valbrug voor het Commandement en de kleine dito „aan de noordzijde agter de punt Speelwijk” (d. i. voor de Waterpoort) geheel worden vernieuwd en voorzien van steenen beeren en hoofden.

Inderdaad belangrijke verbeteringen, terwijl tevens uit het bovenstaande blijkt dat het in den loop der jaren niet bij één kruytkelder onder Speelwijk gebleven is maar dat Nieuwpunt of Katoog en Rivierpunt ook daarvan voorzien werden. De veranderde bestemming van het fort in verband met den politieken toestand moge wederom blijken uit het neerhalen van de kat, het voornaamste verdedigingswerktuig van het fort. Ondanks deze verbeteringen scheen het verval toch toe te nemen,

¹⁾ Deze Compagniestuin leverde zoo overvloedig groente, dat niet alleen de bezetting volop kreeg, doch genoeg overbleef om aan autoriteiten van aankomende schepen als hommage een bezending aan te bieden.

²⁾ Nadien werd het rijk een geheel van de Compagnie afhankelijke leenstaat (zie Robidé v. Aa, Bijdr. T. L. en V, 5, 1881, blz. 2).

³⁾ Op een schetsteekening uit 1825/1826 van Banten, waarop ook Speelwijk staat (Brouillonteekening van J. Metsers, L. A. Bat. No. L 56), vermeld als „Fort Lo(d)dewijk” zijn de bastions Rivierpunt en Nieuwpunt benevens de riviergordijn reeds vervallen en staat een koepel — mogelijk een speelhuis uit lateren tijd — aan de N. O. zijde, dichtbij het strand. Het kan zijn van den Commandeur Beynon, die aan zee een tuin bezat (zie Laatste Investiture enz. Bijdr. T. L. en V. Nwe Volgreeks I, blz. 378).

⁴⁾ Zie zijn Memorie, bij De Jonge, XI, blz. 5 e. v.

toen voorshands een Europeesche macht niet meer te duchten scheen, zelfs zoo zeer, dat de Hooge Regeering wederom een onderzoek gelastte. Op haar bevel verkreeg de Capiteyn later Majoor der Arthillerye tevens Ingenieur Gideon Dulez in 1770 de opdracht het bolwerk op te nemen en over den staat te rapporteeren ¹⁾. Naar aanleiding van zijn Rapport werden de scheuren in de muren, waaraan sedert jaren niets gedaan was, hersteld, en de punt waarop de klokkestand zich bevond, welke nog een hoogte had van 24 voet, verlaagd tot het niveau der overige punten ²⁾. De klokkestand werd echter niet afgebroken, zooals Bantam's bestuurderen hadden voorgesteld. De ingezakte vloeren werden opengebrouwen, opgehoogd en wederom gelegd, waarbij op goede bepleistering werd gelet. De kosten bedroegen de somma van 1209.54 rijksdaalders, terwijl met de uitvoering werd belast de extra-ordinair vuurwerker uit Batavia, Ankerstein, welke persoon met dubbel kostgeld naar Bantam in commissie werd gezonden.

In 1778 had het hospitaal de aandacht van de Hooge Regeering.

Bantam's Commandeur, Johannes Reynouts, kreeg orders ³⁾ te doen nagaan of dit gebouw aan redelijke eischen voldeed, weshalve daarover een Rapport verscheen van de hand des Commandeurs, van den Fabriek Cornelis de Keyser en den Capiteyn-militair Johan Godfried Rasch. Hierin werd voorgesteld het hospitaal te verplaatsen en wel boven de pakhuizen aan den Zuidelijken ringmuur, omdat daar steeds een frische zeewind stond, „daardoor de sieken veel soulaes verwachten”. Zulks geschiedde en met den bouw werd begonnen. De nieuwe bovenverdieping was vrij groot: 221 roeden lang, 20½ voeten breed en 18 voeten hoog, dus wel ruim genoeg „om de impotenten op een schoone plaats te leggen”, voorzien van brandvloeren en luchtbuizen. De kosten bedroegen totaal 1642.32 rijksdaalders ⁴⁾. De Memorie ⁵⁾ bij zijn aftreden behelsde o.a. dat behoudens enkele uitzonderingen „alles hegt en sterk” was en van „goed aanzien”. In 1780 werd een sluis in de monding der kasteelsgracht aangebracht, vermoedelijk om den waterstand beter te kunnen regelen.

¹⁾ Res. 1770 Juni 26. Dulez was een bekwaam vestingbouwkundige, dezelfde die de Moluksche versterkingen en tal van andere forten heeft ontworpen of hersteld.

²⁾ Deze punt, thans Klokkepunt geheeten, was z. a. men zich herinnert de voormalige punt Speelwijk, waarop zich de kat bevond. Uit het bovenstaande zou men concludereen dat de verlaging gepaard ging met de verdwijning van de kat. Uit Schippers' Memorie blijkt echter dat de kat in 1764 reeds was neergehaald, en naar ik gis, ook het speelhuis op de kat. Vandaar het nieuwe speelhuis buiten het fort uit denzelfden tijd.

³⁾ Res. 1778 Juni 30.

⁴⁾ Ook het lot der zieken werd verbeterd. Den Opperchirurgijn of Buiten-regent werd gemachtigd den zieken elk voor 1 stuiver daags wat meer te verstrekken en 's maands 1 kan limoen-sap, 3 kan azijn, thee, suiker en brandhout toe te staan, de bekleeding der bultzakken te verbeteren (R. 1778 Juli 14). Bij Res. van 26 Juli 1787 werd wederom den zieken verlichting geschonken, o.a. ½ kan wijn 's maands voor ieder; bij Res. van 11 Januari 1791 werd de verdieping van het hospitaal met 14 voet verhoogd.

⁵⁾ Zie bij De Jonge XI, blz. 373 e. v.

De laatste opname van het fort had plaats in 1790 door Cornelis Josie, Capiteyn der Arthillerye, Majoor Jean Baptiste Pilon en den Fabrick Jacobus Anthonius Byvanck ¹⁾. Het Rapport werd door de Hooge Regeering opgedragen aan den Kapitein-ter-zee, Commandant van het oorlogsfregat „Zephir”, I. O. Vaillant ²⁾. Op Beyvanck's advies werd toen de verdieping van het hospitaal wederom van 8 tot 12 voeten verhoogd.

Wanneer het fort verlaten werd, is niet met zekerheid bekend, maar in 1792 werden de oude militaire barakken nog door nieuwe vervangen ³⁾; in 1802 vermeldt de toenmalige Raad-extraordinair Van IJsseldijk, die als Commissaris der Hooge Regeering de investituur van den nieuw opgetreden Sultan bijwoonde nog bijzonderheden van het fort ⁴⁾; in 1803 werden nog orders gegeven om Bantam van de noodige Europeesche en Inlandsche troepen te voorzien ⁵⁾ en den klokkestoel te repareeren ⁶⁾. Uit het Rapport ⁷⁾ — het laatste van dien aard — dat Van IJsseldijk liet opmaken door de Luitenants-militair Nebbens en Cantz en den scheepstimmerman Mikkenheim blijkt, dat het er toen treurig met Speelwijk uitzag. De ongezondheid van deze streken alsmede de groote sterfte onder het garnizoen namen met den dag toe, zoodat Daendels reeds in 1808 bij den aanvang van zijn bewind besloot een einde te maken aan deze vestiging, welke gedurende haar 122-jarig bestaan eigenlijk niets anders was dan een hel van koortsen, waardoor vele levens ontijdig waren vernietigd. De plannen van den Maarschalk werden verhaast door den moord op

¹⁾ Res. 1790 November 2. Dit Rapport (L. A. Bat) is gedateerd 1790 October 15 geteekend door Cornelis Josie en getiteld: „Berigt Wegens de Bevinding der Canons Affuiten en Verdere Ammunitie, beneffens de gebreken der Fortres Speelwijk tot Bantam”. Het behoorde met twee kaarten, waarvan de een hierbij gaat (nr. E. 115) en de andere eigenlijk niet anders dan een kladje lijkt, tot de bijl. van deze Res. Tot een van de bijl. van dit uitvoerig Rapport waaraan ik een en ander ontleende, behoorde ook: „Tabellen van het Geschut op de Forten Speelwijk En De Diamant op Bantam”, waaruit blijkt dat op Speelwijk o.a. lagen 1 kanon van de Kamer Hoorn, 1 van de Kamer Rotterdam, 1 van de Kamer Delft, 2 van de Kamer Enkhuizen, 1 van de Kamer Zeeland en 35 van de Kamer Amsterdam, alle kenbaar aan de monogrammen dezer Kamers.

Opmerking verdient dat van alle schetskaarten, die als bijlagen de rapporten over Speelwijk vergezelden, slechts deze op L. A. Bat. berusten. Voor zoover ik kan nagaan bevinden zich geen plattegronden van Speelwijk op het Algem. Rijksarchief te 's Gravenhage, toch had ik gaarne krt. nr. 1175 (Invent. Kaartenverz. Rijksarchief, I, blz. 174) gernaadpleegd.

²⁾ Res. 1791 Januari 11.

³⁾ Res. 1792 September 23.

⁴⁾ Van IJsseldijk bezocht het fort en constateerde den vervallen staat, waarop echter het hospitaal een gunstige uitzondering maakte. (Laatste Investiture enz. Bijdr. T. L. en V. Nwe Volgreeds, I, blz. 370).

⁵⁾ Res. 1803 Mei 15.

⁶⁾ Res. 1803 September 9.

⁷⁾ L. A. Bat. Uit een paar verzoekschriften blijkt, dat Nebbens reeds 15 jaar als officier dienst deed te Bantam en een Vaandrig, Lizar genaamd, 18 jaar; zeldzaamheden die vermeldenswaard zijn.

den Commandeur Philip Pieter du Puy, welke noodlottige gebeurtenis (15 November 1808) een einde maakte aan het (in naam nog) zelfstandige sultansbestuur. Sedert dien verloor het fort Speelwijk alle beteekenis, zoowel in civielen als in militairen zin. Als men weet, dat in 1809 te Banten nog 1 compagnie infanterie lag, naar alle waarschijnlijkheid in Speelwijk, en in 1810 niets meer, dan kan het niet anders of het fort werd voor altijd verlaten in laatst genoemd jaar ¹⁾.

Reizigers uit het begin en midden der 19e eeuw als Olivier ²⁾, Van de Velde ³⁾, Brumund ⁴⁾, Buddingh ⁵⁾ hebben ons daarna op de hoogte gehouden van den toestand van Speelwijk, zooals te verwachten was: een desolate toestand. Aan de verwildering prijs gegeven, bood het een treurig tafereel aan evenals het sultansverblijf Diamant, de post Karangantoe en verder alle gebouwen in de grijze hoofdstad Banten, waar eertijds de sultans, verblind en verdwaasd, hun heil zochten in hofkabelen en twisten, en de Compagnie gelegenheid verschaften haar politiek spel te spelen.

Daarna een diep stilzwijgen.

Eerst tegen het einde der 19de eeuw en later wordt de sluier van vergetelheid, waarin Bantam's historische herinneringen sedert waren gehuld, opgelicht, en mannen als Hageman, Robidé van der Aa, De Jonge, Snouck Hurgronje, Brandes, Van der Chijs, Serrurier, IJzerman, Hoesein Djajadiningrat en De Haan, om maar enkele te noemen, vestigden wederom de aandacht deels op de historie en de traditie der aloude sultansstad, deels op hare monumenten, de sultansverblijven enz., vanzelf dus ook op de Compagnies versterkingen in hare nabijheid, al vormden deze laatste ook niet het hoofddoel hunner nasporingen ⁶⁾.

XVIII. Maatregelen tegen verder verval.

Het duurde echter nog tot 1911 eer de Indische Regeering zich het lot van deze vergeten monumenten zou aantrekken. In dat jaar bezocht de Landvoogd Idenburg de residentie Bantam en werd zoo getroffen door den deerniswaardigen staat van het fort Speelwijk, maar vooral ook van het daaraan grenzende kerkhof,

¹⁾ Zie T. v. I. T. L. en V., dl. V, Gesch. v. h. Holl. Gouvernement op Java door J. Hageman Jcz., blz. 209.

²⁾ Land en Zeetogten in Nederland's Indië enz. blz. 394 (1817—1826).

³⁾ Gezigten uit Neêrlands Indië, blz. 12 (1838—1841).

⁴⁾ T. v. N. I. 1840, II, blz. 704 (1841).

⁵⁾ Neêrlands-Oost-Indië, II, blz. 77 (1852—1857).

⁶⁾ Hun arbeid wordt als bekend verondersteld, alleen stip ik nog aan dat Snouck o. a. aandrang op het instellen van een onderzoek naar oude kaarten van Banten (Not. Bat. Gen. XXX en XXXI respect. blz. 114 en blz. 71) en Dr. Brandes een kaart van oud-Banten publiceerd, naar oude gegevens vervaardigd door den toen (1902) reeds overleden Mr. L. Serrurier waarop Speelwijk ook voorkomt (T. B. G. dl. XLV, blz. 25). Daaruit blijkt o. a. dat vóór het slechten van den kraton (ongeveer 1832) een kustbatterij langs de plaats van den vroegeren Bantamschen strandmuur moet gelooopen hebben.

dat Z. E. last gaf maatregelen te nemen ter voorkoming van dieper verval. De toenmalige Directeur der Burgerlijke Openbare Werken J. Homan van der Heide, de Conservator van het Museum te Weltevreden wijlen C. M. Pleijte en de Regent van Serang Raden A. A. Achmad Djajadiningrat stelden dientengevolge een plaatselijk onderzoek in om tot de uitvoering dezer maatregelen te geraken. Daar echter onzekerheid bestond omtrent den vroegeren toestand, kon van restauratie in den zin van nabootsen in nieuw materiaal van den oorspronkelijken opbouw niets komen en bepaalde men zich tot het schoonmaken van het terrein, het bijwerken van hetgeen behouden was en het blootleggen der fundamenteen, kortom tot alles wat dienen kon ter voorkoming van een weder-intreding van den vroegeren staat. De uitvoering onder leiding van den heer P. J. Perquin heeft een rond bedrag van f 17500.— gekost, waarin onderhoud, afsluithekken en een wachthuis tot een bedrag van f 4000.— waren begrepen, zoodat het eigenlijk herstellingswerk f 13500.— heeft bedragen. De fundeeringen van het fort, waarvan nog over waren het Z. W. bastion en eenige keermuren van het N. W. en Z. O. bastion werden opengelegd.

Wat de bruggen betreft, op verschillende plaatsen werden landhoofden aangetroffen, terwijl ten Z. van het fort overblijfselen van een brug werden ontdekt, onder geweldige plantenmassa's verborgen. In den volksmond heet zij Djembatan Karang. Ook de overblijfselen van een ketting- of ophaalbrug als Djembatan Ranté bekend, ontbraken niet. Beide bruggen behoorden echter tot het fort Diamant.

Aan het verwijderen der vegetatie, het ontgraven en het hoogstnoodige restauratiewerk werd een jaar lang met ongeveer 70 man gewerkt.

Het bovenstaande is grootendeels ontleend aan het eerste gedeelte van het Verslag van het Dep. der Burgerl. Openb. Werken 1912, Hoofd Diverse werken, waarnaar voor bijzonderheden wordt verwezen. Voor degenen buiten de Indische bouwkundige kringen zal dit Verslag niet gemakkelijk zijn te verkrijgen, weshalve ik eveneens verwijs naar „De Navorscher”, 67ste jrg. 1918, waarin het Rapport over de restauratie van het fort uit dit Verslag staat afgedrukt ¹⁾; het oorspronkelijke Verslag is echter verlucht met platen, die echter jammer genoeg maar weinig van de eigenlijke ruïnes te aanschouwen geven en 2 situatietekeningen ²⁾ van het opgelegde terrein.

XIX. Tegenwoordige toestand.

De weg, die vroeger Karangantoe met Speelwijk verbond, is door de ruïne heen getrokken en verdeelt deze in twee ongelijke deelen.

¹⁾ Inscriptions op Graftomben van het Kerkhof bij het vroegere fort Speelwijk enz. door Ch. Beretta, blz. 231.

²⁾ Bijgaande plattegrond No. 2 is vervaardigd naar een dezer teekeningen, de legenda is van mijn hand. Van het stel van 13 teekeningen, welke in 1912/1913 door den heer P. J. Perquin vervaardigd waren, zijn door het Dep. B. O. W. in 1918 calques afgestaan aan den Dienst. Hieronder waren er 3 van Speelwijk n.l. 2 dwarsprofielen en bedoelde plattegrond. De overdracht van dit monument door de B. O. W. aan den Dienst heeft niet plaats gehad.

Komt men van Serang over de brug van de K. Banten — de plaats waar ongeveer de valbrug van het fort lag — naar de ruïne, dan valt aanstonds op, dat het geheele riviergordijn alsmede de Landpoort zijn verdwenen. Van dit gordijn zijn nog slechts iets meer dan de fundamenteën over en wat de poort betreft, deze moet met het doortrekken van den weg zijn verwijderd. Het zelfde heeft plaats gehad met het Noord-Oostergordijn, dat doorgebroken is. Ging men vroeger van uit het fort naar Karangantoe dan was de gewone weg, althans over land, achterom langs de Zeepunt of het Rottennest heen over de brug achter dit Noord-Oostergordijn. Van deze steenen brug is niets meer over en loopt de weg dwars door de voormalige Noord-Oostergracht. Keeren wij echter tot het front der ruïne terug — het riviergordijn — dan heeft men aan de linkerzijde het bastion Speelwijk of Klokkepunt, dus het oudste gedeelte van het fort (zie blz. 137 en 141). De steenen trap is in vrij goeden staat, doch het wachthuis en de klokkestand zijn er niet meer, terwijl aan de plaats van den vlaggestok — onze vlag woei hier nog in 1826 — ook niets meer herinnert. De spietoren heeft stand gehouden evenals de meeste embrassures van de borstwering. Over het platform der punt loopt een breed stuk metselverband, het spoor van den ouden Bantamschen strandmuur. Het oude bolwerkje uit 1682 werd geheel benut, hetgeen blijkt uit het schietvenster bij den spietoren, dat de lagere muur van het oude bolwerkje blootstelt. Deze oude strandmuur liep door het bastion heen tot vlak aan de rivier en is gebruikt voor den bouw van het equipage-pakhuis, waarboven het logement voor zeevarenden was onder gebracht (zie blz. 148). Aan deze voortzetting met pakhuis herinnert de vervallen muur die buiten het bastion treedt, waarin een laag schietvenster is aangebracht. Onder dit bastion ligt het kruithuis waartoe een poortje aan de Z. O. zijde toegang geeft. Een tweemaal rechthoekig gebogen gang, gewelfd, leidt naar den kruitkelder met aangrenzende ammunitie-bergplaatsen. Hoewel de booggewelven gedeeltelijk zijn ingestort, rechtvaardigt het geheel nog alleszins de zorgen en de moeite eens aan den bouw besteed: het is het belangwekkendste deel der ruïne.

Het zeegordijn — de oude strandmuur — sluit Noord-West aan het bastion Speelwijk. Het ruwe metselwerk van z.g. klipsteen of karangsteen verraaft de inheemsche bouwwijze en steekt scherp af bij de bepleistering der bastions. Een gedeelte van dit gordijn bij den trap van de punt Speelwijk is aan de binnenzijde nog met metselsteen bekleed, een overblijfsel van de bekleeding, welke zich aan deze zijde over de geheele lengte van het zeegordijn moet hebben uitgestrekt hetgeen in verband staat met de woningen, pakhuizen, enz., die tegen dezen muur waren gebouwd. De poort dicht bij de punt Speelwijk is de Waterpoort, waar voor het grafmonument van den Commandeur F. H. Beynon (thans naamloos) staat. De zonderlinge plaatsing bewijst dat de passage hier niet overdruk was. Trouwens, men hield zich hier zoowel als elders, niet aan het kerkhof als begraafplaats: grafmonumenten of sporen daarvan vindt men in zoowel als buiten het fort. De tweede poort is de poort van het Commandement of Commandeurspoort. Achter deze poort, dus binnen de ruïne, bevinden zich de fundamenteën van een complex gebouwen, z. a.

de Commandeurswoning, de kerk, de wapenkamer, de secretarie, 's Compagnieswinkel, het negotie-comptoir e. a., alle onder één dak gebouwd. In het tongewelf der beide poorten alsmede in de porringvlakken der poortbogen vindt men nog overblijfselen van roode en blauwe steenen (zie blz. 146). De valbruggen over de slotgracht voor de beide poorten zijn verdwenen.

Aan het zeegordijn sluit de Zeepunt, die eveneens geheel vervallen is. De oude Bantamsche muur loopt hier ook door en eindigt tegelijk met het bastion. Volgens Serrurier's kaart zou men opmaken, dat de kustbatterij langs den weg naar Karangantoe een voortzetting van dezen fragmentarischen strandmuur was. Wachthuis, trap, en spietoren (zie Cornelis de Bruin's teekening) zijn er niet meer.

In het doorgebroken Noord-Oostergordijn liggen vier ijzeren kanonnen, waarvan twee volgens hun monogram van de Kamer Amsterdam afkomstig zijn.

Het Rottennest (Nieuwpunt) sluit aan bij dit Noord-Oostgordijn en verschilt (door de latere verbouwing) in gedaante weinig van de overige punten. Hoewel het vervallen is kan men nog beneden de steunbogen van den verdwenen kruithuis onderscheiden. Beneden, buiten het fort, ligt zonder verband de spits-vormige afdekking van een spietoren, die vermoedelijk van het Rottennest afkomstig is.

Het Zuid-Oostergordijn waarvan nog slechts de fundamenteën te zien zijn met de dwarsscheidingen der zandvullingen, verbindt het Rottennest met de Rivierpunt of het Vloedbastion, waarvan het kruithuis met ingevallen tongewelf nog te zien is. Er is ook nog wat te bemerken van de beschoeiing met kade. Hieraan grensde de kleine poort (zie blz. 146) waarvan nog de drempel van Coromandelsteen te zien is. Trappen leiden naar een kleinen gemetselden steiger. Dit poortje lijkt mij bijzonder dienstig te zijn geweest aan het laden en lossen van goederen op de rivier. De gebouwen van deze punt zijn eveneens verdwenen, alleen bevindt zich aan de landzijde een naamloos grafteeken.

De enceinte van het fort is door den weg geheel van karakter veranderd. De omtrek van het bestrate plein is niet meer na te gaan, de boomen zijn niet meer, de gebouwen zijn verdwenen, van de geplaveide paadjes is niets meer over. Er is niets dat wijst op het ravelijn voor de Waterpoort; slechts staat dichtbij de Rivierpunt het fundament van een speelhuis (zie blz. 151).

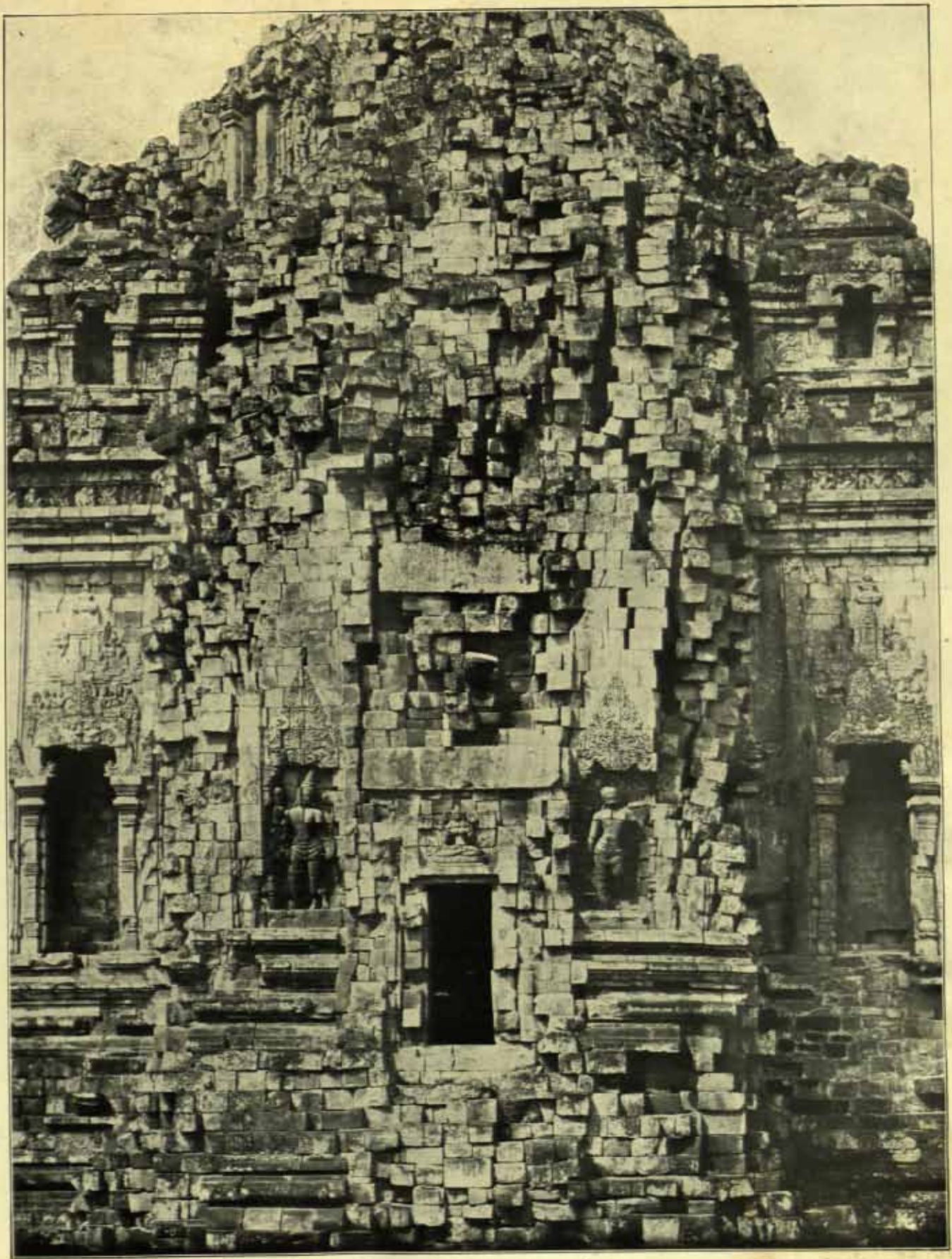
Van het dertig-tal steenen woningen over de brug is weinig meer terug te vinden. Alleen stuit men op een steenen driedeelige poort met hekposten vermoedelijk van den tuin van den Administrateur (zie blz. 149) terwijl achter de klinteng nog wordt aangetroffen een naamloos gemetseld graf.

Het valt zeer te betreuren, dat de woningen en andere gebouwen, die de kern van het fort uitmaakten, niet zijn bewaard, en dus in cultuurhistorischen zin veel van hetgeen tot de kennis van vroeger Westersch leven in de tropen had kunnen bijdragen, is verloren gegaan. Het belangrijk verleden echter van dit tastbaar overblijfsel van Compagnies gezagsvesting in Bantam, dat hier is opengelegd, komt in ruime mate aan dit gemis tegemoet.

Tjandi Kalasan.

Noordzijde, voor de restauratie. (Foto O. D. 8774).

a

b

c

d

Tjandi Kalasan.

a. Bekroning 1e dakgeleding, Oostzijde van de Zuidelijke cella, voor de opruiming. b. Bekroning 1e dakgeleding, Westzijde van de Zuidelijke cella, voor de opruiming. c. Bekroning 1e dakgeleding, Zuid-Westboek, voor de opruiming. d. Bekroning 1e dakgeleding, Oostzijde van de Zuidelijke cella, na de opruiming. (Foto's O. D. 8779, 8783, 8784 en 8786).

a

b

c

d

Tjandi Kalasan.

a. Bekroning 1ste dakgeleding, Zuid-Westhoek, na de opruiming. b. Noord-Oosthoek voor de afbraak (detail).
 c. Bekroning 1ste dakgeleding van de Zuidelijke cella, op den grond opgesteld. d. Bekroning 1ste dakgeleding
 van de Zuidelijke cella, Zuid-Westzijde, op den grond opgesteld.
 (Foto's O. D. 8787, 9088, 9089 en 9091).

a

b

c

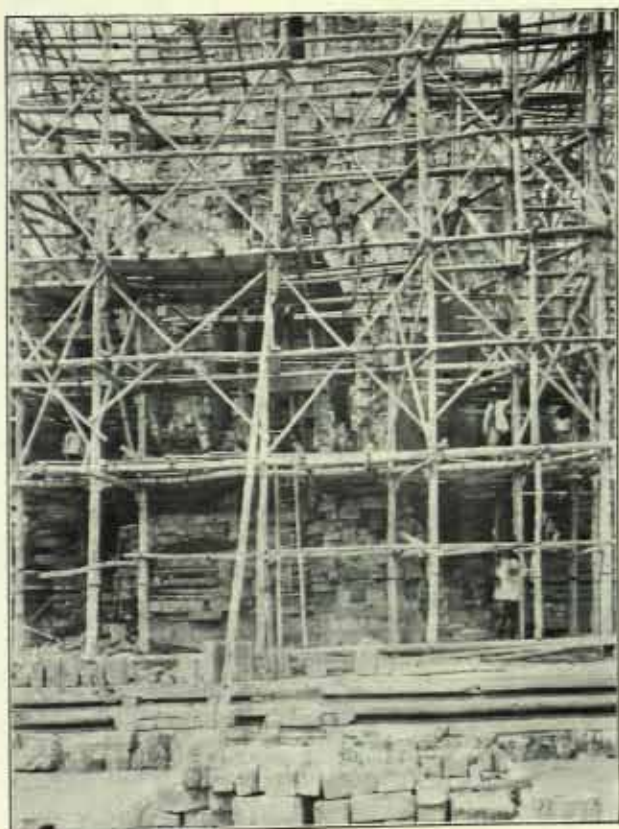
d

Tjandi Kalasan.

a. Dagob van de bekroning der 1e dakgeleding, Noord-Oosthoek (ware boek), op den grond opgesteld. b. Bekroning 1e dakgeleding, Oostzijde van de Zuidelijke cella, na de berstelling. c. Bekroning 1e dakgeleding, Zuid-Oosthoek van de Zuidelijke cella, na de berstelling. d. Bekroning 1e dakgeleding, Westzijde van de Zuidelijke cella, na de berstelling.

(Foto's O. D. 9095, 9281, 9282 en 9285).

a

b

c

d

Tjandi Kalawan.

- a. De Noordelijke cella tijdens de afbraak. b. Detail van de nis op de Oostzijde van den Noord. voorsprong van de bekroning, boven de 1ste dakgeleding. c. Dagobs op de bekroning van de 2de dakgeleding, Oostzijde. d. Dagobs op de bekroning van de 2de dakgeleding, Zuidzijde.
(Foto's O. D. 9300a, 9300b, 9420 en 9422).

a

Tjandi Kalasan.

Dagobs op de bekroning van de 2de dakgeleding, Noordzijde.
(Foto O. D. 9423).

b

*Palembang, Boekit
Segoentang.*

*Beeldje gevonden bij 4,
teekening 452—53,
Voorzijde.*
(Foto O. D. 9259).

c

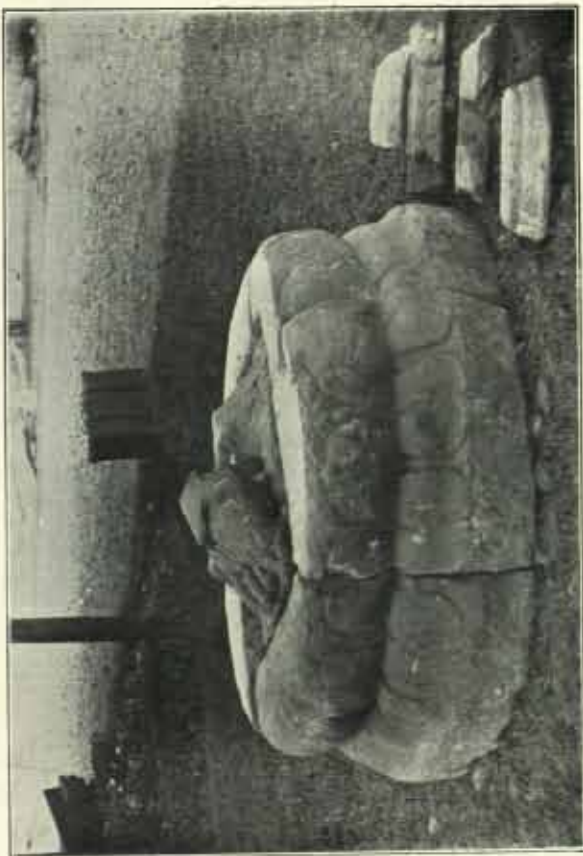
Tjandi Prambanan (Vishnutempel).

Fragmenten van de poortomlijsting en kalakop.
(Foto O. D. 9502).

a

b

c

d

Palembang, Boekit Segoeatang.

a. Kleine fragmenten van het Buddhabbeeld, b. Het complete voelstuk van het Buddhabbeeld, met ingelegd fragment en voelfragment.
c. Voorzijde van het Buddhabbeeld, na ged. reconstructie. d. Achterzijde van het Buddhabbeeld, na ged. reconstructie.
(Foto's O. D. 9251, 9255, 9257 en 9258).

a

b

c

d

Cheribon, Kraton Kasepoeban.

- a. Silinggil vanaf het Noorden (van buiten). b. Silinggil vanaf het Noorden, oudste gapoera (van buiten).
 c. Silinggil vanaf het Noorden, natuursteenen neut met bouten stijl, basement van de Malang semirang, na de schoonmaak.
 d. Deur aangebracht in een der poorten naast gebouw F.
 (Foto's O. D. 9214, 9215, 9222 en 9227).

Kaart naar een origineel te Palembang
Schaal 1:12500.

Legenda

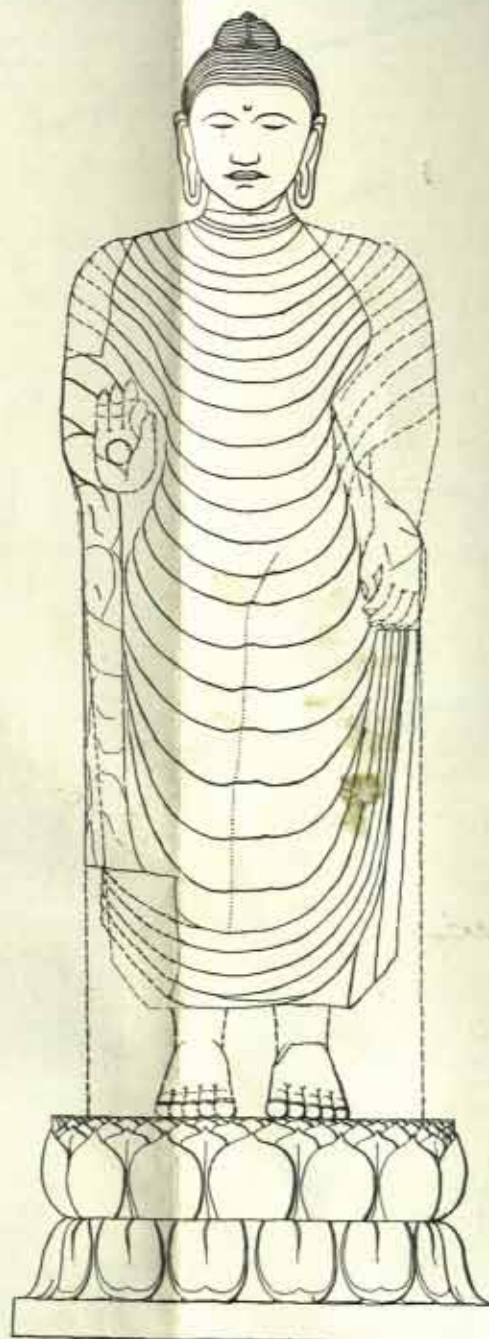
- 1 ■ Keramat Ratoe Sekandar Alam (Sultan Zoelkarnainie)
- 2 ■ Keramat Toean Poeterie Kembang Dadar.
- 3 • Rawarawaboom.
- 4 1/2 8 o Gegraven kuilen.

455.

ZUID-SUMATRA, PALEMBANG
BOEKIT SEGONTANG

SCHAAL 1:10.

RECONSTRUCTIE VAN HET
BOODHA-BEELD
VERGELIJK. FOTOS N° 1252, 1253, 1254, 1255.

DE KOPPEL. N° 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

RETEKEND DOOR: *Stuif*

SITUATIE (VOLGENS EEN KADASTRALE KAART VAN 1882)
KRATON KESEPDEHAN CHERSON
 SCHAAL 1 A 1000.0

— KRATONRINGMUUR
 ▨ OPGEMETEN
 □ NIET OPGEMETEN
 - - - VEROWENEN
 --- RINGMUREN

LEGENDA.
 1-33 KRATONRINGMUREN.
 [2 EN 3 KOMEN NIET
 VOOR OP DE KADASTRALE
 KAART VAN 1882.]

A SITINGBIL.
 A' SAPDARA.
 B PENGADA.
 B' SAPDARA.
 C PANTJAWITI.
 D NIEUWE POORTEN.
 E WAGENKAMER.
 F PENDINGD OJINEM.
 H LANGSAR.
 K BEDGESHUISJE.
 L LANGSAR KETJIL DALAM.
 M OJINEM ARDEM.
 N LOENGJOK.
 O SRIENGANTI.
 R PENDINGD PRINZODANI.
 R' PENDINGD BANGSAL.
 R² EMPER.
 R³ BLANDONGAN BANGSAL.
 T LAWANG SANGA.

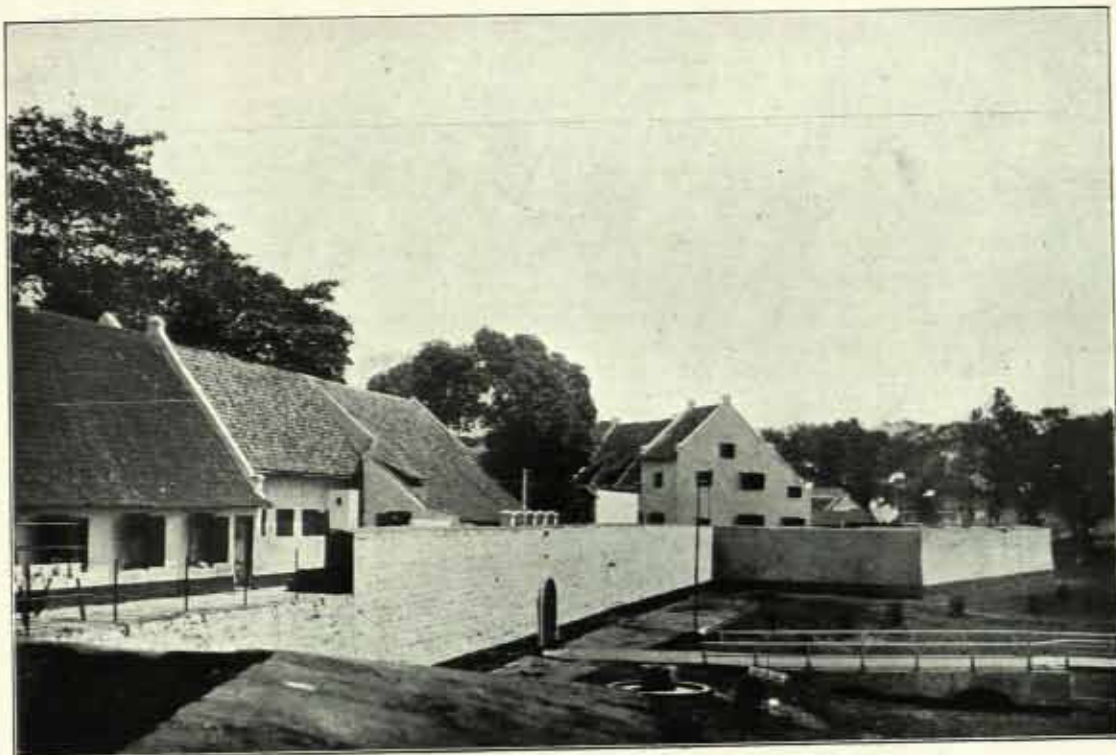

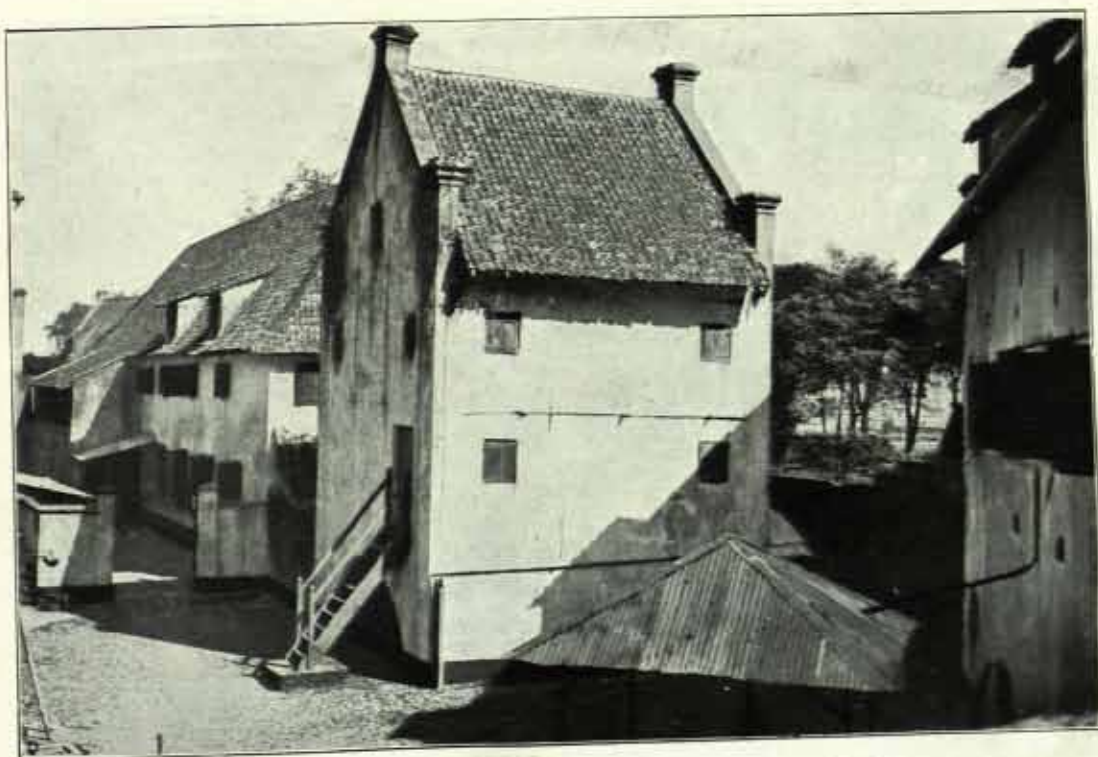

*Gvt. Celebes en Onderhoorigheden. Afdeeling Makassar.
Gewestelijke hoofdplaats Makassar.
Het fort Rotterdam aan de landzijde.
(Serie A, 1092).*

*Gvt. Celebes en Onderhoorigheden. Afdeeling Makassar.
Gewestelijke hoofdplaats Makassar.
Arsenaal uit 1720, thans mag. voor geconfectioneerde
munitie in het fort Rotterdam (gerest. 1927).
(Serie A, 1092).*

*Gvt. Celebes en Onderhoorigheden. Afdeeling Makassar.
Gewestelijke hoofdplaats Makassar.*

*Kerk in het fort Rotterdam,
(O. D. 9608).*

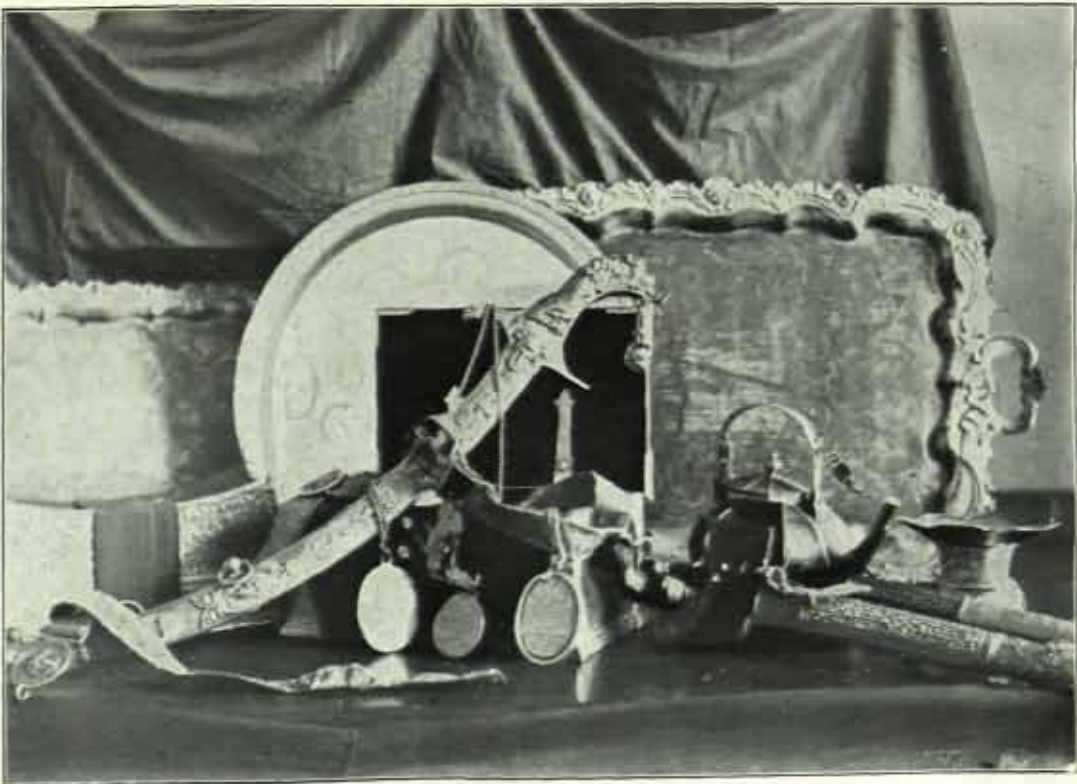
*Gvt. Celebes en Onderhoorigheden. Afdeeling Makassar.
Oude kerkhof. Grafmonument van Martha Blok-Coop à Groen en zoontje.
(O. D. 9604).*

*Gvt. Celebes en Onderhoorigheden. Afdeeling Makassar.
Gewestelijke hoofdplaats.*

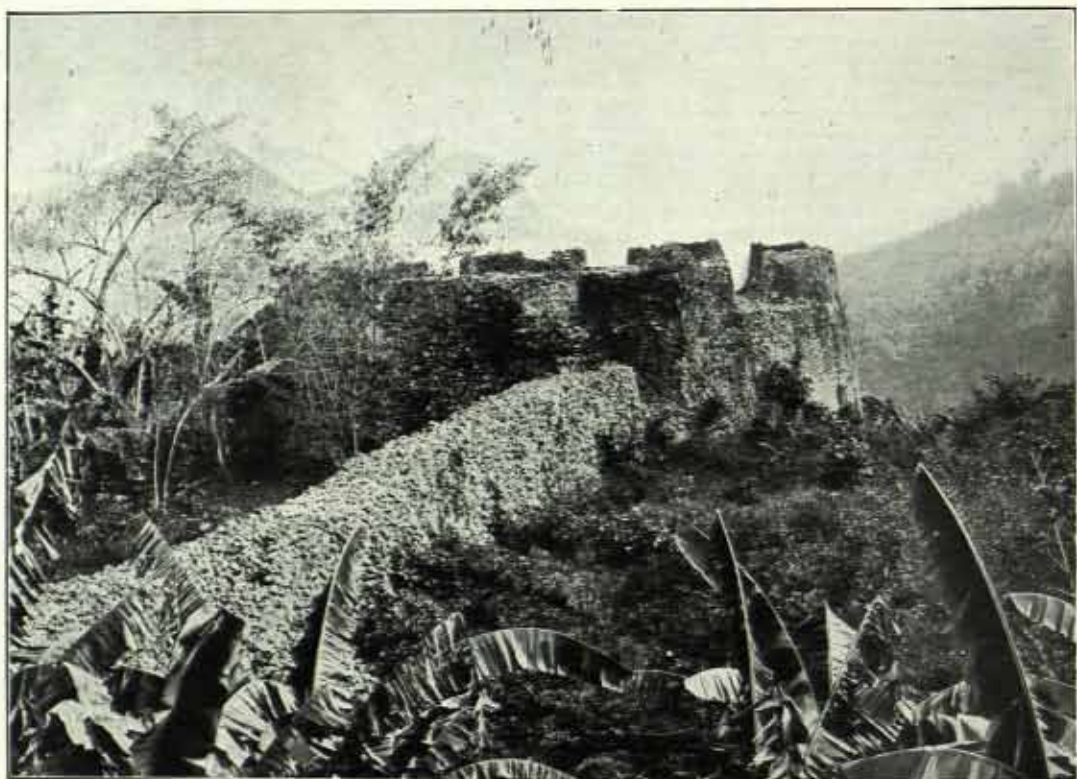
*Toegangspoort van het landgoed Het Nieuwe Loo (Mauriso).
(O. D. 9611).*

*Gvt. Celebes en Onderhoorigheden.
Afdeeling Paré-Paré.*

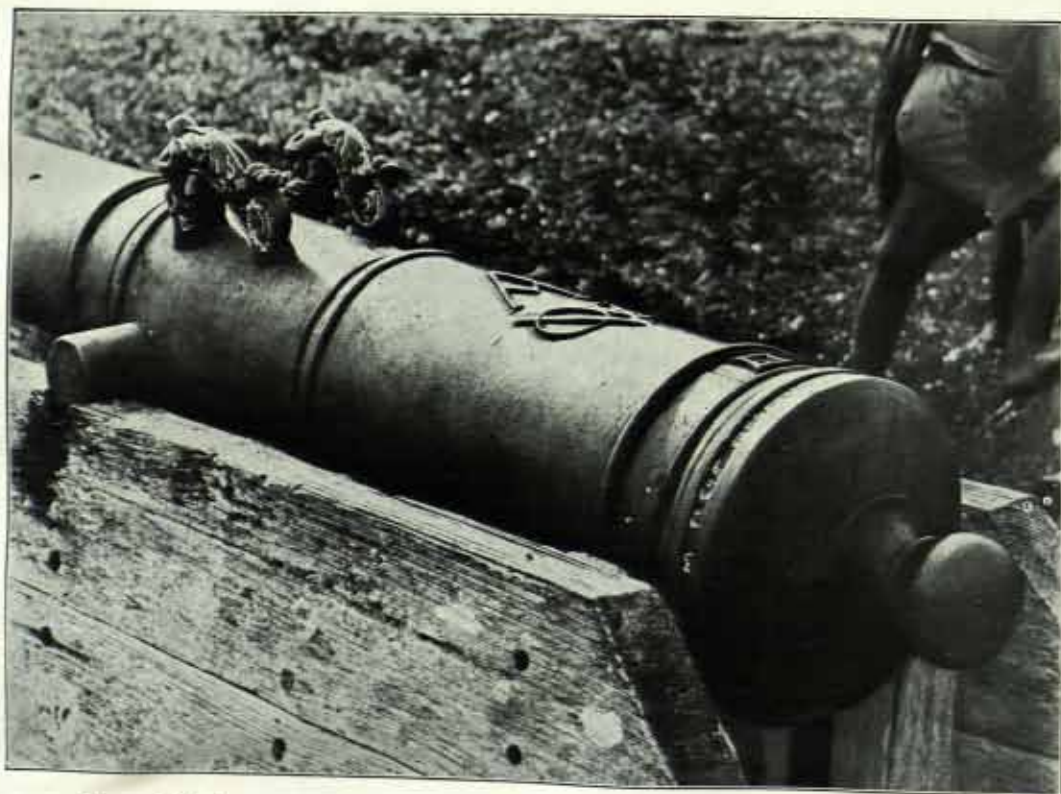
*Landschap Tanette. Rijksieraden te Pentjana.
(O. D. 9627).*

*Govt. Celebes en Onderhoorigheden. Afdeeling Boeton en Laiwoei.
Afdeelingshoofdplaats Baoe-Baoe.*

*Bastion van den kraton Bolyo,
(O. D. 9650).*

*Govt. Celebes en Onderhoorigheden. Afdeeling Boeton en Laiwoei.
Metalen kanon in de kraton te Baoe-Baoe.
(O. D. 9656).*

*Residentie Manado. Afdeeling Gorontalo, district Kwandang.
Fort Leiden te Kwandang.
(O. D. 9561).*

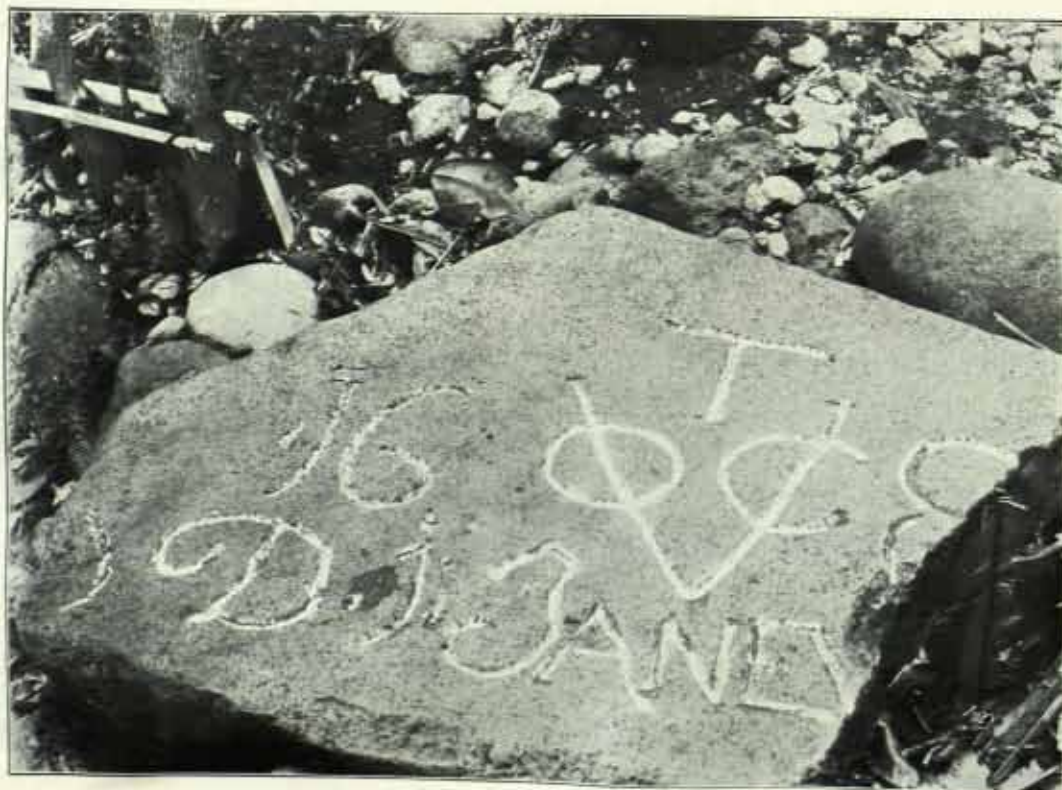

*Residentie Manado. Afdeeling Gorontalo, district Kwandang.
Vesting Kota Mas te Kwandang.
(O. D. 9559).*

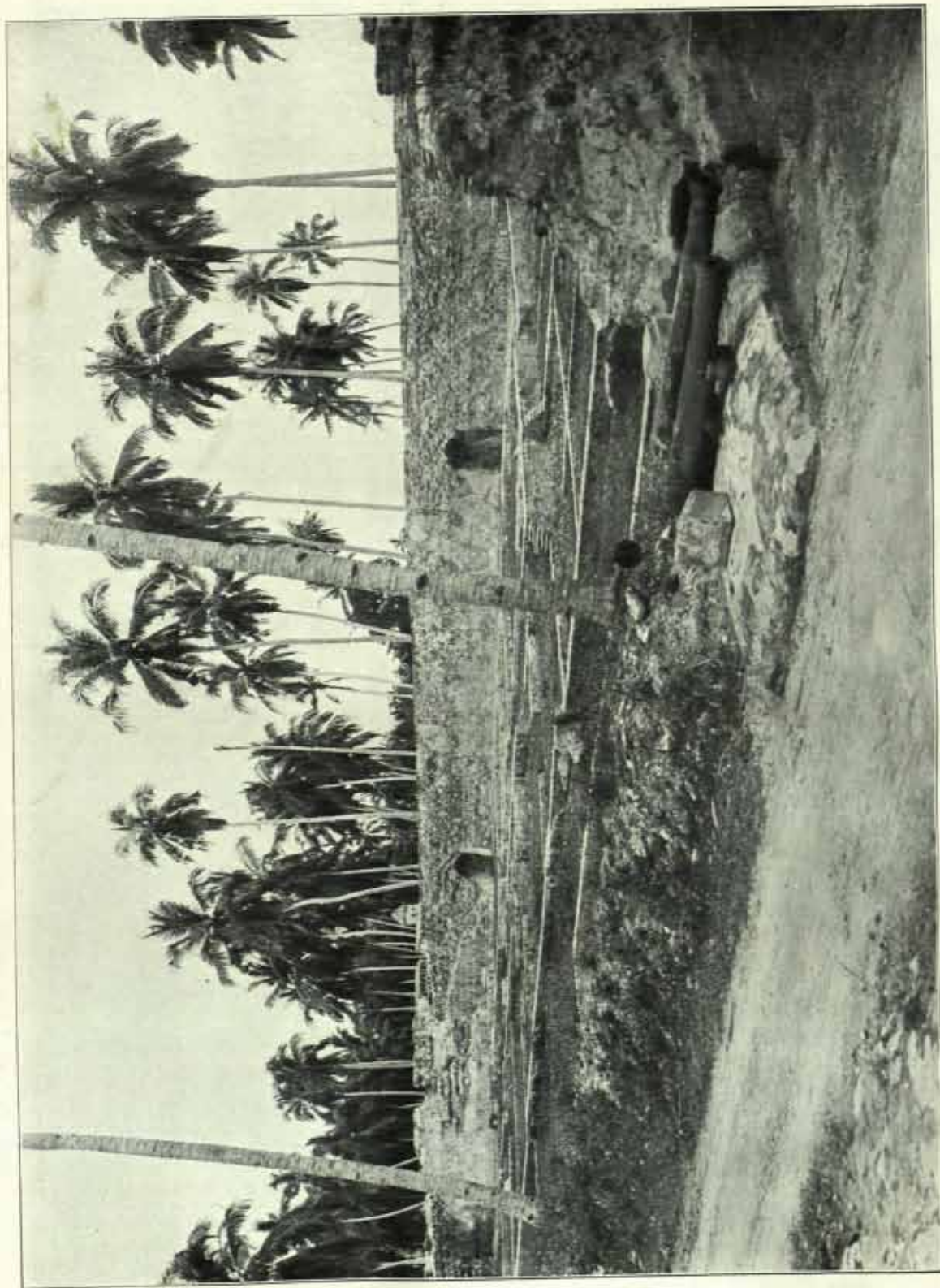

*Residentie Manado. Onderafdeeling Sangihe-eilanden,
Onderafdeelingshoofdplaats Taboena.
Zilveren schenkbord van Radja Ponto, 1688.
(O. D. 9569).*

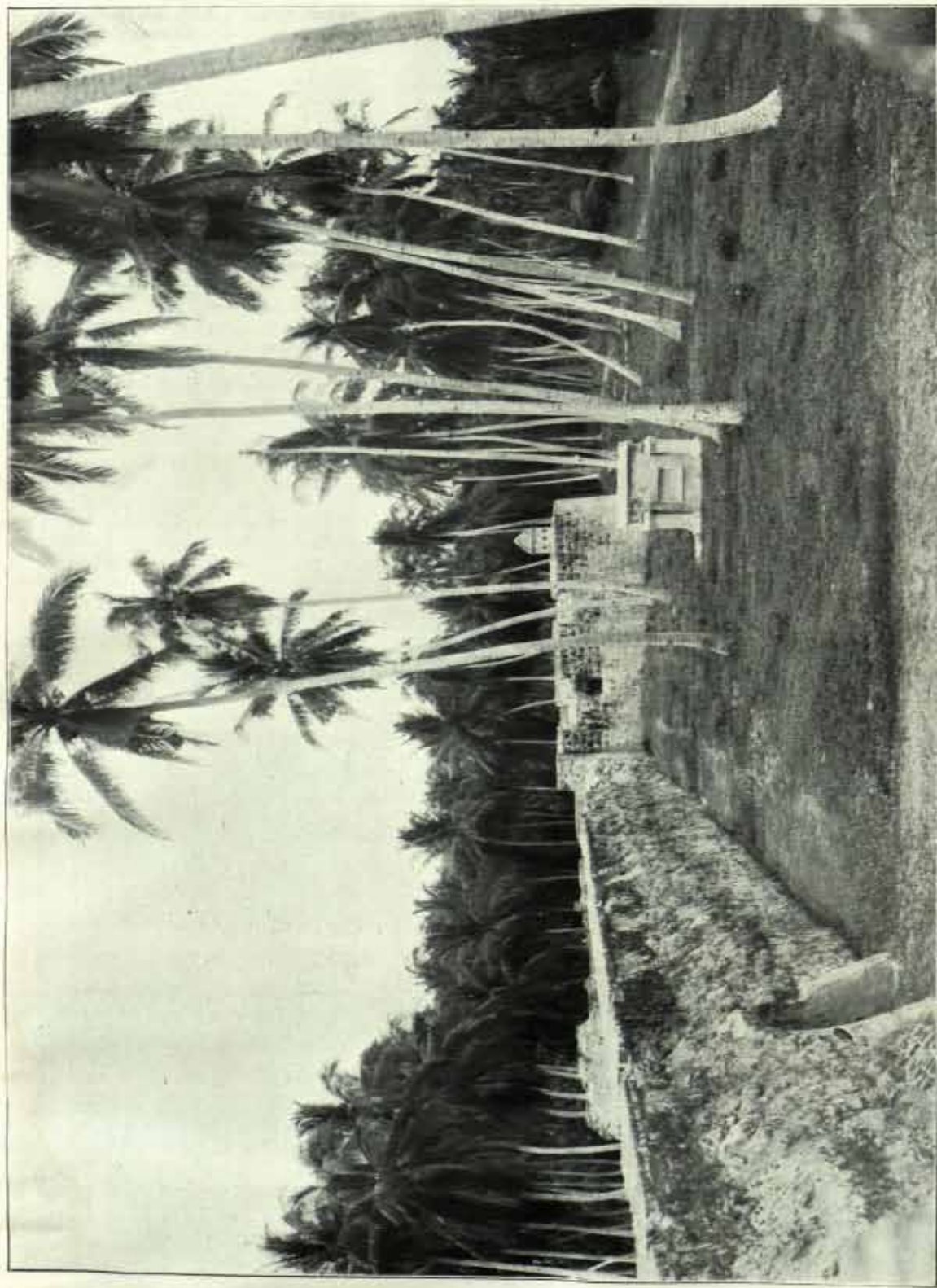
*Residentie Manado, Onderafdeeling Sangihe-eilanden,
Landschap Siau, neg. Oeloe.
Beschreven steen voor het Landschapskantoor.
(O. D. 9575).*

Gezicht op het fortplein. Op den achtergrond het zeegevoel, waarvan links bij de trap van de punt Speelwijk een gevelle
nog met metselsteen bekleed is. Op den voorgrond fundamenten en ijzeren kanonnen.
(O. D. 1702).

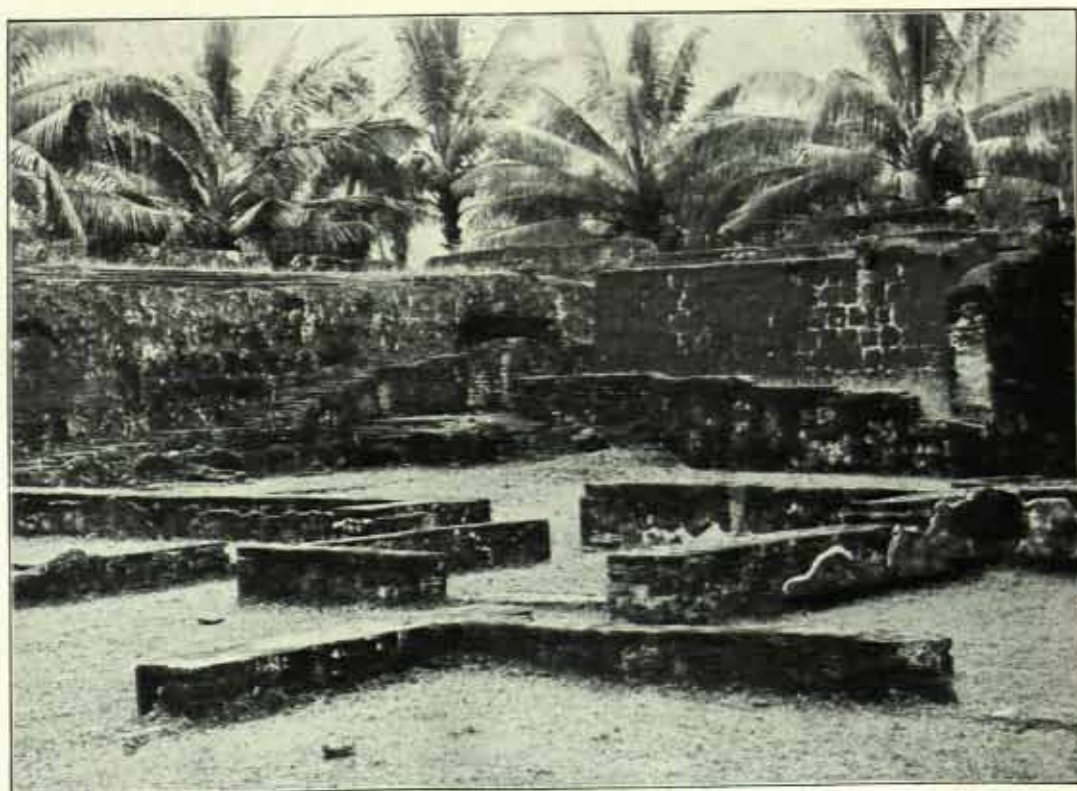

*Gedeelte van het zeeoordijn met Commandeurspoort, Waterpoort, punt Speelwijk, schietvenster en spietoren.
(Vgl. metoelwerk van gordijn en punt). Op den voorgrond grafmonument Beynon.
(O. D. 1703).*

*Rivierpunt met beschoeiing. Op den voorgrond de kali Banten.
(O. D. 9639).*

*Gezicht op de zeepunt (van de fortzijde), op den voorgrond fundamente van gebouwen.
(O. D. 9638).*

*Overblijfsel van het equipage-pakbuis bij de punt Speelwijk aan de rivierzijde.
(O. D. 9641).*

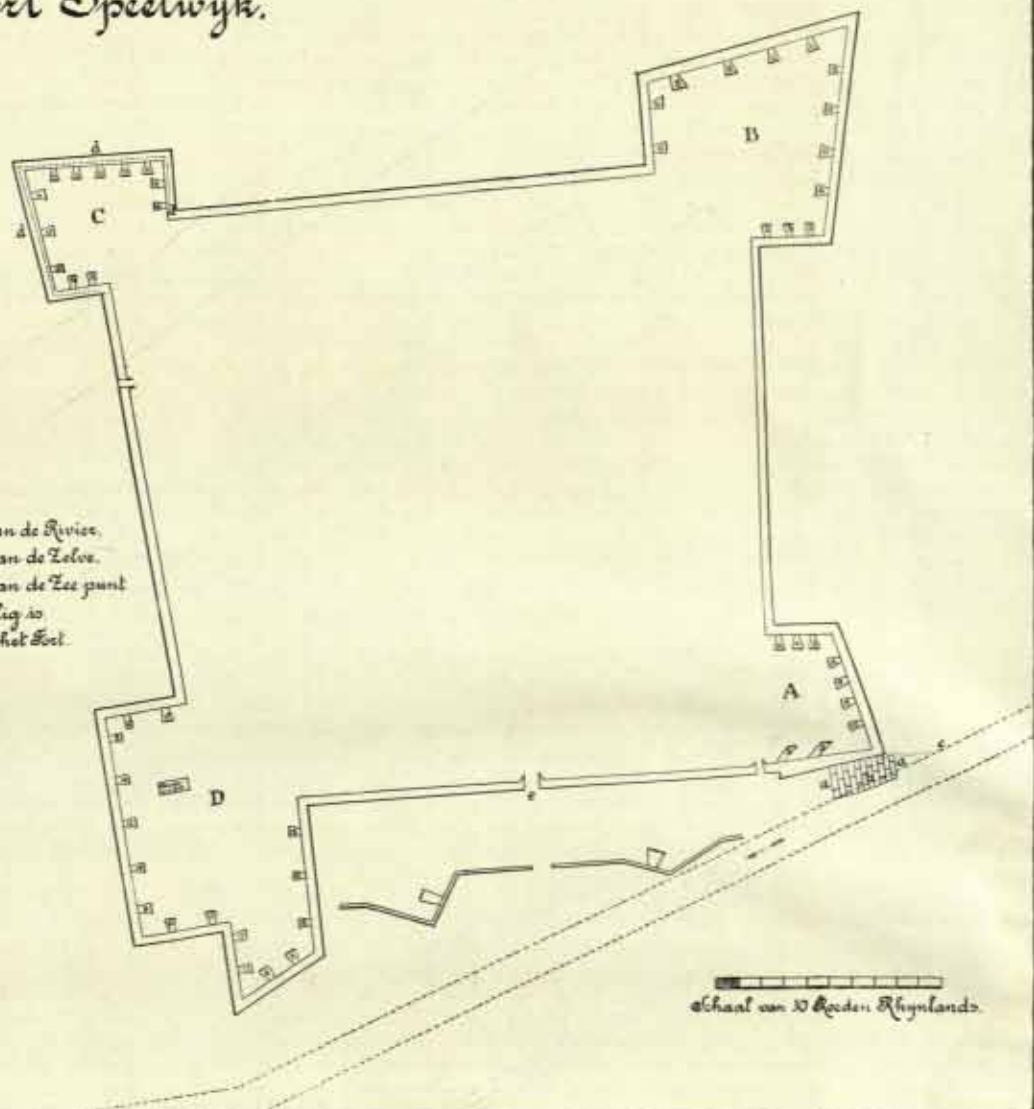
*Gezicht op het Rottennest (van de fortzijde) met overblijfsels van het kruilbuis.
(O. D. 9640).*

No. 1

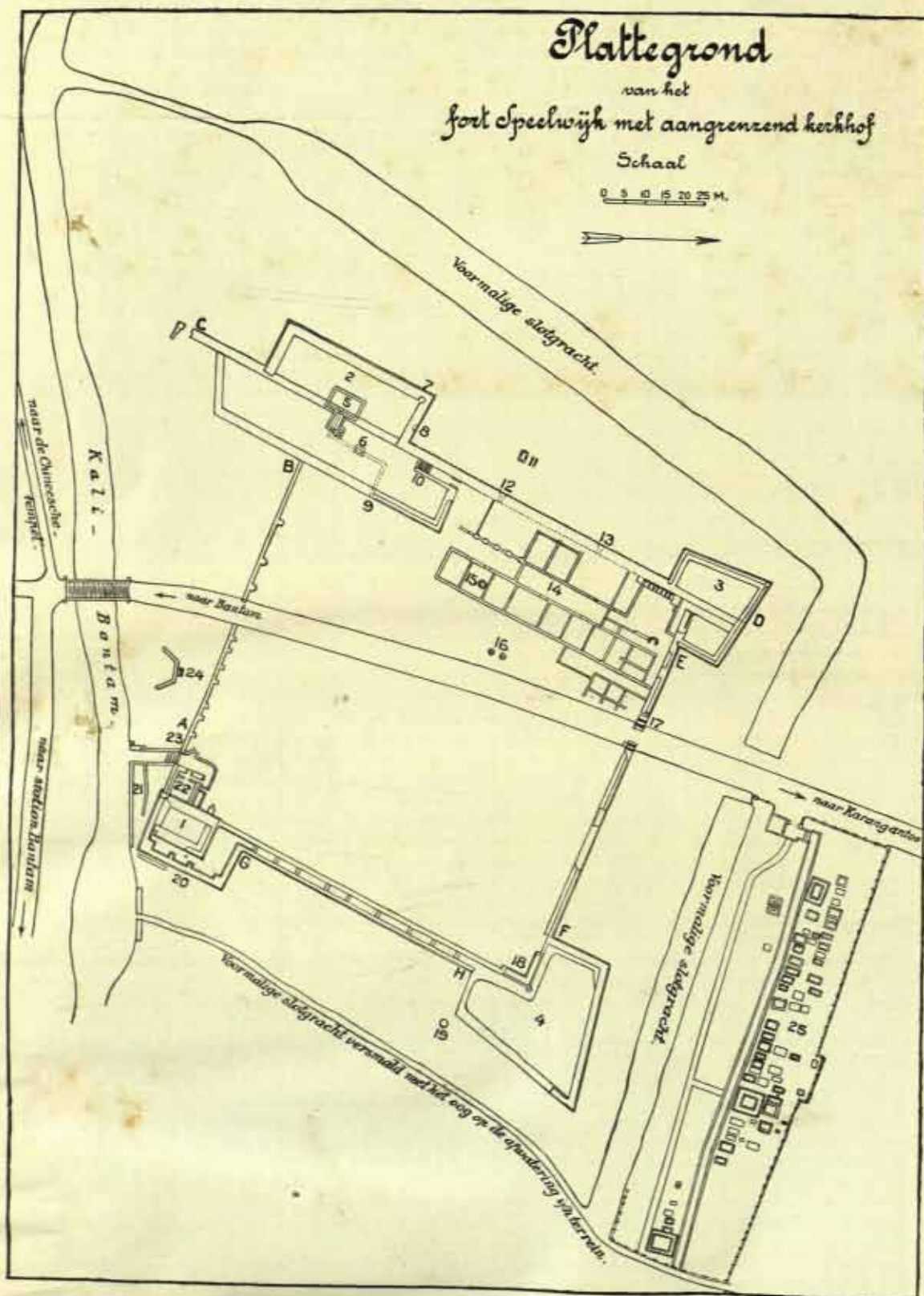
Het Fort Speelwijk.

- A Rivier punt
 B Nieuw punt
 C Zee punt
 D Oude punt
 a a de kleine Kaag aan de Rivier,
 b c de weyopooling aan de Zee.
 d d de borstweringen aan de Zee punt
 die zeer bouwvalig is
 e de Ingang van het Fort.

Gedrukt bij L. N. S. & C. M. 1821

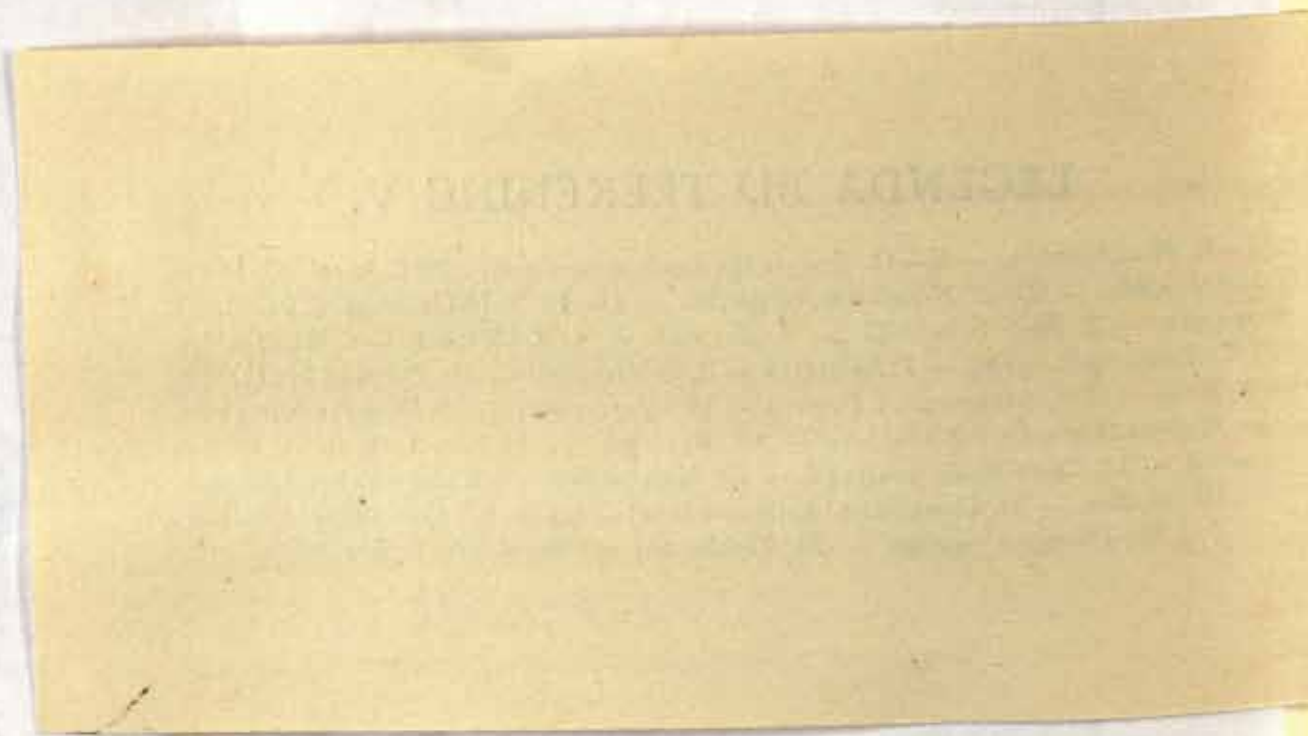

LEGENDA BIJ TEEKENING V.

A—B. Riviergordijn. — C—D. Zeegordijn (oude strandmuur). Bij C. overblijfsel equipagiepakhuis. — E—F. Noord-Oostergordijn. — G—H. Zuid-Oostergordijn — 1. Rivierpunt. — 2. Punt Speelwijk. — 3. Zeepunt. — 4. Rottennest. — 5. Kruitkelder. 6. Onderaardsche gang. — 7. Spietoren — 8. Schietvenster. — 9. Toegang kruitkelder. 10. Trap. — 11. Grafmonument Beynon. — 12. Waterpoort. — 13. Commandeurspoort. 14. Commandeurswoning enz. enz. — 15. Basement. — 16. Grafteekens. — 17. Kanonnen. — 18. Overblijfsel kruithuis. — 19. Spitsvormige afdekking van een spietoren. 20. Grafteeken. — 21. Overblijfsel kade met beschoeiing. — 22. Overblijfsel kruithuis. 23. Drempel poortje. — 24. Fundament speelhuis. — 25. Kerkhof.

Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië

oudheidkundig verslag

1928

Uitgegeven door het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen

W. J. J. J.
ALBRECHT & Co.
1929

INHOUD

	Blz.
Oudheidkundig Verslag over het eerste en tweede kwartaal 1928 ...	3
Bijlage A. Lijst der fotografische opnamen in het eerste en tweede kwartaal 1928	36
„ B. De Oud-Javaansche inscripties uit het Sri-Wedari-museum te Soerakarta, door Dr. R. Goris	63
„ C. De Bhatara-goeroe van Singosari, door P. J. Perquin ...	71
Oudheidkundig Verslag over het derde en vierde kwartaal 1928	81
Bijlage H. Transcriptie van een defecte oorkonde op bronzen platen uit het Malangsche, door Dr. W. F. Stutterheim.....	105
„ I. Kort Overzicht van de Nederlandsche Oudheden in Celebes, door V. I. van de Wall	109
„ J. Oudheidkundig onderzoek te Palembang, door P. J. Perquin	123
„ K. Rapport omtrent de Kraton „Kasepoehan" te Cheribon, door P. J. Perquin	129
„ L. Bouwgeschiedenis van het fort Speelwijk te Banten, door V. I. van de Wall	137

LIJST DER PLATEN

Bij het eerste en tweede kwartaal:

Plaat	1. Tjañdi Prambanan (Çiwatempel).
	a. Çiwatempel, detail 4e penant.
	b. Fragmenten op den beganen grond. Kroonlijst met eronder behorende ornament-steenlagen.
„	2. Tjañdi Prambanan, Çiwatempel. Bekroning van den kalakop boven den ingang. Oostzijde.
„	3. Tjañdi Kalasan (distr. Brebah, afd. Mataram).
	a. Zuidzijde van den Zuid-Oosthoek voor de afbraak.
	b. Zuidzijde van den Zuid-Westhoek voor de afbraak.
„	4. id. Zuid-Oosthoek van de Zuidelijke cella voor de afbraak.
„	5. id. Fragmenten nis-bekroningen van de 1ste dakgeleding.
„	6. id. a. Noord-Oosthoek van de 3e dakgeleding voor de restauratie. b. Zuid-Oosthoek van de 3e dakgeleding voor de restauratie.
„	7. Tjañdi Singasari (distr. Karanglo, afd. Malang, res. Pasoeroean). Fragment spuierbeeld, gevonden ten Westen van de aloen-aloen te Singasari.
„	8. Tjlaket (distr. en afd. Malang), (thans Mus. Bat.). Elf beeldjes van bladgoud (tempelamuletten).
„	9. id. Twintig beeldjes van bladgoud (tempelamuletten).
„	10. id. Zeventien beeldjes van bladgoud (tempelamuletten).
„	11. Ardimoeljo, bij Singasari (distr. Karanglo, afd. Malang).
	a. Fragmenten Guhyeçwari-beeld.
	b. Guhyeçwari-beeld, gedeeltelijk gestelde fragmenten.
„	12. id. Guhyeçwari-beeld, voorzijde, compleet, volgens voorhanden fragmenten.
„	13. id. a. Guhyeçwari-beeld. Detail van de linkerzijde. b. Guhyeçwari-beeld. Detail van de rechterzijde.
„	14. id. Beschreven achterzijde van het Guhyeçwari-beeld.
„	15. Tjañdi Singasari (distr. Karanglo, afd. Malang). Kop van het Guru-beeld, gecompleteerd met andere gevonden fragmenten.
„	16. id. Gurubeeld, opgesteld met bijbehorende kop en andere fragmenten.
„	17. Tjañdi Prambanan. Çiwaguru in de Z. cella van den Çiwatempel.

Bij het derde en vierde kwartaal :

- Plaat 1. Tjandi Kalasan. Noordzijde, voor de restauratie.
- „ 2. id. a. Bekroning 1e dakgeleding, Oostzijde van de Zuidelijke cella, voor de opruiming.
b. Bekroning 1e dakgeleding, Westzijde van de Zuidelijke cella, voor de opruiming.
c. Bekroning 1e dakgeleding, Zuid-Westhoek, voor de opruiming.
d. Bekroning 1e dakgeleding, Oostzijde van de Zuidelijke cella, na de opruiming.
- „ 3. id. a. Bekroning 1e dakgeleding, Zuid-Westhoek na de opruiming.
b. Noord-Oosthoek voor de afbraak (detail).
c. Bekroning 1e dakgeleding van de Zuidelijke cella, op den grond opgesteld.
d. Bekroning 1e dakgeleding van de Zuidelijke cella, Zuid-Westzijde, op den grond opgesteld.
- „ 4. id. a. Dagob van de bekroning der 1e dakgeleding, Noord-Oosthoek (ware hoek), op den grond opgesteld.
b. Bekroning 1e dakgeleding, Oostzijde van de Zuidelijke cella, na de herstelling.
c. Bekroning 1e dakgeleding, Zuid-Oosthoek van de Zuidelijke cella, na de herstelling.
d. Bekroning 1e dakgeleding, Westzijde van de Zuidelijke cella, na de herstelling.
- „ 5. id. a. De Noordelijke cella tijdens de afbraak.
b. Detail van de nis op de Oostzijde van den Noord. voorsprong van de bekroning, boven de 1e dakgeleding.
c. Dagobs op de bekroning van de 2de dakgeleding, Oostzijde.
d. Dagobs op de bekroning van de 2de dakgeleding, Zuidzijde.
- „ 6. a. Tjandi Kalasan. Dagobs op de bekroning van de 2de dakgeleding, Noordzijde.
b. Palembang, Boekit Segoentang. Beeldje gevonden bij 4, teekening 452—53, voorzijde.
c. Tjandi Prambanan (Viṣṇutempel). Fragmenten van de poortomlijsting en kalakop.
- „ 7. Palembang, Boekit Segoentang.
a. Kleine fragmenten van het Buddhabeeld.
b. Het complete voetstuk van het Buddhabeeld, met ingelegd fragment en voetfragment.
c. Voorzijde van het Buddhabeeld, na ged. reconstructie.
d. Achterzijde van het Buddhabeeld, na ged. reconstructie.

Plaat 8. Cheribon, Kraton Kasepoehan.

- a. Sitinggil vanaf het Noorden (van buiten).
- b. Sitinggil vanaf het Noorden, oudste gapoera (van buiten).
- c. Sitinggil vanaf het Noorden, natuursteenen neut met houten stijl, basement van de Malangsemirang, na de schoonmaak.
- d. Deur aangebracht in een der poorten naast gebouw F.

Teekening I. Boekit Segoentang.

„ II en III. Kraton Kasepoehan.

Plaat 9. Gvt. Celebes en Onderhoorigheden. Afdeeling Makassar.

Gewestelijke hoofdplaats Makassar.

- a. Het fort Rotterdam aan de landzijde.
- b. Arsenaal uit 1720, thans mag. voor geconfectioneerde munitie in het fort Rotterdam (gerest. 1927).
- „ 10. id. a. Kerk in het fort Rotterdam.
- b. Oude kerkhof. Grafmonument van Martha Blok-Coop à Groen en zoontje.
- „ 11. a. id. Toegangspoort van het landgoed Het Nieuwe Loo (Maurisso).
- b. Gvt. Celebes en Onderhoorigheden, Afdeeling Pare-Pare, Landschap Tanette. Rijkssieraden te Pentjana.
- „ 12. Gvt. Celebes en Onderhoorigheden, Afdeeling Boeton en Laiwoei.
- a. Bastion van de kraton Bolyo.
- b. Metalen kanon in de kraton te Baoe-Baoe.
- „ 13. Residentie Menado, Afdeeling Gorontalo, distr. Kwandang.
- a. Fort Leiden te Kwandang.
- b. Vesting Kota Mas te Kwandang.
- „ 14. a. Residentie Menado. Onderafdeeling Sangihe-eilanden, Onderafdelingshoofdplaats Tahoena.
- Zilveren schenkbord van Radja Ponto, 1688.
- b. id. Landschap Siau, neg. Oeloe. Beschreven steen voor het Landchapskantoor.
- „ 15. Gezicht op het fortplein. Op den achtergrond het zeegordijn, waarvan links bij de trap van de punt Speelwijk een gedeelte nog met metselsteen bekleed is. Op den voorgrond fundamenteen en ijzeren kanonnen.
- „ 16. Gedeelte van het zeegordijn met Commandeurspoort, Waterpoort, punt Speelwijk, schietvenster en spietoren. (Vgl. metselwerk van gordijn en punt). Op den voorgrond grafmonument Beynon.
- „ 17. a. Rivierpunt met beschoeiing. Op den voorgrond de kali Banten.
- b. Gezicht op de zeepunt (van de fortzijde), op den voorgrond fundamenteen van gebouwen.
- „ 18. a. Overblijfselen van equipagie-pakhuis, bij de punt Speelwijk aan de rivierzijde.
- b. Gezicht op het Rottennest (van de fortzijde) met overblijfsels van het Kruithuis.

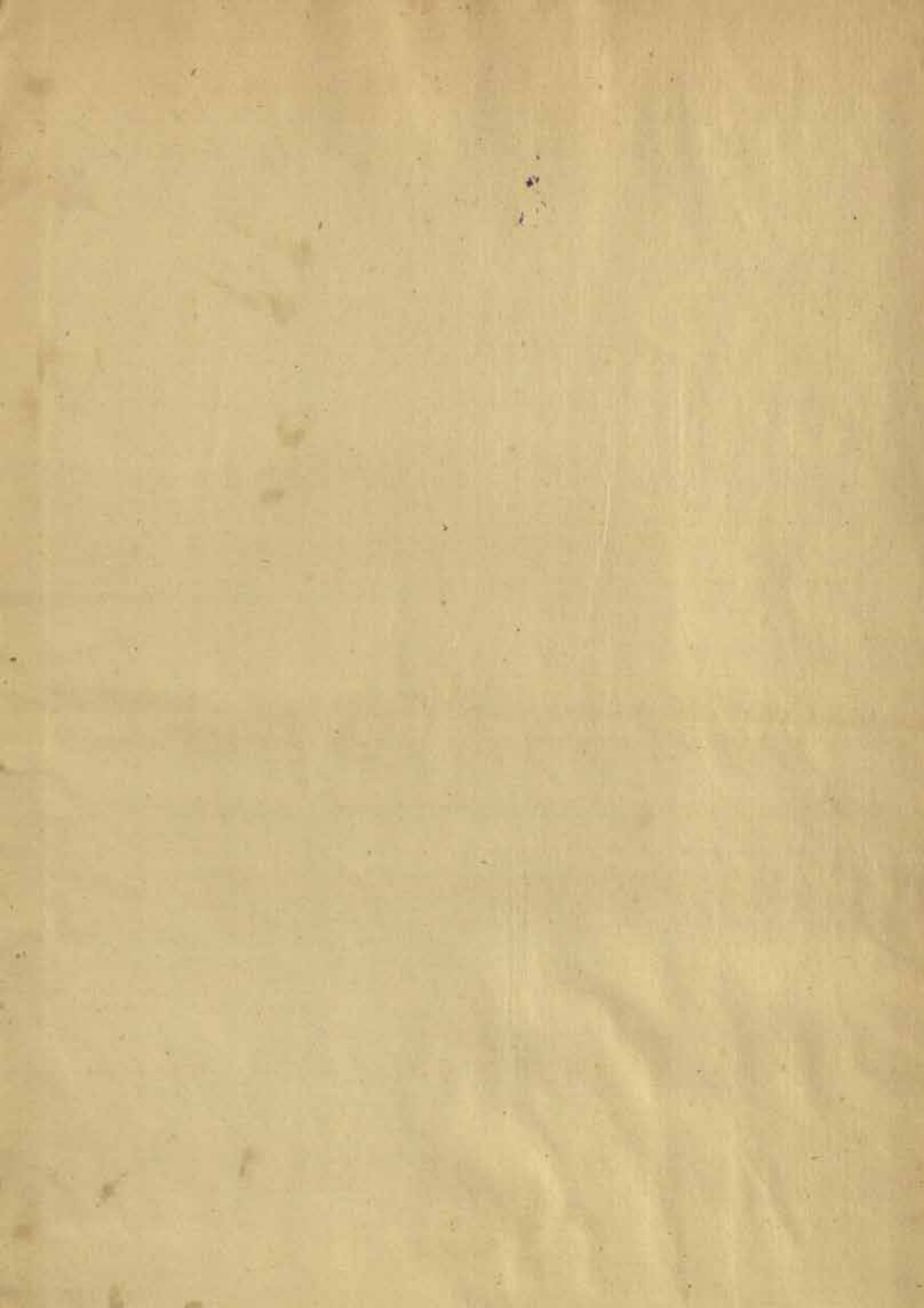
Teekening IV en V. Het fort Speelwijk.

(8) *h*

V.P.
cut. 31/1975

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

⁰⁵ 37050

Call No. 913.91/0.v.

Author

Rep. on Antiqui-

Title

Kis 1928.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.

S. N. 148. N. DELHI.